

MÉSZÁROS ÁRPÁD - FÓTI JÁNOS

Nemzetiségek, etnikai csoportok a 20. századi Magyarországon

A Magyar Országgyűlés 1993. július 7-ei ülésnapján elfogadta a 1993. évi LXXVII. törvényt a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól. E törvénynek - amellyel, hogy a kisebbségek jogait megfogalmazza - meg kellett határozni a törvény alanyait is, azaz a nemzeti és etnikai kisebbségeket. Ezt ekképpen fogalmazza: „E törvény értelmében nemzeti és etnikai kisebbség (továbbiakban kisebbség) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok, és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz tanúbizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségei érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.” A későbbiekben az idézett törvény 61. paragrafusában meghatározza a hatályba lépése időpontjában Magyarországon honos népcsoportnak minősülő kisebbségeket. Ezek szerint honos népcsoportnak minősül a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán kisebbség.

Történelmi áttekintés

A honos kisebbségek lélekszámának hosszú távú alakulásáról a népszámlálások rendelkeznek adatokkal. A magyar közigazgatás által szervezett népszámlálások 1880 óta tudakolják a lakosság anyanyelvét, 1941-től nemzetiségét is. Így ez az adatforrás alkalmas arra, hogy képet adjon százados időtávlatból is a kisebbségek létéről, lélekszámuk változásáról (1. táblázat).

A század eleji népszámlálások is jelzik, hogy a ma honosnak tekintett kisebbségek egy részének lélekszáma már akkor is elenyésző volt, s a lakosság közel felét kitevő magyar anyanyelvű népesség mellett elsősorban német, román és szlovák anyanyelvűek számosságát kell megemlíteni.

Magyarország első világháború előtti területén a magyar anyanyelvűek adták a lakosoknak mintegy 55 százalékát. A népesség valamivel több, mint 10 százalékát, közel 2 millió főt jelentettek a német anyanyelvűek, azonban szétszórtságuk miatt egységes nyelvterületet nem alkottak. Abszolút többségben csak Moson vármegyében voltak, s emellett egyes városokban mutatkozott meg jelentős koncentrációjuk. A szlovák kisebbség négy vármegyében - Árva, Trencsén, Liptó és Zólyom vármegyékben - a népesség 90 százalék körüli hányadát tette ki, és igen magas volt arányuk Bars, Pozsony, Sáros, Szepes, Turóc vármegyékben. Közel 3 milliós lélekszámukkal a népesség 16 százalékát adták a román anyanyelvűek, legmagasabb előfordulásuk aránya Alsó-Fehér, Beszterce-Naszód, Arad, Fogaras, Hunyad, Kolozs, Krassó-Szörény, Szeben, Szilágy, Szolnok-Doboka, Torda-Aranyos vármegyékben. A fent említett kisebbségek mellett mintegy fél millió ruszin - elsősorban Máramarosban és Beregben -, ugyancsak mintegy fél millió szerb - elsősorban Torontál vármegyében - volt jelentős kisebbség. Közel 300 ezer horvát anyanyelvű lakost találtak az országban (bunjeváccal és sokáccal együtt), elsősorban Zala, Sopron vármegyékben. A szlovénok és vendek jelenléte elsősorban Vas és Zala vármegye egyes járásaira korlátozódott, lélekszámuk nem haladta meg a 80 ezer főt. Bolgárok és krassovánok elsősorban Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyékben laktak, lélekszámuk mintegy 23 ezer főre volt tehető. Külön említendő a közel 110 ezer főre tett cigány

anyanyelvűek lélekszáma, akiknek ezen említett számossága már a korabeli kutatók kételkedését is kivívta. Az 1890. évi népszámlálás 91,611 cigány anyanyelvű lakost írt össze. Ezzel szemben az 1893. évi cigányösszeírás - ami a cigány származású népesség számbavételére irányult - lélekszámukat 274 940 főre tette. Nagyobb létszámú lengyel kisebbség a Galíciával határos vármegyékben volt található, lélekszámuk közel 40 ezer főre tehető. A ma honos kisebbségekből külön kiemelendő az örmények alacsony lélekszáma - 121 főt írtak össze csupán. Az 1880. évi népszámlálás alkalmával még 3 523 örmény anyanyelvűt tartottak számon, de már 1890-ben lélekszámuk alig haladta meg a 2 000 főt.

Külön említést érdemelnek a ma honos kisebbségnek nem tekintett, de a századfordulón még nagyobb számban az ország területén élő nem magyar anyanyelvűek csoportjai, így 1910-ben mintegy 29 ezer olasz anyanyelvű lakost írtak össze - elsősorban Fiume térségében, valamint több mint 31 ezer cseh és morva anyanyelvűt Krassó-Szörény és Temes vármegyékben, nagyobb ipartelepeken, városokban.

Az első világháborút követő területi elcsatolások következményeképpen a kisebb országterületen már a nemzetiségek előfordulása is más képet mutat. A korábban közel 3 millió román anyanyelvű népességből csak mintegy 24 ezer lakott az új határok között. Jelentősen csökkent a korábban majd 2 milliós szlovák lakosság lélekszáma is, arányuk a korábbi 11 százalék helyett alig 2 százalék (142 ezer fő) volt. A német ajkúak lélekszáma csökkent legkevésbé, a korábbi 1,9 millió főről mintegy 550 ezer főre. Így a németiség lett Magyarország legjelentősebb kisebbsége, a népesség 7 százalékát jelentették. A most nem említett kisebbségek egyike sem érte el a népesség 1 százalékát 1920-ban. 1920 után az egyes nemzetiségek lélekszámának folyamatos és fokozatos csökkenését tapasztaljuk, amely folyamatban két momentum játszott jelentős szerepet. A második világháborút követő úgynevezett „kitelepítések”, illetve a magyar-szlovák lakosság-csere. A fokozatos asszimilációs folyamatok, a második világháborút követő, említett etnikai beavatkozások, illetve spontán népességmozgási folyamatok azt eredményezték, hogy az első világháborút követő több mint félmillió németiség lélekszáma 1990-re 40 ezer fő alá csökkent. A 140 ezer fős szlovákság lélekszáma sem érte el a 13 ezer főt. Az első világháborút megelőzően több mint 100 ezres cigány anyanyelvű népesség a világháborút követően mintegy 7 ezer főre csökkent, majd az ezt követő fokozatos emelkedés után, 1990-ben a cigány anyanyelvű népesség lélekszáma megközelítette az 50 ezer főt, a cigány nemzetiségű népesség lélekszáma meghaladta a 140 ezer főt (2. táblázat).

A fenti jelentős és eltérő irányú népességmozgások következtében 1990-ben a magyarországi népesség 98,5 százalékát tették ki a magyar anyanyelvűek és 97,8 százalékát a magyar nemzetiségűek. Mind anyanyelv, mind nemzetiség szerint a legjelentősebb kisebbséget a cigányok jelentik.

A második világháborút követő népszámlálások a Magyarországon hosszabb ideje élő és jelentősebb lélekszámú kisebbségek részletes megfigyelésére tértek ki, s e körbe tartozónak tekintették a cigány, horvát, német, román, szerb, szlovák és szlovén kisebbségeket. A továbbiakban e kisebbségek létviszonyainak bemutatására vállalkozunk.

Az etnikai hovatartozás értelmezése és a lélekszám alakulása

Mint láttuk, a magyar népszámlálások 1880 óta tudakolják az anyanyelvet, majd 1941-től a nemzetiséget. Mind a két kérdésre adott válasz sajátos információkat tartalmaz az etnikai hovatartozásról: s az eltérő tartalmat mutatja a két kérdésre adott

válaszok esetleges eltérése is. A nemzetiségi hovatartozás megvallása elsősorban érzelmi motívumokon alapul, az anyanyelven a gyermekkorban elsajátított s a családban általában beszélt nyelvet értjük. Emellett pótlólagos információt jelenthet az anyanyelven kívül beszélt nyelvek számbavétele is azon esetekben, amikor egy nemzetiség nyelve ugyanakkor nem világnyelv. A nemzetiségi nyelvek elsajátításának szervezeti keretei léteznek Magyarországon, de a világnyelvnek számító németen kívül az adott kisebbségi nyelvek elsajátításának jellemző módja elsősorban a nyelv családi, közösségi használatából következik. Így, ha az egyes kultúrkörökhöz tartozást a nemzetiségi, anyanyelvi és anyanyelven kívül beszélt nyelvi kapcsolatokra szűkítjük, akkor az 1990-es évek elején Magyarországon a 3. táblázatban foglaltakat tapasztaljuk.

Az 1990-es népszámlálás adatai alapján nemzetiség szerint legjelentősebb magyarországi kisebbség a cigányság, a maga több mint 140 ezer fős lélekszámával, ezt követi a németesség a maga 31 ezer fős számával. A nem kiemelt nemzetiséghez tartozást választók körében elsősorban a németeknél tapasztalható, hogy sokan (közel 17 ezren) jelölték meg a németet mint anyanyelvet, ellenkező példa, hogy a 140 ezres cigány nemzetiséghez mérten alig ötezen jelölték a nem cigány nemzetiségek közül cigány anyanyelvűnek magukat. Érdekes képet mutat, ha az anyanyelven kívül beszélt nyelvek gyakoriságát vesszük számba. A szlovák nemzetiségű és anyanyelvű népességet együtt tekintve, több mint háromszor annyian beszélnek még szlovákul az országban. Hasonló arányokat találunk a román, szerb kisebbségek esetében, a horvátok körében a nemzetiség és anyanyelv szerinti népességgel csaknem megegyező a horvátul is beszélők száma, míg a szlovénok, de különösen a cigányok esetében a nem nemzetiségi/anyanyelvi népességen kívül a szlovénok esetében kevesebb, a cigányok esetében pedig csupán egy tizednyi a nyelvet beszélő, de más etnikai csoportokhoz tartozók létszáma. A fenti kérdésről a német nyelv esetében nem lehet véleményt alkotni, lévén, hogy a német világnyelv, amelyet a magyarok közül is vélhetően több százezren beszélnek.

A nemzetiségi, nyelvi asszimiláció sajátosságai

Az egyes etnikai csoportok lélekszám-változása, mint említettük, függ a fokozatos asszimilációs folyamattól, egyes időszakokban etnikai beavatkozásoktól (kitelepítés, lakosságcsere), illetve spontán népességmozgási folyamatoktól. Ugyanakkor a bevalláson alapuló, szubjektív elemeket is tartalmazó számbavétel korlátaira mutat, hogy az aktuálpolitika is hatással lehet egyes etnikumokhoz tartozás vállalásában.

A nemzetiségi, nyelvi asszimiláció mértékét és ütemét befolyásolhatják a házassági szokások, az etnikailag vegyes vagy homogén családok, együtt élő közösségek kialakulása, fennmaradása. A vegyes házasságok kialakulása a kisebbségek és a többségi nemzet tagjai között szükségszerű és elkerülhetetlen. Mégis bizonyos különbségek figyelhetők meg a vegyes házasság gyakoriságában az egyes kisebbségek között (4. táblázat).

Az etnikailag homogén családok gyakorisága a cigány kisebbség körében a legmagasabb, ahol a házaspárok 85-89 százaléka tartozik e körbe. Közel azonos, 58-64 százaléka a homogén házaspárok aránya a román, horvát, szlovén és vend kisebbségek körében. Ez az arány a németeknél 50-55 százalék, s a legalacsonyabb a szlovákok és szerbek esetében, ott 44-49 százalék (5. táblázat).

A többségi nemzethez történő asszimilálódás másik formája, hogy a nemzetiségi szülők gyermekei nem követik szüleik nemzetiségét, anyanyelvét. E

tekintetben is azt tapasztaljuk, hogy a cigány kisebbség esetében követik a gyermekek szülei nemzetiségét, anyanyelvét, de közel azonos arányokat tapasztalunk a szerb és román etnikumok körében is. A szlovén, vend és német szülők gyermekeinek 80 százaléka követi szülei nemzetiségét, s mintegy kétharmada szülei anyanyelvét. Ez az arány a legalacsonyabb a szlovákok körében, ahol a gyermekek 40-50 százaléka már magyar nemzetiségű illetve anyanyelvű (5. táblázat).

A vegyes házasságok és a generációk közötti etnikai eltérések azt eredményezik, hogy a háztartások és a családok egyre kisebb hányadát teszik ki a homogén közösségek. A korábban említettekből is következik, hogy az anyanyelvileg homogén háztartások, családok előfordulása a cigány kisebbség esetében a legmagasabb, ahol a háztartások, családok mintegy háromnegyede tekinthető nyelvileg homogénnek. Közel azonos a nyelvileg homogén háztartások, családok aránya a román, horvát, szlovén és vend kisebbségekben, ahol még a népesség több mint fele él anyanyelvileg homogén közösségben. Ez az arány a németek körében a kisebbségi népesség felét sem éri el, a szerbek esetében 42-44 százalék ez az arány. A legalacsonyabb a szlovákok körében, ahol a családban élő kisebbség 42 százaléka, a család-háztartásban élő kisebbségi népesség 39 százaléka él anyanyelvileg azonos közösségben (6. táblázat).

Az etnikai csoportok önreprodukciója, korstruktúrája

Egy etnikai kisebbség fennmaradásának lényeges eleme az etnikai hovatartozás érzésének, illetve a nyelvnek a továbbélése, de nem tagadható a természetes reprodukció szerepe sem. Az önreprodukció mérésének egyik mutatója a házas nők gyermekszáma (7. táblázat).

Összességében megállapítható, hogy az egyes nemzetiségekhez tartozó házas nők termékenysége jellegzetes eltéréseket mutat. Az 50 éven felüli házas nők országosan, átlagosan alig több mint két gyermeknek adtak életet. Ez az arány a cigány kisebbséghez tartozók körében meghaladja az öt gyermeket, s jellegzetesen magas a szlovén, vend kisebbség körében is, ahol az 50 éves és idősebb házas nők körében 100 nőre 270-280 élve született gyermek jut. Az egyszerű reprodukció biztosításához szükséges gyermekszámot látjuk a szlovák, román, horvát kisebbségek körében, és átlagosan kevesebb,

mint két gyermeket szültek a szerb és német kisebbséghez tartozó házas nők propagatív életkoruk alatt. Mivel a magyarországi termékenységi szokások szerint a 35-49 éves nők termékenysége lényegében már befejezettnek tekinthető, az egyes nemzetiségek közötti termékenységi különbségek már ebben az életkorban is megfigyelhetők, míg a 35 éven aluli korcsoportokban az átlagos gyermekszám a cigány kisebbség már itt is kiugróan magas gyermekszámától eltekintve közel azonos (8. táblázat).

Az ismertetett folyamatok eredményeképpen a kisebbségi népességek korösszetétele jelentősen különbözik az ország népességének korösszetételétől. A cigány kisebbség jellegzetes fiatal korösszetétele - a gyermekkorúak 36-40 százalékos arányával - az igen magas termékenységgel magyarázható. A többi etnikai csoportot az idős korúak magas aránya jellemzi, amely egyes etnikumoknál elérheti a népesség 40 százalékat is. Az öreg korösszetétel kialakulása visszavezethető az asszimiláció folyamatára is. Ugyanakkor jellegzetes eltérést figyelhetünk meg a nemzeti alapon, illetve anyanyelvi alapon tekintett kisebbségi csoportok korösszetétele között is. Az anyanyelv szerinti kisebbségi csoportok korösszetétele mindig öregebb, mint a nemzetiség szerinti figyelembe vett csoportosítás esetén. Ebből az következik, hogy az

idősebb korosztályoknál a nemzetiségi anyanyelv erősebb kifejezője az etnikai hovatartozásnak, a fiatalabbak esetén elsősorban nem az anyanyelv, hanem a nemzeti érzés alapján történik a nemzetiség megvallása.

Iskolázottság

A nemzeti kisebbségek iskolázottsági mutatói szerényebbek, mint az egész népességre vonatkozó értékek. Míg a 15 éves és idősebb népesség közel 80 százaléka elvégezte az általános iskola 8-ik osztályát, addig ez az arány a kisebbségek körében 60-70 százalék körül alakul, külön aláhúzva, hogy a cigány kisebbségnél csak 36-43 százalék (9. táblázat).

A 18 éves és idősebb magyarországi népességből legalább középfokú végzettséggel rendelkezik 29 százalék, mely mutató ugyancsak általában magasabb, mint a kisebbségek körében tapasztalt érték. A 25 korúak éves és idősebbek mintegy tizede végzett felsőfokú iskolát, ez is meghaladja a kisebbségek megfelelő arányát. Természetesen e sommás megállapítások mögött megjegyzendő különbségeket találunk, mert nemzetiségi kisebbségi csoportokat vizsgálva, a szerbek és németek iskolázottsági mutatói a középfokú és felsőfokú végzettséget tekintve azonosak vagy jobbak, mint az ország népessége mutatói. Szembeötlően alacsony - egy százalék alatti - a cigányság közép- és felsőfokú iskolai részvétele (10. táblázat).

Szinte minden kisebbségnél megfigyelhető, hogy a nemzetiségi kisebbségek iskolázottsági mutatói kedvezőbbek, mint az anyanyelv szerinti mutatók. Ez is rámutat arra a tényre, hogy a kisebbségek alacsonyabb iskolázottsági mutatói jelentős részben az idősek, azaz a korábbiakban alacsonyabb iskolákat végzettek igen magas arányával magyarázható. Ezt támasztja alá az is, hogy az iskolaköteles korú népesség iskolázottsági mutatói a nemzetiségek körében általában kedvezőbbek, mint a teljes népességben.

Ugyanakkor itt is meg kell említeni, hogy e tekintetben ez a megállapítás nem igaz a cigány kisebbséghez tartozó népességre. A tanköteles korúak 85 százaléka rendelkezik korának megfelelő iskolai végzettséggel: ez az arány a nemzetiségek egy részénél 90 százalék felett van. Egyedül a román kisebbség mutatói rosszabbak némileg az országos mutatóknál, míg a cigány kisebbség körében a tanköteles korú népesség több mint fele nem rendelkezik korának megfelelő végzettséggel.

Területi struktúra

A vizsgált kisebbségekre általánosan jellemző, hogy az ország népességének területi elhelyezkedésétől eltérően, alacsony a Budapesten, illetve vidéki városokban lakók aránya, túlnyomó többségük a községekben lakik. A szlovák anyanyelvű, illetve nemzetiségű népesség 7-8 százaléka lakik a fővárosban, további, közel harmaduk vidéki városokban, közel kétharmaduk a községekben él. Területileg a szlovák népesség Békés, Komárom-Esztergom és Pest megyékben él legjelentősebb arányban, kétharmaduk e megyék településein található (11. táblázat).

A román kisebbséghez tartozók jelentősebb arányban elsősorban Békés megyében élnek, emellett említendő előfordulásuk Csongrád, Hajdú megyékben és a fővárosban. Békés megyében jelenlétük néhány határ közeli településen jelentős (Eleken, Kétegyháza és Méhkeréken). A horvát kisebbség több mint 80 százaléka egyes dunántúli megyékben (Baranya, Zala, Vas és Győr-Moson-Sopron) él, ahol jelentős számú kistelepülésen a népesség meglehetősen nagy arányát teszik ki. A szerb etnikumhoz tartozók elsősorban a dél-alföldi megyékben (Bács-Kiskun, Békés,

Csongrád) laknak, emellett említhető Pest megye és a főváros térsége, mely területen lakik mintegy 40 százalékuk. A szlovén (vend) nemzetiségű, illetve anyanyelvű népesség 85 százaléka Vas megyében él, s a Vas megyei szlovénok (vendek) 95 százalékát hat falu tömöríti. A német anyanyelvűek, illetve nemzetiségűek legnagyobb hányada Baranya megyében él. Jelentősebb az előfordulásuk Tolna, Bács-Kiskun és Pest megyékben. A cigány nemzetiségű népesség 40 százaléka két megyében (Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) koncentrálódik, míg a cigány anyanyelvű népesség Baranya, Somogy és Tolna megyékben található legnagyobb számban.

Gazdasági aktivitás

Az egyes nemzetiségek között gazdasági aktivitás tekintetében specifikus eltérések adódtak. Az alacsony gazdasági aktivitási szint, a keresetből élők csekély aránya, a viszonylag magas munkanélküliség a legszélsőségesebb formában a nemzetiségi népesség mintegy kétharmadát alkotó cigányságnál jelentkezett. A többi nemzetiség gazdasági aktivitási mutatói jóval kedvezőbbek voltak. Az aktív keresők aránya két nemzetiségnél (románok, szlovénok) az országos átlagot is meghaladta. A német lakosság gazdasági aktivitásának szintje az átlagos értéknek megfelelt. A szlovák, horvát és szerb népességé pedig csak 1-2 százalékponttal maradt az átlag alatt.

Az anyanyelven alapuló információk a nemzetiség bevallásán alapuló adatoktól részben eltérő képet mutatnak. Néhány anyanyelvi csoportnál ugyanis (szlovákok, románok, németek) a gazdasági aktivitás szintje a megfelelő nemzetiséghez képest 5-10 százalékponttal alacsonyabb. Az aktív keresők aránya tehát csaknem mindegyik anyanyelvi csoport esetében - kivéve a szlovén anyanyelvűeket - az országos átlag alatt marad. Az anyanyelv oldaláról szemlélve is legkedvezőtlenebb a cigányság gazdasági aktivitási mutatója (12. táblázat).

A gazdaságilag nem aktív népesség arányának megítélése szempontjából lényeges annak ismerete, mekkora a valamilyen forrásból keresettel rendelkező inaktívak (nyugdíjasok, járadékosok, gyedet, gyesst stb. igénybevevők) és az eltartottak hányada. A nemzetiségek többségére jellemző az inaktív keresők viszonylag nagy részesedése. Az ország népességének kereken egynegyede, a szlovákoknak viszont több mint kétötöde, a horvátoknak, szerbeknek közel kétötöde, a németeknek több mint egyharmada, a szlovénoknak pedig 28 százaléka tartozott e kategóriába. Egyedül a román nemzetiségűek esetében felelt meg ez az arány az országos átlagnak, és a cigányoknál volt annál jóval alacsonyabb (11 %).

Anyanyelvi tekintetben az inaktív keresők magas hányada még szembetűnőbben mutatkozott meg. Ez döntően azzal magyarázható, hogy a valamilyen nemzetiségi nyelvet anyanyelvként beszélők körében többnyire még nagyobb az idősebb - nyugdíjra jogosult - korcsoportok részesedése, mint a nemzetiséghez tartozást (anyanyelvtől függetlenül) vállalók között. A szlovák és német anyanyelvűeknek közel fele (49%-a) inaktívként részesült jövedelemben. A többi anyanyelvi csoportnál is magasabb arány állapítható meg, mint az országos átlag. Az átlagosnál jóval alacsonyabb (12%-os) arányt anyanyelvi vonatkozásban is csak a cigányoknál lehetett észlelni.

A kimutatott munkanélküliség 1990-ben az országos átlagot tekintve és a legtöbb nemzetiségi, illetve anyanyelvi csoportnál is elhanyagolható volt. Egyes csoportok viszonylag kedvezőtlen helyzetét azonban már az akkori adatok is jelezték:

a románok munkanélkülisége az átlagos szintnek mintegy kétszeresét, a cigányoké ötszörösét, illetve hatszorosát tette ki.

A tanulók aránya szorosan összefügg a tanköteles korú, részben pedig a 15-24 éves népesség hányadával. Ebből adódik az a látszólag paradox jelenség, hogy a tanulók éppen a cigány nemzetiségűek és anyanyelvűek körében szerepelnek az országos átlagot meghaladó mértékben. A nem tanuló (egyéb) eltartottak esetében is a cigányság különleges helyzete érdemel figyelmet. A nem tanuló eltartottak részaránya ugyanis a többi vizsgált nemzetiségnél (anyanyelvi csoportnál) 8-15 százalék között ingadozott, vagyis nagyságrendileg nem tért el az országos átlagtól (12 %). A cigány nemzetiségű (anyanyelvű) népességnek viszont egyharmada volt nem tanuló eltartott.

Az előbbi megállapításokat kiegészíthetjük, ha a 100 aktív keresőre jutó nem aktív népesség, illetve munkanélküliek arányszámát vesszük alapul (13. táblázat).

A 100 aktív keresőre jutó nem aktív személyek száma egyes nemzetiségek és főleg meghatározott anyanyelvi csoportok körében magasnak mutatkozott. A legélesebben itt is a cigányság problémája jelentkezett. A cigány nemzetiségű (anyanyelvű) aktív keresőkre viszonylag sokkal több személy eltartása hárult, mint akár a népesség egészét reprezentáló, akár a más nemzetiségű (anyanyelvű) aktív keresőkre. Ez - egyebek között - önmagában is az életszínvonalat hátrányosan befolyásoló tényezőként említhető. A gazdaságilag aktív népességre számított munkanélküliség a cigány etnikum vonatkozásában 1990 elején az akkori átlag sokszorosát tette ki. A nem cigány nemzetiségek közül - az említettek értelmében - egyedül a románoknál lehetett az átlagos szintet meghaladó munkanélküliséget kimutatni. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy a román lakosság területi elhelyezkedésénél fogva főként a foglalkoztatottság szempontjából kedvezőtlen adottságú vidékekhez (Tiszántúl délkeleti része) kötődik.

A cigányságtól eltekintve, néhány etnikai csoport esetében a 100 aktív keresőre jutó nem aktív népesség átlagot meghaladó száma nem az eltartottak, hanem az inaktív keresők jelentős szerepére vezethető vissza, ami főleg a nyugdíjasok, járadékosok magas arányának tudható be. Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben az ok alapvetően a demográfiai összetételben - az időskorúak nagy hányadában - kereshető.

A gazdasági aktivitás kérdéséhez - az említettek értelmében - további adalékot szolgáltathat a korszpecifikus mutatók értékelése. A leglényegesebb ebből a szempontból a munkavállalási korú népesség (15-59 éves férfiak, 15-54 éves nők) gazdasági aktivitási struktúrájának áttekintése. Külön utalni kell arra, hogy a munkavállalási korú népesség nem elhanyagolható hányadát is inaktív keresők alkotják. E kategória két rétegből tevődik össze: egyrészt a gyermekgondozási díjat (segélyt) igénybevevőkből, másrészt a nyugdíjasokból, járadékosokból és egyéb inaktív keresőkből. Az 1990. évi népszámlálás szerint a munkavállalási korú nyugdíjasok, járadékosok közé tartoznak:

- akik eredetileg olyan munkaterületen (például bányászat, kohászat) dolgoztak, melynek alapján korábbi nyugdíjazásra szereztek jogosultságot;
- a rokkantsági nyugdíjasok;
- a korengedményes nyugdíjban részesülők.

A munkavállalási korú népesség összetételét - az ismertetett szempontok figyelembevételével - a 14. táblázat szemlélteti.

A munkavállalási korú nemzetiségi népesség és a megfelelő anyanyelvi csoportok gazdasági aktivitási struktúrája több vonatkozásban megerősíti az általánosságban már ismertetett sajátosságokat. Néhány kérdésre azonban ennek alapján külön is indokolt felhívni a figyelmet.

A munkavállalási korban levő nem cigány férfi lakosság gazdasági aktivitása több nemzetiségnél (szlovákok, románok, horvátok, szerbek, szlovénok) az átlagos szintet 2-4 százalékponttal meghaladta. Az inaktív keresők aránya viszonylag magas volt a szlovákoknál, a németeknél és a szerbeknél. Meg kell jegyezni, hogy a 15-59 éves cigány nemzetiségű férfi népesség teljesen más gazdasági aktivitási típust képvisel, mint a megfelelő nemű és korú lakosság többi része. Az aktív keresők rendkívül alacsony aránya (62,5%) és a kiugróan magas munkanélküliségi ráta mellett ezt a nem tanuló „egyéb” eltartottak viszonylag nagy hányada is érzékelteti.

A munkavállalási korú férfiak gazdasági aktivitása a nem cigány anyanyelvi csoportoknál pozitív irányban legfeljebb 4 százalékponttal, negatív irányban 3 százalékponttal tért el az átlagos szinttől. A cigány anyanyelvű férfiaknak csak kevesebb mint kétharmada volt aktív kereső. Az utóbbiaknál a magas munkanélküliségi ráta (16%) mellett feltűnő a nem tanuló eltartottak hányada (7,2%), mely nagyságrendileg haladta meg az átlagot (1,1 %) és a többi anyanyelvi csoportnál kimutatott arányt. A munkavállalási korú cigány férfiaknak tehát közel egynegyede 1990-ben vagy munkanélkülinek vallotta magát, vagy meg sem jelent a munkaerőpiacon.

A 15-54 éves női népesség ilyen szempontból kevésbé mutat egységes képet. A szlovák, horvát, szerb és német nők az átlagot meghaladó arányban folytattak aktív kereső tevékenységet, a román nők gazdasági aktivitása viszont lényegesen (6 százalékponttal) az átlagos szint alatt maradt. Az inaktív keresők vonatkozásában az országos átlaghoz képest pozitív előjelű differenciát főleg a szlovák, ezzel ellentétes irányú eltérést a szerb és német női népességnél lehetett észlelni. E különbségek általában a rokkantsági és korengedményes nyugdíjazással, a szerb nők esetében a gyerekek, illetve a gyerekek viszonylag alacsony arányú igénybevitelével függtek össze.

A cigány népesség gazdasági aktivitásának sajátosságai a nőknél még élesebben kifejezésre jutottak, mint a férfiaknál. A 15-54 éves cigány nemzetiségű nőknek csak 30 százaléka volt gazdaságilag aktív, ami a megfelelő korú női népességre jellemző gazdasági aktivitási aránynak a felét sem érte el.

A 15-54 éves nem magyar anyanyelvű nők zömmel az átlagot meghaladó mértékben folytattak aktív kereső tevékenységet. Kivételt csak a román és cigány anyanyelvűek képeztek. A román anyanyelvi csoportba tartozók gazdasági aktivitása (62%) 8 százalékponttal maradt el az átlagos szinttől, a cigány anyanyelvi csoportba tartozóké (31%) nagyságrendileg alacsonyabb értéket mutatott. Az utóbbiak munkavállalási hajlandósága tehát sokkal szűkebb körben érvényesült, mint más csoportoknál. Az „egyéb” (nem tanuló) eltartott cigány anyanyelvű nők kiugróan nagy (41%-os) hányada szintén ezt a megállapítást támasztja alá.

A munkavállalási korú nemzetiségi és nem magyar anyanyelvű népességre - összességében és egyenként is - jellemző a tanulók viszonylag alacsony részaránya. Tekintettel arra, hogy itt 15 éven felüli nappali tagozatos tanulókról van szó, e kérdés túlmutat a szorosán vett gazdasági aktivitás témakörén, és részben a közép- és felsőfokú oktatásba, a szakképzésbe való bekapcsolódás feltételét érinti.

A részletes, korszpecifikus gazdasági aktivitási mutatók azt bizonyítják, hogy a munkavállalás szempontjából elsődlegesen számba vehető korcsoportokban lényeges, eltérő magatartásra, életmódra utaló differenciák - mindkét nem vonatkozásában - csak a cigány és nem cigány etnikumba tartozók között állapíthatók meg (15. táblázat).

Az aktív életszakasz kezdete - kor szerint vizsgálva - nemzetiségenként és anyanyelvenként meglehetősen nagy eltéréseket mutat. A 15-19 évesek korcsoportjába tartozó népességnek országosan egyharmada folytatott aktív kereső

tevékenységet, míg az ugyanezen korcsoportba tartozó románoknak közel fele vállalt munkát. Más etnikumúaknál viszont (németek, szlovákok) az átlagosnál későbbi pályakezdés mondható jellemzőnek.

Általánosságban meg lehet állapítani, hogy a 25-39 éves férfiak foglalkoztatottsága 1990-ben még mindegyik nemzetiségi és anyanyelvi csoportnál - kivéve a cigányokat - csaknem teljes volt. A 40-54 éveseknél e mutató értékének csökkenése - a nemzetiségi, illetve anyanyelvi hovatartozástól nagyrészt függetlenül - egészségi okokra (a rokkantak életkorral szükségképpen növekvő számára) vezethető vissza. Az 55-59 évesek körében meghatározó szerepet játszott a foglalkozástól függő korábbi nyugdíjazás lehetősége vagy a korengedményes nyugdíj igénybevétele. Az említettek következtében a 55-59 éves férfiaknak átlagosan már csak 60 százaléka volt gazdaságilag aktív. A délszlávokhoz tartozóknál (horvát, szerb, szlovén) azonban a gazdasági aktivitás e korcsoportban jóval magasabb (66-70% körüli) arányt mutatott. A szlovénoknál a nyugdíjkorhatáron túl foglalkoztatottak hányada is lényegesen meghaladta az átlagos szintet. A román nemzetiségű és anyanyelvű férfiak körében - az előbbiekkal ellentétben - a gazdasági aktivitás életkorral kapcsolatos csökkenése fokozottan érvényesült. Ez már a 40-54 évesek csoportjában is megállapítható. Az 55-59 éveseknek pedig több mint a fele (a román nemzetiségűeknek 53,6 százaléka, a megfelelő anyanyelvűeknek 52,9 százaléka) volt gazdaságilag aktív. Feltűnő a 40 éven felüli cigány férfiak gyors visszavonulása az aktív kereső tevékenységtől. A 40 éven aluliak háromnegyede, a 40-54 éveseknek csak háromötöde (nemzetiség szerint 61,4%-a, anyanyelv szerint 62,0%-a)

folytatott aktív kereső tevékenységet. Az 50-59 évesek között az aktív keresők 36,9, illetve 38,6 százalékkal már kisebbséget alkottak.

A nők korszpecifikus foglalkoztatottsági mutatói a vizsgált etnikumok mindegyik korcsoportjában a férfiakénál alacsonyabb értéket adtak. A 25-54 éves nők többsége azonban - a cigány etnikumhoz tartozók kivételével - munkát vállalt. Ezen belül a foglalkoztatottság maximális szintje a 30-39 évesek korcsoportjára esett. Az e korcsoportba tartozó szlovák, horvát, szerb, szlovén és német nőknek négyötöde vagy még nagyobb hányada, a románoknak közel háromnegyede volt aktív kereső.

Az aktív keresők ágazati és foglalkozási összetétele

Az aktív keresők összetételének egyik nemzetiségi vonatkozásban is fontos ismérve a szervezeti - nemzetgazdasági ágak szerinti - struktúra. Ennek alapján - összevonásokkal - az ágazatok három fő típusa különböztethető meg:

- primer szféra (mezőgazdaság és erdőgazdálkodás)
- szekunder szféra (ipar és építőipar)
- terciér szféra (egyéb nemzetgazdasági ágak)

Az osztályozás további szempontja lehet az anyagi és nem anyagi jelleg szerinti bontás (16. táblázat). (A nem anyagi ágak egyúttal a terciér szféra részét képezik.)

A nemzetiségi aktív keresők ágazati összetétele sajátos eltéréseket mutatott:

A primer szférában, vagyis a mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban az ország népességének átlagosan nem egészen egyhatoda, a nemzetiségieknek együttesen több mint egyötöde dolgozott. A nemzetiségek körén belül is meglehetősen nagy különbségek észlelhetők. A primer szférában foglalkoztatott német nemzetiségű aktív keresők aránya (18%) kevesebb, mint három százalékponttal haladta meg a magyarokét. A horvátoknak ezzel szemben több mint egynegyede (26%-a) tevékenykedett e területen. A szlovákok hányada is viszonylag magas volt (22%).

E jellegzetes különbségek nagyrészt összefüggnek azzal, hogy a nemzetiségi népesség viszonylag jelentős része a falvakban, a nagyobb ipari központoktól távol, illetve mezőgazdasági jellegű területeken él. Ennek hatása majdnem mindegyik nemzetiségnél - bár különböző mértékben - érvényesül.

A szekunder szférában - az iparban és az építőiparban - az aktív keresőknek átlagosan 38 százaléka helyezkedett el. A nemzetiségek együttes aránya ezt csak kisebb mértékben (2 százalékponttal) haladta meg. Az egyes nemzetiségek között azonban meglehetősen nagy volt a szóródás: a szlovénoknak például közel fele (47%-a), a szerbeknek csak 29 százaléka talált munkalehetőséget az ipar és építőipar területén. E jelentős különbségben nyilvánvalóan szerepet játszik az a körülmény, hogy a nemzetiségi dolgozók lakóhelyéről az ipari körzetek miként közelíthetők meg. A nemzetiségi munkavállalók egy részének elhelyezkedését az iparban a viszonylag nagy földrajzi távolság mellett a nem kielégítő közlekedési viszonyok is nehezíthetik. Nem zárhatók ki azonban egyes etnikai csoportok esetében a sajátos kulturális hagyományokkal, szokásokkal összefüggő tényezők sem, amelyek szerepet játszhatnak például abban a már említett körülményben, hogy a szlovén nemzetiségű aktív keresőknek kiugróan nagy hányadát kötötte le az iparban folytatott tevékenység.

Az aktív keresők az 1990. évi népszámlálás idején - az országos átlag alapján számítva - már közel felerészben a terciér szférában helyezkedtek el. Ez az arány a nemzetiségek összességét tekintve lényegesen (8 százalékponttal) alacsonyabb volt. A terciér szférában munkát vállalók viszonylag csekély részaránya azonban nem mindegyik nemzetiség esetében tekinthető tipikusnak. A szlovákok és németek hányada például megközelítette, a szerbeké pedig meg is haladta az átlagot. E három nemzetiséghez tartozók különösen nagy mértékben kapcsolódtak be az egészségügyi, szociális és kulturális jellegű szolgáltatásokba, a szerbek és a németek emellett a kereskedelemben is jelentős szerepet játszottak.

A terciér szférán belül a nem anyagi ágakban a nemzetiségi aktív keresők részvétele szintén eltért az országos átlagtól. Az ország aktív keresőinek kereken egynegyede, a nemzetiségieknek egyötöde tevékenykedett nem anyagi területen. A szlovákok, szerbek és németek aránya azonban - az egészségügyi, szociális és kulturális szférában betöltött szerepük révén - a nem anyagi ágakban meghaladta az országos átlagot.

Az anyanyelv differenciáló hatása az ágazati struktúra tekintetében részben másként érvényesül, mint a nemzetiségé. A szlovák anyanyelvű aktív keresőknek kereken egynegyed része, a román és a horvát anyanyelvűeknek közel egynegyede, a német anyanyelvűeknek több mint egyötöde) a mezőgazdaságban és erdőgazdálkodásban dolgozott. Ezek az arányok arra vallanak, hogy a szlovák, a román és a német anyanyelvi csoportokba tartozók foglalkoztatásában nagyobb szerep jutott a mezőgazdaságnak és erdőgazdálkodásnak, mint amekkora a megfelelő nemzetiségek vonatkozásában megmutatkozott. (A különbség a felsorolt esetekben 3-4 százalékpontot tett ki.)

Az említettek ellentétéként a szlovák és román anyanyelvűek munkavállalásában a szekunder jellegű ágak, a német anyanyelvűeknél pedig a terciér szféra kapott viszonylag korlátozottabb teret.

A nemzetiségek helyzetének egyik meghatározó jelentőségű ismérve az aktív keresők tevékenység: jellege szerinti megoszlása, közelebbről: a fizikai és a szellemi tevékenységet folytatók aránya (17. táblázat).

Az ország aktív keresőinek 1990-ben már jelentékeny hányada, kereken egyharmada a szellemi rétegbe tartozott. Amennyiben a hat kiemelt nemzetiséget - eltekintve a cigányságtól - együttesen vizsgáljuk, ehhez képest nem tapasztalunk

szignifikáns eltérést. Az egyes nemzetiségek között azonban már észlelhetők érdemleges különbségek. A szerb nemzetiségű aktív keresőknek több mint kétötöde, a németeknek közel kétötöde, a szlovákoknak egyharmada tartozott a szellemi réteghez, viszont a románok, horvátok és szlovénok csoportjában e réteg az átlagosnál kisebb szerepet játszott. (Az előbb említett két nemzetiséghez tartozó aktív keresőknek kerekén egy-negyede, az utóbbihoz tartozóknak csak egyhetede volt szellemi foglalkozású.) A cigányság ilyen vonatkozásban minden más nemzetiségtől elkülönül, mert a magukat cigány nemzetiségűnek valló aktív keresők körében a szellemi tevékenységet folytatók hányada még a 2 százalékot sem érte el.

A szellemi réteg szerepe - a nemzetiségi struktúrájánál említettekhez hasonlóan - a szerb anyanyelvűeknél kiemelkedően nagy volt (részaránya 44%), ami a megfelelő nemzetiségi arányt még egy százalékponttal meg is haladta. A német anyanyelvűek csoportjában e réteg az országos átlagnak megfelelő súllyal szerepelt. Az anyanyelvi tagozódás ezzel a németek esetében negatív irányú differenciát (5 százalékpontot) mutatott a nemzetiségi összetételhez képest. A szlovák anyanyelvűek körében a szellemi foglalkozásúak hányada (31%) némileg szintén elmaradt a nemzetiségi arány mögött. A román, horvát és szlovén anyanyelvű dolgozóknál - a megfelelő nemzetiségekkel kapcsolatban említettekhez hasonlóan - anyanyelvi szempontból is hátrányos tevékenységi összetétel észlelhető. A cigány anyanyelvűeknél - ugyanúgy, mint a cigány nemzetiségűek esetében - szellemi rétegről érdemben alig lehet beszélni.

Az ismertetett nemzetiségi és anyanyelvi differenciák a szellemi réteg aránya tekintetében főleg az adott nemzetiség, illetve anyanyelvi csoport iskolázottságának szintjével és regionális elhelyezkedésével hozhatók összefüggésbe. (Az utóbbi tényező jelentőségére utal, hogy például a viszonylag nagyobb részben városlakó szerbek körében mintegy háromszor akkora a szellemi tevékenységet folytatók hányada, mint a döntően falusi környezetben élő vendeknél.)

A fizikai dolgozók rétegének foglalkozási főcsoport szerinti tagozódása egyrészt arra a kérdésre adhat választ, hogy az elmúlt évtizedek iparosítása, az infrastruktúra fejlesztése a tényleges termelő tevékenység szintjén mennyire érintette az egyes nemzetiségi, illetve anyanyelvi csoportokat, másrészt arra, hogy e csoportok körében mekkora a képzett és a képzetlen munkások hányada (18. táblázat).

Két nemzetiség esetében (németek, szlovénok) a fizikai dolgozók többsége ipari, illetve építőipari szakmákban tevékenykedett. További két nemzetiségnél (románok, horvátok) az ipari-építőipari foglalkozásúak aránya az országos átlaghoz (48%) közeli értéket ért el. Ehhez képest csupán a szlovákoknál, szerbeknél és cigányoknál mutatkozott lényegesebb elmaradás.

A döntő többséget mindegyik nem cigány nemzetiségnél a szak- és betanított munkások alkották. Az „egyéb” fizikai dolgozók - lényegében a segédmunkások - hányada a cigányság körében volt kiemelkedően jelentős (38%), ami az országos átlagnak (16%) több mint kétszeresét jelentette. E réteg a szlovák nemzetiségű fizikai dolgozóknak is az átlagos szintet némileg meghaladó hányadát - valamivel több mint egyötödét - alkotta.

A nem magyar anyanyelvű fizikai dolgozók körében a mezőgazdasági foglalkozásúak főcsoportjába tartozók aránya (15%) lényegesen, hat százalékponttal haladta meg az országos átlagot. Néhány anyanyelvi csoportra vonatkozóan (románok, németek, cigányok) a foglalkozási struktúra az adott nemzetiséghez viszonyítva is a mezőgazdasági tevékenység nagyobb jelentőségét bizonyította. A szlovén anyanyelvűek többsége ipari-építőipari szakmákban dolgozott, a német anyanyelvi csoporthoz tartozóknál viszont e szakmák aránya - ellentétben a német

nemzetiségükkel - nem érte el az 50 százalékot. Az utóbbiak esetében ezt főleg az idősebb korcsoportokhoz tartozó és ily módon hagyományosan mezőgazdasággal foglalkozó népesség nagyobb részesedése indokolta.

A döntően szakképzetlen dolgozókat tömörítő „egyéb fizikai” réteg szerepe az idegen anyanyelvűek közül a szlovákoknál és románoknál lényegesen, a cigányoknál pedig nagyságrendileg - a nemzetiségek vonatkozásában jelzettnél is nagyobb mértékben - haladta meg az átlagos szintet (16%).

Az aktív keresők iskolázottsága

A nemzetiségek helyzetéről több vonatkozásban is értékelhető képet ad a nemzetiségi aktív keresők legmagasabb iskolai végzettség szerinti struktúrája (19. táblázat)

A nemzetiségi dolgozóknak kilenctized része, sőt egyes nemzetiségek esetében még nagyobb hányada legalább az általános iskola 8 osztályát elvégezte, kivéve a cigányokat, akiknek körében még 1990-ben is jelentős volt (42%) azoknak az aránya, akik általános iskolai tanulmányaikat nem fejezték be.

A nem cigány nemzetiségű aktív keresőknek nagyjából egynegyede-egyötöde szakmunkásképző iskolai, illetve szakiskolai végzettséggel rendelkezett. Az ilyen végzettségük aránya a szerbeknél némileg alacsonyabb volt (18,5%). A cigányoknak egytizede sem szerezte meg e végzettséget.

Az érettségi már erőteljesebb differenciáló tényezőnek bizonyult. Az érettségivel, mint legmagasabb végzettséggel rendelkezők hányada a nemzetiségi aktív keresők körében (eltekintve a cigányoktól) 22,9 százalékot tett ki, ami 2 százalékpontnak megfelelő elmaradást jelez az országos átlaghoz képest. A szerb és német dolgozóknak ezzel szemben több mint egynegyede volt érettségizett; ugyanakkor a horvátoknál és főleg a szlovénoknál e mutató 18,5, illetve 12,4 százalékos értéke lényegesen kedvezőtlenebb helyzetre utal.

Úgy tűnik, hogy egyes nemzetiségek a diploma megszerzése tekintetében is az átlagosnál kedvezőbb esélyhez jutottak. Ezt bizonyítja, hogy a szerb aktív keresőknek több mint 20 százaléka, a németeknek 17 százaléka, a szlovákoknak 15 százaléka szerzett diplomát, míg országosan a dolgozóknak kerekén 12 százaléka volt diplomás. A horvátok és szlovénok hátrányos helyzete viszont a felsőfokú végzettség vonatkozásában is fennállt, minthogy körükben nem egészen 10 százalékot, illetve alig több mint 6 százalékot ért el a diplomások részaránya. A cigányság teljesen különálló kategóriát jelent, minthogy csak egészen kis töredéke juthatott el a közép- vagy felsőfokú iskolába.

Az idegen anyanyelvű aktív keresők nagy többsége legalább az általános iskolai tanulmányait befejezte. A 8. osztálynál kevesebbet végeztek hányada a nem cigány anyanyelvű csoportok közül csak a románoknál haladta meg a 10 százalékot (11,4%). Ezzel szemben a cigány anyanyelvűeknek egyharmada még a 6. osztályos végzettséget sem érte el, további egyhatoda pedig 6-7. osztályról szerzett bizonyítványt. Az utóbbi anyanyelvi csoportba tartozó munkavállalóknak tehát a fele a tankötelezettségi előírásoknak nem tett eleget. Ez a cigány nemzetiség egészére kimutatott 42 százalékos aránynál is sokkal kedvezőtlenebb viszonyokra vall.

Középfokú szakmunkásképző iskolai vagy szakiskolai bizonyítványt a nem cigány anyanyelvűeknek legalább egyötöde, sőt részben egynegyede szerzett, kivéve a szerbeket, akiknek egyhatoda rendelkezett ilyen végzettséggel. (A cigány anyanyelvűek aránya - 6,5% - ebben a tekintetben a megfelelő nemzetiségi aránynál is kedvezőtlenebb.) Az érettségizett és diplomás aktív keresők aránya tekintetében az

idegen anyanyelvűek hátránya általában nem jelentős, sőt a szerb anyanyelvűek az országos átlagot meghaladó arányban szereztek középiskolai és felsőfokú végzettséget. A szlovén anyanyelvűek csoportjában viszont az érettségizettek és a diplomások hányada az átlagos szintnek csak a felét tette ki. A magasabb képzettség megszerzése szempontjából súlyosan hátrányos helyzetű csoportnak - a megfelelő nemzetiséghez hasonlóan - ténylegesen a cigány anyanyelvűek rétege tekinthető.

Az iskolázottság szintje az egyes etnikai csoportokhoz tartozó aktív keresők helyzetére különböző aspektusokból gyakorolhat befolyást. Az iskolázottság tekintetében kedvező helyzetben lévő etnikumok szerepe a munkaerőpiacon is felértékelődik. Érthető tehát, hogy a szerb nemzetiségűek és anyanyelvűek, valamint a német nemzetiségűek körében viszonylag magas a szellemi tevékenységet folytatók hányada. A német nemzetiségűek esetében a szolgáltatások területén dolgozók, valamint a szakképzett ipari-építőipari munkások aránya is alátámasztja azt a következtetést, hogy e nemzetiség - iskolázottságánál és részben hagyományainál fogva - az átlagnál fejlettebb struktúrát képvisel. A szlovákság országos átlagban kielégítőnek tekinthető iskolázottsága ugyancsak kifejezésre jut a szellemi foglalkozásúak meglehetősen kedvező arányában és más minőségi mutatókban, mint például a szolgáltatási tevékenységek területén betöltött szerepében. A horvátok, szlovénok és románok foglalkozási összetételében az előbbiekhöz képest részlegesen észlelhető negatív jelenségek az említett földrajzi okok, a regionális elhelyezkedés mellett az iskolázottság hiányosságaira is visszavezethetők. Hangsúlyozni kell azonban, hogy kizárólag a cigányságra jellemző az iskolázottság olyan alacsony szintje, mely a szellemi réteg kialakulását egyértelműen gátolja, és minden vonatkozásban kedvezőtlen foglalkozási struktúra újratermelődéséhez vezet.

Táblázatok

1. Magyarország népessége a lakosság anyanyelve szerint, a mindenkori államhatárokon belül 1910, 1920, 1990

Anyanyelv	1910	1920 ^a	1990	1910	1920	1990
	szám			százalék		
Magyar	9 944 627	7 147 053	10 222 529	54,5	89,6	98,5
Bolgár	22 924 ^b	1 277	1 370	0,1	0,0	0,0
Cigány	108 825	6 989	48 072	0,6	0,1	0,5
Görög	168	48	1 640	0,0	0,0	0,0
Horvát ^c	282 653	59 786	17 577	1,5	0,7	0,2
Lengyel	38 225	7 541	3 788	0,2	0,1	0,0
Német	1 903 357	551 211	37 511	10,4	6,9	0,4
Örmény	121	82	37	0,0	0,0	0,0
Román	2 948 186	23 760	8 730	16,1	0,3	0,1
Ruszin	464 270	1 500		2,6	0,0	
Szerb	461 516	17 131	2 953	2,5	0,2	0,0
Szlovák	1 946 357	141 882	12 745	10,7	1,8	0,1
Szlovén ^d	77 398	6 087	2 627	0,4	0,1	0,0
Ukrán	-	71	674 ^e	-	0,0	0,0
Egyéb	65 906	15 816	14 570	0,4	0,2	0,2
Összesen	18 264 533	7 980 143	10 374 823	100,0	100,0	100,0

a Az 1920-ban megállapított népességszám nem vonatkozik pontosan a trianoni határok közötti országterületre. Az 1930-ig történt határkiigazítások adatainak figyelembevételével, valamint az adatok pontosításával a trianoni határok közötti országterületre eső 1920. évi népességszám 7990202 fő.

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 3.sz.

- b Bolgár és krassován együtt.
 c Horvát, bunyevác és sokác együtt.
 d Szlovén és vend együtt.
 e Ukrán és ruszin együtt.

2. A népesség anyanyelv és nemzetiség szerint, 1930-1990

Év	Összesen	Magyar	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány	Egyéb
Anyanyelv										
1930	8685109	8000335	104786	16221	47332	7031	5464	477153	7841	18946
1941	9316074	8655798	75877	14142	37885	5442	4816	475491	18640	27983
1949	9204799	9076041	25988	14783	20423	5158	4473	22455	21387	14161
1960	9961044	9786038	30690	15787	33014 ^{a)}	4583	-	50765	25633	14534
1970	10322099	10166237	21176	12624	21855	7989	4205	35594	34597	17462
1980	10709463	10579898	16054	10141	20484	3426	3142	31231	27915	17172
1990	10374823	10222529	12745	8730	17577	2953	2627	37511	48072	22079
Nemzetiség										
1941	9316074	8918868	16677	7565	4177	3629	2058	302198	27033	33869
1949	9204799	9104640	7808	8500	4106	4190	666	2617	37598	34674
1960	9961044	9837 275	14340	12326	14710 ^{a)}	3888	-	8640	56121	13744
1980	10709463	10638974	9101	8874	13805	2805	1731	11310	6404	16369
1990	10374823	10420	10 459	10740	13570	2905	1930	30824	142683	19640

a Szlovénokkal, vendekkel együtt.

3. Az egyes nemzetiség- nyelvi csoportokhoz kapcsolódó népesség lélekszáma, 1990

Megnevezés	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány
Nemzetiség szerint	10459	10740	13570	2905	1930	30824	142683
Nemzetiség szerint nem, de anyanyelv szerint	5522	1927	5065	592	872	16638	4679
- anyanyelv szerint sem, de beszéli a nyelvet	54470	38001	17748	13387	1501	409434	17044

4. A házastársukkal együtt élő nem magyar nők a házastárs nemzetisége, illetve anyanyelve szerint, 1990

Megnevezés	A feleség anyanyelve, illetve nemzetisége						
	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány
A feleség nemzetisége							
A feleség és a férj nemzetisége							
- azonos	44,0	63,6	63,5	48,1	59,9	50,7	89,2
- nem azonos	56,0	36,4	36,5	51,9	40,1	49,3	10,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Esetszám	3255	2515	3582	628	539	9250	19030
A feleség anyanyelve							
A feleség és a férj anyanyelve							
- azonos	48,7	63,3	60,4	45,7	58,3	54,6	84,3
- nem azonos	51,3	36,7	39,6	54,3	41,7	45,4	15,7

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 3.sz.

Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Esetszám	3887	2205	4833	678	804	11703	6030

5. A valamely kisebbséghez tartozó házastársak a velük együtt élő gyermek nemzetisége, illetve anyanyelve szerint, 1990

A gyermek nemzetisége	Mind az apa, mind az anya nemzetisége, illetve anyanyelve						
	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány
	Nemzetiség						
Magyar	41,9	8,8	13,9	3,8	21,8	20,2	4,1
Nem magyar	58,1	91,2	86,1	96,2	78,2	79,8	95,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Esetszám	1037	1544	1702	213	358	3510	51901
	Anyanyelv						
Magyar	491	130	180	33	337	337	94
Nem magyar	50,9	87,0	82,0	96,7	66,3	66,3	90,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Esetszám	1132	1124	2000	209	493	2854	16404

6. A család-háztartásban élő nemzetiségi anyanyelvű népesség az együtt élők anyanyelve szerint, 1990

Együtt élők köre	Anyanyelv						
	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány
	Család-háztartás tagjai						
Anyanyelvük azonos	39,1	57,8	54,3	41,5	53,7	47,0	72,6
Anyanyelvük nem azonos	60,9	42,2	45,7	58,5	46,3	53,0	27,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Esetszám	10356	7106	8137	2368	2332	31706	32303
	Család tagjai						
Anyanyelvük azonos	41,8	59,9	56,6	43,6	55,8	49,9	76,2
Anyanyelvük nem azonos	58,2	40,1	43,4	56,4	44,2	50,1	23,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Esetszám	9615	6735	7777	2212	2160	28574	32351

7. száz 15 éves és idősebb házas nőre jutó elveszületett gyermekek száma korcsoportonként, nemzetiségi, illetve anyanyelvi csoportonként, 1990

Korcsoport	Az ország népessége	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány
	Nemzetiség							
15-24	91	96	72	82	87	112	84	175
25-34	176	177	160	177	170	179	174	306
35-49	199	217	211	202	176	238	195	429
50-X	205	231	230	212	183	283	199	546
Összesen	188	209	188	197	176	239	187	354
Esetszám	4738473	7259	5328	7587	1218	1334	18596	80664
	Anyanyelv							
15-24	91	97	85	80	88	91	86	174
25-34	176	176	174	172	163	185	173	297
35-49	199	205	215	197	173	234	194	428
50-X	205	219	230	209	174	271	199	531
Összesen	188	205	204	193	170	235	191	358

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 3.sz.

Esetszám	1622989	646	1118	1178	175	174	3151	38426
	Anyanyelv							
Korának megfelel	84,6	89,4	84,1	92,2	92,9	86,3	84,6	43,1
Korának nem felel meg	15,4	10,6	15,9	7,8	7,1	13,7	15,4	56,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Esetszám	1622989	555	810	1313	169	183	2391	11675

11. A népesség területi megoszlása nemzetiségi, anyanyelvi csoportonként, 1990

Terület	Az ország népessége	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány
Nemzetiség								
Budapest	19,4	7,7	11,8	3,0	12,7	3,7	8,5	5,7
Városok (Budapest nélkül)	42,4	29,9	29,4	15,0	41,5	21,6	28,9	30,1
Községek	38,1	62,5	58,8	82,0	45,8	74,8	62,6	64,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Esetszám	10374823	10459	10740	13570	2905	1930	30824	142683
Anyanyelv								
Budapest	19,4	7,3	6,6	4,6	11,6	3,1	7,7	7,6
Városok (Budapest nélkül)	42,4	31,8	22,9	18,5	40,9	34,9	28,4	34,3
Községek	38,1	60,9	70,6	76,9	47,5	62,0	63,9	58,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Esetszám	10374823	12745	8730	17577	2953	2627	37511	48072

12. A népesség gazdasági aktivitása nemzetiségi, illetve anyanyelvi csoportonként, 1990

Gazdasági aktivitás	Az ország népessége	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány
Nemzetiség								
Aktív kereső	43,7	42,3	47,7	42,3	42,6	46,2	43,7	25,7
Inaktív kereső	25,6	41,5	25,9	38,6	38,9	28,4	34,31	10,6
Munkanélküli ^a	1,2	0,8	2,4	0,6	1,2	0,7	0,8	6,7
Eltartott	29,5	15,4	24,0	18,5	17,3	24,7	21,2	57,0
Ebből: tanuló	17,4	7,5	11,1	10,3	7,6	10,1	12,5	22,9
egyéb eltartott	12,1	7,9	12,9	8,2	9,7	14,6	8,7	34,1
Népesség összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Népesség száma összesen	10374823	10459	10740	13570	2905	1930	30824	142683
Anyanyelv								
Aktív kereső	43,7	37,0	41,4	41,8	40,7	46,1	33,3	27,7
Inaktív kereső	25,6	48,8	33,1	40,5	41,7	32,7	49,4	11,7
Munkanélküli ^a	1,2	0,6	2,0	0,6	1,1	0,6	0,5	7,1
Eltartott	29,5	13,6	23,5	17,1	16,5	20,6	16,8	53,5
Ebből: tanuló	17,4	5,3	10,0	9,1	6,9	7,9	7,8	20,2
egyéb eltartott	12,1	8,3	13,5	8,0	9,6	12,7	9,0	33,3
Népesség összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Népesség száma összesen	10374823	12745	8730	17577	2953	2627	37511	48072

a Allást kereső munkanélküli és első ízben elhelyezkedni kívánó együtt

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 3.sz.

Ebből: nem anyagi ágak	24,6	27,3	23,5	22,1	28,8	16,9	25,4	15,8
Aktív keresők száma összesen	4527157	4420	5128	5743	1236	892	13465	36698
Anyanyelv								
Ipar	31,1	23,9	28,8	24,5	23,2	45,1	29,5	27,6
Építőipar	7,0	6,1	4,5	8,4	5,0	4,8	7,4	10,9
Mezőgazdaság és erdő gazdálkodás	15,3	25,2	24,4	24,3	22,3	19,2	21,8	24,6
Közlekedés, posta és távközlés	8,6	5,7	7,7	7,4	6,2	5,0	5,9	6,9
Kereskedelem	11,0	9,6	8,8	8,8	12,7	7,3	10,1	8,8
Víz gazdálkodás	1,6	1,8	1,1	3,3	1,6	0,8	1,4	1,3
Egyéb anyagi tevékenység	0,8	0,8	0,8	0,7	0,7	1,4	1,0	2,9
Személyi és gazdasági szolgáltatás	4,7	3,3	2,8	3,5	3,4	0,8	3,3	7,2
Egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás	13,4	16,5	15,9	13,9	17,7	11,5	15,1	3,2
Közösségi, közigazgatási és egyéb szolgáltatások	6,5	7,1	5,2	5,2	7,2	4,1	4,5	6,6
Aktív kereső összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből: nem anyagi ágak	24,6	26,9	23,9	22,6	28,3	16,4	22,9	17,0
Aktív keresők száma összesen	4527157	4721	3614	7342	1202	1212	12472	13293

17. Az aktív keresők tevékenységi főcsoportok szerint, nemzetiségi, illetve anyanyelvi csoportonként, 1990

Tevékenységi főcsoport	Az ország aktív keresői összesen Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány
Nemzetiség							
Fizikai foglalkozású	66,5	66,6	77,2	74,4	57,2	85,8	98,2
Szellemi foglalkozású	33,5	33,4	22,8	25,6	42,8	14,2	1,8
Aktív kereső összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Aktív keresők száma összesen	4527157	4420	5128	5743	1236	892	36698
Anyanyelv							
Fizikai foglalkozású	66,5	69,1	76,9	73,4	56,1	85,4	98,6
Szellemi foglalkozású	33,5	30,9	23,1	26,6	43,9	14,6	1,4
Aktív kereső összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Aktív keresők száma összesen	4527157	4721	3614	7342	1202	1212	13293

18. A fizikai foglalkozású aktív keresők foglalkozási főcsoport szerint, nemzetiségi, illetve anyanyelvi csoportonként, 1990

Foglalkozási főcsoport	Az ország aktív keresői összesen Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány
Nemzetiség							
Ipar	36,9	32,0	38,8	34,5	32,4	46,1	24,0
Építőipar	11,1	9,0	8,6	14,3	10,2	5,6	12,9
Mezőgazdasági ^a	9,1	13,9	14,5	15,3	11,5	15,7	12,9
Közlekedés, posta és távközlés	8,6	8,0	5,3	7,8	11,2	7,1	2,9
Kereskedelmi és vendéglátó ipari	9,2	8,5	6,0	7,7	10,7	6,3	4,3

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 3.sz.

Vízgazdálkodási, egészségügyi és szolgáltatási	4,5	4,0	4,0	4,0	3,7	2,6	4,5	1,3
Anyagmozgató gépkezelő, árukezelő	4,5	3,9	4,5	3,4	2,8	2,2	3,4	3,9
Egyéb fizikai	16,1	20,7	18,3	13,0	17,5	14,4	13,4	37,8
Fizikai foglalkozású aktív kereső összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Fizikai foglalkozású aktív keresők száma összesen	3011208	2945	3960	4271	707	765	8280	36047
Anyanyelv								
Ipar	36,9	29,4	31,8	34,6	31,6	47,2	35,9	19,2
Építőipar	11,1	9,4	7,5	13,7	10,0	5,5	13,0	11,1
Mezőgazdasági ^a	9,1	15,2	19,4	14,7	12,9	13,7	13,1	16,4
Közlekedés, posta és távközlés	8,6	8,0	5,5	8,2	11,7	6,5	6,6	2,8
Kereskedelmi és vendéglátó ipari	9,2	8,6	6,7	7,8	10,5	6,4	9,0	5,6
Vízgazdálkodási, egészségügyi és szolgáltatási	4,5	3,7	3,0	3,9	3,1	2,0	4,2	1,1
Anyagmozgató gépkezelő, árukezelő	4,5	4,3	4,2	3,7	3,3	2,9	3,7	2,9
Egyéb fizikai	16,1	21,4	21,9	13,4	16,9	15,8	14,5	40,9
Fizikai foglalkozású aktív kereső összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Fizikai foglalkozású aktív keresők száma összesen	3011208	3262	2779	5392	674	1035	8339	13101

a Mezőgazdasági segédmunkásokkal együtt.

19. Az aktív keresők a legmagasabb iskolai végzettség szerint, nemzetiségi, illetve anyanyelvi csoportonként, 1990

Iskolai végzettség	Az ország aktív keresői összesen	Szlovák	Román	Horvát	Szerb	Szlovén, vend	Német	Cigány
Nemzetiség								
Általános iskola 6. osztálynál kevesebb	1,9	1,4	4,6	1,3	1,4	3,1	0,8	26,8
6-7. osztály	3,3	4,2	4,4	4,4	3,7	7,1	2,7	15,4
8. osztály	33,4	35,2	34,3	39,9	29,6	44,6	27,9	48,1
Befejezett középfokú szakmunkásképző iskola, szakiskola	24,4	21,7	23,1	26,1	18,5	26,7	26,1	8,2
középiskola	24,8	22,5	22,6	18,5	26,5	12,4	25,5	1,3
felsőfokú iskola	12,2	15,0	11,0	9,8	20,3	6,1	17,0	0,2
Aktív kereső összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Aktív keresők száma összesen	4527157	4420	5128	5743	1236	892	13465	36698
Anyanyelv								
Általános iskola 6. osztálynál kevesebb	1,9	1,5	6,7	1,2	1,7	2,5	1,0	34,2
6-7. osztály	3,3	4,9	4,7	4,3	3,3	7,1	4,8	15,7
8. osztály	33,4	38,9	38,4	39,9	30,6	46,2	34,8	42,2
Befejezett középfokú szakmunkásképző iskola, szakiskola	24,4	20,5	20,5	24,9	17,2	26,6	24,7	6,5

középiskola	24,8	21,2	18,1	18,6	27,1	11,5	21,1	1,1
felsőfokú iskola	12,2	13,0	11,6	11,1	20,1	6,1	13,6	0,3
Aktív kereső összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Aktív keresők száma összesen	4527157	4721	3614	7342	1202	1212	12472	13293

ÁRPÁD MÉSZÁROS - JÁNOS FÓTI
MINORITIES, ETHNIC GROUPS IN 20TH CENTURY HUNGARY.

After a short historical survey of Hungarian statistical data on ethnic groups the paper introduces the result of the last, 1990 census in Hungary. The most significant minority group is the 142,6 thousand strong gipsy minority. The paper has a rich collection of tables to demonstrate the structure, education, territorial structure, economic activity of Hungarian minorities. In the last category the authors draw our attention to the exceedingly low-2%-proportion of gipsies among the intelligentsia. The occupational structure of the Germans is better than the national average, while that of the Slovaks coincides with it. The negative phenomena as far as the occupational makeup of the Croats, Slovenes and Rumanians is concerned is largely due to the agrarian nature of their settlements and the deficiencies of their schooling.

BORBÉLY ANNA

A magyarországi románok nyelvhasználata a változások tükrében

A magyarországi románok¹ ősei a Sebes-Körös - Fekete-Körös - Maros között fekvő területekről származnak (Cosma 1985:26). Ennek bizonyítéka, hogy nyelvük az öt fő romániai nyelvjárás közül a *körösvidéki nyelvjárás* (subdialectul crișean) sajátosságait őrzi. Őseik több hullámban telepedtek le jelenlegi lakóhelyükre. A legjelentősebb a 17. század végétől, illetve a 18. század elejétől kezdődő tömeges bevándorlás volt (Santău 1991: 45). Magyarországon a török hódoltság ideje alatt a lakosság száma tetemesen megfogyatkozott. Az elnéptelenedett területekre a Habsburg Birodalom nagyméretű és tervszerű betelepítéseket hajtott végre. A magyarországi románok ősei a jobb élet reményében telepedtek le más kisebbségekkel egy időben (Implom 1971: 65). Bevándorlásuk oka tehát gazdasági eredetű volt. A telepítéspolitikának fő jellemzője volt, hogy az egy vallású és egy nemzetiségű lakosságot a többiekől elkülönítve mindig egy helyre telepítette le, hogy könnyebben megszokhassák új hazájukat (Márkus 1936: 82). Ennek a telepítéspolitikának köszönhető, hogy a betelepített nemzetiségek Magyarországon több évszázadon keresztül megőrizték identitásukat és anyanyelvüket. A 20. századi politikai és gazdasági változások következtében a nemzetiségek izoláltsága fokozatosan megszűnt. Ennek eredményeként alakult ki Magyarországon a nemzetiségek, és azon belül a románok kétnyelvűsége is.

A magyarországi román nyelvváltozatok

Magyarországon két román nyelvjárást beszélnek. Az egyik nyelvjárást (egy kivétellel) a Békés és Csongrád megyei falvakban és Gyula (Giula) városában, a másikat pedig a Hajdú-Bihar megyei településeken és egy Békés megyei faluban (Méhkerék - Micherechi) beszélik. Mindkettő a romániai öt nyelvjárás közül a körösvidéki nyelvjárás sajátosságait őrzi. A két nyelvjárás közötti különbségek (vö. Borbély 1990) nem akadályozzák meg a beszélők közötti megértést.

A településeken belül a románok a magyar nyelven kívül beszélnek egy helyi (archaikus) román nyelvváltozatot, valamint egy egyénekenként változó emelkedett változatot, mely az archaikus helyi román nyelvjárás és a sztenderd román közötti tengely mentén helyezkedik el. Az archaikus helyi román nyelvváltozatok a több évszázados körösvidéki nyelvjárás sajátosságait őrzik. A nyelvváltozatok beszélői elsősorban az idősek és a középkorúak. A nyelvváltozatokon kívül az archaikus helyi román nyelvjárás alapszik az az emelkedett változat, amely tartalmaz sztenderd román elemeket is. Ennek a nyelvváltozatnak a beszélői minden korosztályban fellelhetők. A helyi román nyelvváltozattól kis mértékben eltérő emelkedett nyelvváltozatot egyénileg vagy az iskolában tanultak alapján alakították ki, és román értelmiségekkel vagy romániai rokonaikkal történő beszélgetéseik során használják. Birtokukban van az archaikus román nyelvváltozat is, amelyet a közösség többi tagjával folytatott beszélgetések alkalmával használnak.

A helyi román nyelvváltozatokon és ennek román sztenderd elemeket tartalmazó emelkedett nyelvváltozata mellett létezik még egy nyelvváltozat, a magyarországi román sztenderd, amely a legközelebb áll a sztenderd románhoz és a legtávolabb az archaikus román nyelvjárásoktól. Általában hiányoznak belőle a nyelvjárásias hangváltozatok, tájszavak és a magyar kölcsönszavak. A magyarországi román sztenderd és a román sztenderd közötti különbségek elsősorban grammatikai és szókincsbeli természetűek, de eltérések vannak a hangsúly, a hanglejtés és a

beszédsebesség tekintetében is. A magyarországi román sztenderd tanult nyelvváltozat, amely a családban elsajátított archaikus helyi román nyelvváltozat nyelvjárási elemeinek a sztenderd román nyelvből átvett elemekkel történő szisztematikus felcserélésével alakult ki. A nyelvváltozat kialakulásában nagy szerepet játszottak a román nyelvet is oktató iskolák, illetve a görögkeleti és a baptista egyház. A nyelvváltozat beszélői középkorúak és fiatalok (kivételt képeznek ez alól a nyolcvan év körüli görögkeleti papok), akik középiskolában és/vagy felsőfokú intézményekben tanultak román nyelvet és irodalmat. A magyarországi román sztenderdet elsősorban a román intézményekben, az iskolák román nyelvóráin, a templomokban és a helyi nemzetiségi kulturális egyesületek összejövetelein beszélik. A hetilapban, a rádió- és a televízióadásokban az újságírók a magyarországi román sztenderdet használják. Az újságban előfordulnak a helyi nyelvváltozatokból kölcsönzött szavak is, amelyek többnyire idézőjelbe kerülnek. A rádió- és tévériportokban a megszólaltatottak nagy része a helyi román nyelvváltozatok egyikét beszéli. Az ortodox templomi szertartások a Romániában is használt kötött szöveggel történnek. A prédikációt a pap fogalmazza meg. Az érthetőség kedvéért igyekeznek a feltételezhetően ismeretlen sztenderd szavakat kiegészíteni a helyi nyelvváltozat szerinti szóvariánssal. Amennyiben ilyen variáns nem létezik, a pap olykor körülírással igyekszik megkönnyíteni a megértést. Magyar nyelven csak akkor prédikál a pap, ha esküvőkön vagy temetéseken a hozzátartozók így kérik. Ez a szokás a nyolcvanas évek végétől kezdett kialakulni.

A magyarországi román nyelvváltozatok legfontosabb vonását a magyar nyelvből átvett elemek adják. A magyar nyelv interferenciája minden szintjén fellelhető. Fonémák, lexémák, hangsúlyváltozások mutatják a magyarországi román nyelvváltozatok magyar nyelvi hatásait. Ez azért is érdemel figyelmet, mert nyelvjárásiasságuk miatt a sztenderd románból kezdenek kikopni a magyar eredetű szavak (Breban 1958: 221), viszont annál gyorsabban kerülnek átvételre a francia és újabban az angol eredetű szavak (Mallinson 1990: 320). A román sztenderdet ezért a magyarországi románok többsége nehezen érti meg.

Kétnyelvűségük szociolingvisztikai háttere

A magyarországi románok nagy része román-magyar kétnyelvű. Beszéli román anyanyelvét, egy helyi román nyelvváltozatot (egyesek a magyarországi román sztenderdet) és a többségi magyar nyelvet (egyik helyi változatát). A közösség kisebb része (a fiatal generáció számos tagja, a gyermekek többsége) egynyelvű magyar. Ennek alapján feltételezhető, hogy a magyarországi románok esetében a kétnyelvűség átmeneti szakasz a román egynyelvűség és a magyar egynyelvűség között. Századunkban a közösség a nyelvcsere folyamatát éli át. A Békés megyei kisebbségek nyelvcsereje kezdeti szakaszának kialakulásáról először egy, a két világháború között megjelent történelmi monográfia számolt be. Eszerint a kisebbségek nyelvüket eredeti tisztaságában megőrizték, csupán az azóta keletkezett fogalmakat nem ismerik anyanyelvükön. A kölcsönös érintkezés folytán azonban a magyar nyelv mindinkább tért hódít a nemzetiségek között (Márkus 1936:91).

A nyelvcsere kiváltó okok sokrétűek. A kétnyelvűség kialakulását elsősorban az 1920-as határmódosítás indította el. A román nyelv háttérbe szorítását a második világháborút követő társadalmi változások (például kollektivizálás) és a változások következtében kialakult izoláció fellazulása váltotta ki. A közös munkahelyek a magyarországi románok és a magyarok közötti kapcsolatot megnövelte, aminek következtében egyre gyakoribbá váltak a vegyes házasságok. A társadalmi változások

következtében a saját kisebbséghez és a román nyelvhez *fűződő* érzelmek és attitűdök is átalakultak (vö. Borbély 1995). Az életmódbeli változások hatására megváltoztak az anyanyelvhez és a saját nemzetiségi csoporthoz fűződő érzelmek és attitűdök. Ezek a változások jól megfigyelhetők három életkori csoport összehasonlításakor.

A közösség idős tagjai (60 évesnél idősebbek) egész életükben a románság körében éltek (legfeljebb a férfiak mentek el katonai szolgálatra). Házastársukat kizárólag a románok közül választották, hiszen ifjúkorukban az endogámia törvénye a közösségen belül még erősen élt. Szüleik, valamint az ortodox felekezeti iskolák hatására a 19. századi hagyományokat megőrizték, ami szokásaikban, az eltérő ruha és - a nők esetében - hajviseletben, csoportjukhoz és anyanyelvükhöz fűződő pozitív érzelmeikben mutatkozik meg. Számukra anyanyelvük a legnagyobb presztízsű nyelv. Kisebbségi csoportjukhoz fűződő lojalitásuk erős. A középkorúak (40-59 évesek) nagy része magyar környezetben dolgozott vagy dolgozik, és akadnak közöttük olyanok, akik már vegyes házasságban élnek. Ezt támasztja alá az a vizsgálat is, amely szerint Kétegyházában, ahol a románok többségben vannak, az 1955 és 1964 közötti időszakhoz képest az azt követő tíz évben a vegyes házasságok száma közel kétszeresére emelkedett, míg a házasságra lépő tisztán román párok száma a felére csökkent (Zielbauer 1984:142). A középkorúak egy része román anyanyelvét magyar elemei miatt alacsonyabb értékűnek tartja. A fiatalok (18 és 39 év közöttiek) többsége is idegen környezetben dolgozik, közülük nagy számban élnek vegyes házasságban. A fiatalok a kisebbségi nyelvről szólva már nemcsak annak magyar elemeit „rosszallják”, hanem a román sztenderdtől való eltérését is.

A két nyelv a közösségen belül két jelképrendszert, de nem két funkciót hordoz magában. Ennek megfelelően a román nyelvváltozatok a múltat, a nehéz paraszti sorsot, az elmaradottságot és az iskolázatlanságot szimbolizálják. Ugyanakkor a magyar nyelv a jövőt, a modernebb életet, az érvényesülést biztosító egyedüli utat és a tanulási lehetőségeket jelképezi. A közösségben a román és a magyar nyelv két korosztály nyelvévé vált. A román az idősebbek, a magyar pedig a fiatalabbak nyelve (vö. Patterson 1991:119).

Mindenképpen fontos azt is megjegyezni, hogy a magyarországi román kisebbségnek van egy kis rétege, amelyik törekszik a rohamosan kialakuló nyelvcsere folyamatát lassítani. Ez leginkább abban nyilvánul meg, hogy közösségük és családjuk tagjaival a román nyelvet gyakrabban használják, továbbá abban, hogy megkérlik környezetük tagjait, hogy beszélgetéseik folyamán válasszák a román nyelvet. Gyermeküket román nyelvet is oktató iskolába íratják. Olvassák a román hetilapot, figyelemmel kísérik a rádió és a tévé román adásait, és kapcsolatot tartanak romániai rokonaikkal. E rétegbe kevésbé iskolázott és iskolázott személyek egyaránt tartoznak. Románságukhoz fűződő pozitív érzelmeiket leginkább a családi hagyományok alakították ki, melyeket a román iskola és az ortodox vagy a baptista közösségekhez való kötődés, valamint foglalkozásuk (pedagógus, kutató, pap, prédikátor, újságíró, szerkesztő, vámtiszt, vasúti tiszt) is megerősíthetett.

Magyarországon a román kisebbségi csoporthoz és nyelvhez általában semleges vagy negatívan viszonyulnak. A románokkal egy közösségen belül élő magyarok tudomásul veszik együttélésüket a román kisebbséggel és nyelvüket legfeljebb értik, de nem beszélik. A többség részéről jelentkező negatív érzéseket a politikai változások idézik elő. Ezek a határmódosítás (1920) után, valamint az 1940-es és 1950-es években erősödtek fel, és a családnevek magyarosításában, a közhangulat eldurvulásában („beszélj magyarul, hisz magyar kenyeret eszel”) és egyéb megjegyzések formájában fejeződtek ki.

A magyarság oldaláról időnként tanúsított negatív érzelmekre az idősebbek és a fiatalabbak különbözőképpen reagálnak, amit nem egyszerűen az életkoruk befolyásol, hanem az a korszak, amelyben éltek. Az első világháború előtt a román gyermekek román iskolába jártak. A két világháború között viszont már nem voltak román iskolák, ezért az idősebbek a heti ortodox hittanórán sajátították el a román ábécét. Ebben a periódusban a többség asszimilációs szándékai a közösség tagjaiból a szándékkal ellentétes érzelmeket váltották ki. Csoportjuk felé irányuló szolidaritásuk és nyelvükkel szembeni lojalitásuk erősödött. A nyelvi elnyomással szemben ellenállást tanúsítottak (Woolard 1985; Gal 1991:126). A második világháború utáni időszakban a többség felől érkező ellenérzések már nem váltottak ki a csoport több tagjában ellenreakciót, vagyis nagyobb lojalitást csoportjuk irányába úgy, mint a két világháború között. A csoportjukhoz fűződő szálak többekben kezdtek fellazulni. Egy másik figyelemre méltó jelenség a két korosztály esetében a „beszélj magyarul, hisz magyar kenyeret eszel” sztereotípiával való kezelés. Az idősebbek a magyarok által olykor használt megjegyzésre érzékenyen reagáltak, sértette őket. A fiatalok viszont a magyar nyelv gyakoribb használatát olykor éppen ezzel a sztereotípiával indokolják: „magyarul beszélek, hiszen magyar kenyeret eszem, Magyarországon élek”. 1990 körül a magyarországi románok felé irányuló negatív megnyilvánulások csak esetenként fordulnak elő. Az esetek többségében az ellenérzések a magyarországi románok intézményei (elsősorban a gyulai román gimnázium és kollégium) ellen irányulnak, és ritkán fordul elő, hogy megjegyzést tesznek a román nyelv használata miatt a helyi vagy más településről érkező magyarok.

A magyarországi románok nyelvváltozatainak presztízse a romániai románok szemében igen alacsony. Erről egy általam 1990-ben, Kétegyházán végzett vizsgálat során több adatközlőm számolt be. Románia érdektelensége a magyarországi románok iránt a kisebbséget ugyancsak érzékenyen érintette. Köztudott dolog, hogy a román kommunista időszak politikája szerint az, aki Románia határain belül él, román, aki pedig a határokon kívül él, nem román. Még a határmenti falvakban élő romániaiak (hacsak nem voltak magyarországi rokonaik) sem igazán tudták, hogy Magyarországon románok is élnek, s azoknak görögkeleti templomaik vannak, ahol a vasárnapi liturgiákat román nyelven tartják. Az utóbbi években Romániában megélték az érdeklődés a magyarországi románok iránt.

A román és a magyar nyelv használata

A magyarországi románok nagyobb része az egyik nyelvet jobban ismeri, mint a másikat (domináns kétnyelvű), és kevesebben vannak a mindkét nyelvet azonos szinten tudók. A helyi román nyelvváltozatot jobban beszélő idősek, valamint a középkorúak egy része román domináns kétnyelvű és beszélgetéseik során sokkal többet használják a románt, mint a magyar nyelvet. A magyar domináns kétnyelvűek többsége fiatal. A mindkét nyelvet azonos szinten beszélőket a középkorúak, illetve a több életkori csoportba is tartozó értelmiségiek között találjuk.

A magyarországi románok nagy része anyanyelvét (a helyi román nyelvváltozatot) a magyar mellett a családi, baráti, szomszédi beszélgetések során, az ortodox szertartások előtt vagy után, romániai rokonokkal való találkozások alkalmával használja. A gyermekek a román nyelvet már inkább csak az óvodai foglalkozásokon és az iskolai órákon beszélik. A helyi román nyelvváltozat és a magyar nyelv használatának megoszlása a beszédhelyzetekben a következőképpen alakul. Az ortodox szertartások előtt és után folytatott beszélgetésektől eltekintve a közösség tagjai minden más helyzetben (család, iskola) dominánsan a magyart

használják. A települések más területén (vásárlás, orvosi váróterem, polgármesteri hivatal stb.) a beszélgetések magyarul folynak. Egy-két településen, ahol van románul tudó dolgozó, segítséget nyújtanak azoknak, akik magyarul nem nagyon beszélnek. Ezzel a lehetőséggel ma már csak a legidősebbek élnek, és csak akkor, ha a hivatal képviselője román nyelven kezdi el a beszélgetést. A munkahelyeken is a magyar a használatos. A település területét elhagyva csak a magyar nyelvet használják. A magyarországi románok tehát többet beszélnek magyarul, mint anyanyelvükön (Borbély 1993). A román nyelv választását a helyszínen kívül leginkább a beszédpartner határozza meg. Sokan a román nyelv választását a partnertől teszik függővé, és ezt kétféleképpen indokolják meg: „tudom róla, hogy azt szereti, ha románul beszélek hozzá”, vagy „tudom róla, hogy románul jobban tud, ezért szólítom meg románul”. A magyar nyelvet gyakran beszélnek egymás között is. A magyar nyelv használatát elsősorban a téma (foglalkozás, hivatalos ügy), a helyszín és a beszédpartner befolyásolja. Egy románul nem tudó személy jelenlétében csak magyarul beszélnek. Udvariatlanságnak érzik anyanyelvük használatát az ilyen beszédhelyzetekben.

A román gyermekek otthonról igen kevés román nyelvtudással kerülnek az iskolába. Az említett (1990-ben készült) vizsgálat eredményei szerint ötven román nyelven is tanuló, 1975-79-es születésű gyermek közül három adta azt a választ, hogy otthon szüleivel többnyire románul beszél és nyolc, hogy gyakran használja szüleivel otthon a román nyelvet. A többi gyermek otthonában a beszélgetések zömmel magyarul folynak (Borbély 1992). Ezért a gyermekek többsége az iskolában már idegen nyelvként tanulja szülei és nagyszülei anyanyelvét.

A magyarországi románok átlaga románul alig olvas, és szinte soha nem ír. A megjelent könyvek, kiadványok, a hetilap olvasórétege a román iskolában végzetek egy kisebb részéből, főképp értelmiségiekből tevődik össze. A vallásos magyarországi románok a Bibliát románul olvassák, ami régies nyelvezete miatt érthetőbb számukra, mint a modern román szépirodalmi alkotások. Román szépirodalmi alkotásokat csak a felsőfokú végzettségűek olvasnak. Románul - az értelmiségieken kívül - csak a Romániába küldött levelek esetében írnak. A hivatalos levelek, nyomtatványok kitöltése magyar nyelven történik. Ugyancsak magyarul írják a nők a sütemény- és ételrecepteket. A személyneveket a hivatalos okiratokban a magyar helyesírás szerint, magyarul írják. Például. *Petru Otlăcan* helyett: *Otlakán Péter*, *Florica Dragoș* helyett: *Drágos Flóra*.² Egyetlen egy helyen a temetők régi sírkeresztjein találunk román helyesírással írt személyneveket. A napjainkban felállított kereszték között csak elvétve találunk román feliratot (vö. Borbély 1989).

Nyelvpolitikai helyzet

Magyarországon napjainkban az általánosan deklarált társadalmi és politikai hozzáállás az, hogy a kisebbségek minél szélesebb körben használják anyanyelvüket. A valóság viszont az, hogy a hivatalos szféra nyelve a magyar (vö. Kontra és Székely 1993:136). A román nyelv használata a családi és baráti szférán kívüli beszédhelyzetekben elképzelhetetlen. Egyrészt hiányoznak a románul tudó ügyvédek, hivatalnokok, orvosok, másrészt a magyarországi románok - az 1920-as évektől 1949-ig beszüntetett anyanyelvi oktatás és a Romániától való elszigeteltség miatt - nem rendelkeznek a hivatalos ügyintézés lebonyolításához szükséges szókinccsel. Nagyon kevesen vannak azok, akik a román nyelvváltozaton kívül birtokában vannak a román sztenderdhez közelítő magyarországi román sztenderdnek is, amelynek használata csak a román intézményekben vált megszokottá. A magyarországi román sztenderd

elsajátításának egy másik akadály, hogy nincsenek kétnyelvű nagyszótárak. 1961-ben jelent meg a román-magyar kisszótár (Bakos 1961). Magyar-román párja 1994-ben jelent meg (Bakos és Borza 1994). A román-magyar kéziszlótár 1991-ben látott napvilágot (Bakos 1991), melynek magyar-román párja még nem készült el.

A településeknek román elnevezésük is van, és 1979-től a magyar elnevezéssel együtt ezek is felkerültek a településneveket feltüntető táblákra (Stark 1983: 3). Viszont a településeken belül csak elvétve akad román utcanév, például Kétegyházán egy, de a legtöbb településen egy sincs.

Befejezésként fontosnak tartom kihangsúlyozni, hogy századunk végén a magyarországi románok a nyelvcsere folyamatát élik át: a közösség tagjai a román nyelv használata helyett a magyar nyelv kizárólagos használatára térnek át. Fontos lehet annak tisztázása, hogy vannak-e olyan társadalmi, politikai, közösségi és egyéni tényezők, amelyek a nyelvcsere folyamatát megakadályozhatnák, vagy legalább lelassíthatnák. Nyitott kérdés marad még egyelőre az is, hogy a nemzetiségi politikában történt legutóbbi változások (nemzetiségi törvény, kisebbségi önkormányzatok megalakulása) a román kisebbség szempontjából befolyásolják-e, ha igen, milyen irányba a magyarországi románok nyelvcserejét?

Irodalom

- Bakos Ferenc 1961. *Román-magyar szótár*. Budapest, Terra
- Bakos Ferenc 1991. *Román-magyar kéziszlótár*. Budapest, Akadémia Kiadó
- Bakos Ferenc és Borza Lucia 1994. *Magyar-román kisszótár*. Budapest, Akadémia Kiadó
- Borbély, Anna 1989. „Inscripțiile funerare românești din cimitirele ortodoxe din Chitighaz”. *Timpuri*. Gyula, 13-8.
- Borbély, Anna 1990. *Cercetări asupra graiurilor românești din Ungaria*. Budapest, Tankönyvkiadó
- Borbély Anna 1992. „A román kisebbségi nyelv iskoláskorúaknál”. Györi-Nagy Sándor és Kelemen Janka (szerk.) *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II*. Pszicholingva Nyelv-iskola mb. Budapest, Széchenyi Társaság 74-81.
- Borbély Anna 1993. „Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok román és magyar nyelvválasztására”. *Hungarológia* 3. Budapest, 73-85.
- Borbély Anna 1995. „Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román nyelvközösségben”. Kassai Iona (szerk.) *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. A 6. Előnyelvi Konferencia előadásai. Budapest, 287-297.
- Breban, Vasile 1958. „Note despre influența maghiară asupra limbii române”. *Cercetări lingvistice*, 3. 219-224.
- Cosma, Mihai 1985. „Situația limbii noastre materne”. *Timpuri*, Giula, 25-34.
- Gal, Susan 1991. „Kódváltás és öntudat az európai periférián”. Kontra Miklós (szerk.) *Tanulmányok a határainkon túli kétnyelvűségről*. Budapest, Magyarországi Kutató Intézet 123-157.
- Implom József 1971. *Olvasókönyv Békés megye történetéhez II. (1695-1848)* Békéscsaba. Kontra, Miklós and Székely, B. András 1993. „Hungary (H)”. *Sociolinguistica*.
- International Yearbook of European Sociolinguistics. 7. Multilingual Concepts in the Schools of Europe. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 135-142.
- Kovalcsik Katalin 1992. *Florilyé dă primăvară. Tavasz virágok*. Beás cigány énekeskönyv. Budapest, Fii cu noi.
- Kovalcsik Katalin 1994. *Florilyé dă primăvară I-II. Tavasz virágok*. Beás cigány iskolai énekeskönyv. Pécs, Ghandi Középiskola-Fii cu noi.
- Kóvalcsik Katalin és Orsós Anna 1994. *Fátá ku páru dă ar. Az aranyhajú lány*. Beás cigány iskolai népmesegyűjtemény. Pécs, Ghandi Középiskola - Fii cu noi.
- Mallinson, Graham 1990. „Rumanian”. Bernard Comrie (szerk.) *The world's major languages*. New York, Oxford University Press, 303-321.
- Márkus György (szerk.) 1936. *Békés vármegye*. Budapest.
- Patterson, G. J. 1991. „Hungary's disappearing Romanian minority”. *East European Quarterly*, XXV. 1. 117-123.
- Réger Zita 1988. „A cigány nyelv: kutatások és vitapontok”. *Műhelymunkák a nyelvészet és társadalomtudományok köréből. IV*. Budapest, 155-178.

- Santău, Gheorghe 1991. „Originea comunei și a românilor din Chitighaz”. *Symposium*. Giula, 45-52.
- Stark Ferenc 1983. „Azonos célokért”. *Népszabadság*, 1983. július 13. 3.
- Woolard, K. 1985. „Language Variation and Cultural Hegemony: Toward an Integration of Sociolinguistic and Social Theory”. *American Ethnologist* 12. 738-748.
- Zielbauer György 1984. „A nemzetiségi jogok a hazánkban élő románság létszámának alakulása tükrében”. *A Szombathelyi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei* IV. Szombathely, 133-146.

Jegyzetek

- * A tanulmány az OKTK VIII/b 541, az OTKA 3220 és „A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségéért” Alapítvány K/2821/94. támogatásával készült.
- 1 Magyarországi románokon a több száz éve a mai Magyarország területén élő románságot értjük. Nem foglalkozik a tanulmány az utóbbi évtizedben Magyarországra települt romániai románok nyelvi helyzetével, és nem tárgyalja a Magyarországon élő és román nyelvjárást beszélő beás cigányok kétnyelvűségét sem (lásd: Réger 1988; Kovalcsik 1992, 1995; Kovalcsik és Orsós 1994).
- 2 Méhkeréken terjedt el leginkább a román keresztnévek magyar keresztnévvel történő helyettesítése. Például *Florica* helyett: *Virág*, illetve *Teodor* helyett: *Tibor*.

ANNA BORBÉLY

THE LANGUAGE USE OF ROMANIAN-HUNGARIANS IN THE LIGHT OF RECENT CHANGES

Romanian-Hungarians have been settled sporadically in the three south-eastern counties of Hungary: Békés, Hajdú-Bihar, and Hungarians form a majority relative to the inhabitants of other ethnic groups: Méhkerék (90%) and Kétegyháza (65%).

The ancestors of the Romanian-Hungarians came to Hungary from the area of Crisul-Repede - Crisul-Negru - Mures in several waves. The settlements were created in an organized manner, keeping different ethnic minorities separated. This helped the new communities to get accustomed to the new conditions and as a result they could keep their old habits, life style, and ethnic identity for centuries. Only the radical political and economical changes of the 20th century were able to reduce gradually the extent of the isolation of the different ethnic communities. Also these new circumstances have been responsible for the development of bilingualism among Hungarian minorities, including Romanian-Hungarians as well.

Today the majority of Romanian-Hungarians are Romanian-Hungarian bilingual. They speak their mother tongue, which is a local variant of Romanian, and the Hungarian language (also a local variant). A minor part of the community, mainly the young generation, can be considered monolingual, speaking only Hungarian. In the case of the Romanian-Hungarians bilingualism can be considered as a transitory state between Romanian and Hungarian monolingualism. In the 20th century the Romanian Hungarian community is undergoing the process of language shift.

The paper briefly presents the linguistic changes of the Romanian-Hungarians influenced by political, economic and social changes of our century.

MIRK MÁRIA

Német nemzetiségi nyelvhasználat Pilisszentivánon

Szülőfalum, Pilisszentiván német nemzetiségi község, ami a köztudatban úgy él, hogy „svábok lakják”.

Mindenekelőtt szeretném tisztázni azt, hogy a dolgozatban mit értek a „sváb” szón. Ehhez Hutterer Miklós *A germán nyelvek* című könyvéből idézek: „A török hódoltság utáni német telepések ‘sváb’ elnevezése csupán általánosítás, amely etnikailag elsősorban frank és bajor csoportokat takar, annak ellenére, hogy a telepések maguk is többnyire átvették ezt a megjelölést. (...) A magyarországi németségnek csak elenyésző töredéke sváb: néhány falu, Szatmár illetve Pécs térségében és Hajós a Duna mellett. (...) A mai Magyarország területén beszélt német nyelvjáráások nagyobb része a bajor-osztrák csoporthoz tartozik (Nyugat-Magyarország, Dunántúli-középhegység, ideértve Budapest és környékét is).”¹

Ezek szerint, mivel a község Budapesttől mintegy 20 km-re, a Budai-hegység és a Pilis határán fekszik, Pilisszentiván német nyelvjárása is ide tartozik. A továbbiakban azonban - alkalmazkodva a konvencionális elnevezéshez - svábnak fogom nevezni a községben használatos nyelvjárást, megkülönböztetve ezzel az irodalmi némettől, amit az iskolában tanítanak, amelynek írásbeli formája van, és amely a tömegkommunikációban is használatos.

Az említett köznapi megállapítás, hogy Pilisszentivánt svábok lakják, így statikus értelemben már nem érvényes. A község lakosságának száma folyamatosan növekszik, ami nem annyira a természetes szaporodás, mint inkább bevándorlás következménye. A közeli zsúfolt fővárosból kifelé igyekeznek az emberek. Ezzel ellentétesen hat a növekvő mobilitás és az urbanizáció következtében a főváros felé történő vándorlás, de inkább csak ingázás formájában, a városba való beköltözés ritkán előforduló jelenség.

1. sz. táblázat: Születések és halálozások száma 1985-1994 között

Év	Születések	Halálozások	Szaporulat
1985	48	44	+ 4
1986	47	30	+ 17
1987	52	37	+ 15
1988	37	44	- 7
1989	44	40	+ 4
1990	35	46	- 11
1991	33	33	0
1992	49	32	+ 17
1993	55	44	+ 11
1994	59	49	+ 10

A községben tehát 1985-1994 között, 10 év alatt, a természetes szaporulat 60 fő volt. Sem a megelőző; sem a rá következő években nem történt egyéb jelentős demográfiai vagy gazdasági esemény, ezért feltételezhető, hogy a népességszaporulat üteme sem változott számottevően. A lakosság számának növekedése 1970-1980 (140 fő), illetve 1980-1990 között (141 %) csakis bevándorlással magyarázható.

2. táblázat: Pilisszentiván lakossága²

Év	Lakosság	Német	Magyar	Szlovák	Román	Délszláv	Egyéb
1724	5 család						
1730	11 család						
1737	15 család						
1745	131 fő						
1757	109						
1775	542						
1785	379						
1829	600						
1857	600						
1869	628						
1880	648	610	12	2			24
1890	808	801	6	1			
1900	1222	1074	65	12	1	11	59
1910	2277	1404	582	67	15	199	10
1920	2173	1629	429	55	3	21	36
1930	2810	1534	1265	1	1	4	5
1941	2286	1656	600	14	1	10	5
1949	2496	94*	2393	2		1	6
1960	2974	7• 208*					
1970	3240	101*					
1980	3328	19• 121* 627°					
1990	3426	290 nemz. 180* 1780°					

(• = nemzetiség; * = anyanyelv; ° = tanácsi, illetve polgármesteri minősítés)

A nemzetiségi lakosság számának megállapítása eddig többnyire becslés alapján történt, mivel a nemzetiségi hovatartozás nem olyan objektív kategória, amelybe néhány kritérium alapján az egyént egyértelműen be lehet sorolni. A nemzetiségi hovatartozás kritériumai közül mindenesetre legfontosabb és legszembetűnőbb a nyelvhasználat, de nem elhanyagolható tényezője az egyén kulturális igénye és gyakorlata, a származás, valamint az a jog, hogy valaki egy bizonyos nemzetiséghez tartozónak érezze és vallja magát. Bethlen István egykori miniszterelnök a pilisvörösvári választókerületben 1926. október 25-én megtartott beszédében mondta: „Korábban azt hittük, vagy legalábbis sokan azt hitték, hogy a hazafiság a nyelvtől függ. Most tudjuk, hogy nem az anyanyelv a döntő, hanem az érzület.”³

Szerettem volna viszonylag objektív módon megtudni, hogy valójában mennyi a község nemzetiségi lakosságának száma.

A kutatás első fázisában kérdőív segítségével próbáltam kideríteni, hogy hány ember és milyen mértékben képes használni a mindennapos kommunikáció során a sváb nyelvet. Az első fázis eredményeiből viszont nem derült ki, hogy ezt a potenciált az emberek mennyire használják ki, milyen mértékben élnek a lehetőséggel, hogy közlési igényeiket több nyelven is ki tudják elégíteni. Még kevésbé derült ki az, hogy mely tényezők befolyásolják az egyik, illetve másik nyelvi kód választását a nyelvhasználat során.

Ezért a kutatás második lépcsőjében azt a csoportot választottam ki, amelynek kommunikációs eszközként a német nyelvjárás is rendelkezésére áll. Részletes kérdőívet dolgoztam ki, melynek segítségével megpróbáltam feltérképezni ezen

emberek családi és nyilvános nyelvhasználatát, valamint érzelmi beállítottságát a rendelkezésre álló nyelvi kódokkal szemben. Ily módon kiszűrhetők a nyelvhasználatot befolyásoló tényezők. A második felmérés eredményeinek bemutatása egy külön dolgozat témája lesz.

A kapott eredményeken keresztül tetten érhető a családon belül az asszimiláció folyamata és jelenlegi állapota. Mert hogy az asszimiláció ma Magyarországon hatalmas léptekkel és feltartóztathatatlanul halad előre, az kétségtelen tény.

3. táblázat: Magyarország német nemzetiségű lakossága⁴

Év	A német lakosság száma		Németek az összlakosság százalékában
1880	1869877		13,6 %
1890	2129406		12,2 %
1900	2113181		11,0 %
1910	2037435		9,8%
1920	551624		6,9 %
1930	478630		5,5 %
1941	477057	német anyanyelvű	5,1 %
1949	22455	német anyanyelvű	0,2 %
1955	220000	német anyanyelvű	(KSH becsült adat)
1960	51000	német anyanyelvű	0,5 %
1970	35594	német anyanyelvű	0,3 %
1980	11310	német nemzetiségű	0,1 %
	31231	német anyanyelvű	0,3 %
1990	30824	német nemzetiségű	0,3 %
	37511	német anyanyelvű	0,4 %

Ha csak a népszámlálás pusztá számadatait vennénk figyelembe, akkor az elmúlt 15 év viszonylatában a német nemzetiség örvendetes szaporodását kellene megállapítanunk mind az országban, mind a községben is (vö. 2. táblázat). A történelmi háttér ismeretében azonban a számoknak egy egészen más jellegű mozgatórugóját fedezhetjük fel: az egyén félelmét az államhatalomtól. A második világháború utáni kitelepítések arra készítették a németeket, hogy megtagadják nemzetiségi hovatartozásukat. Napjainkra ez a görcs oldódott, és főleg a fiatalok merik bátran vállalni nemzetiségi azonosságukat. Vessünk csak egy pillantást a számokra!

Magyarországon 1941-ben 477057 ember vallotta anyanyelvének a németet. Ezen bevallás alapján telepítettek ki Németországba 1941 - 1949 között 177-230000 embert. A magyarországi német nemzetiség a második világháborúban mintegy 70-90000 főnyi veszteséget szenvedett. Egyszerű számolással megállapítható, hogy 157-230000 német nemzetiségű, magyar állampolgárságú lakosnak kellett az országban maradnia. Ezt a számolást a KSH 1955-ben el is végezte, figyelembe véve az 1930-as és 1941-es népszámlálás eredményeit, a kitelepítéseket, a háborús veszteségeket, az asszimilációt és a német nemzetiségre jellemző népességi folyamatokat, és hivatalos végeredményként közölte, hogy Magyarországon 1955-ben 220 ezer német anyanyelvű személy él.⁵ Ez a becsült adat él a köztudatban mind a mai napig Magyarországon, de külföldön is. Summa summarum: a népszámlálási adatokból nem lehet az asszimilációt megállapítani. Miért állítom mégis azt, hogy a hazai német nemzetiség rohamléptekkel halad a magyar többségbe való beolvadás felé?

Azért, mert egyre inkább eltűnnek azok a szemmel látható jellegzetességek, amelyek a svábokat megkülönböztetik a magyar többségi nemzettől.

1. *Nyelvhasználat.* Hol lehet manapság Pilisszentivánon sváb szót hallani? Az otthon falai között a családtagok beszélnek még egymással svábul, az udvaron és az utcán a szomszédok és az ismerősök, esetleg az üzletben is, de az eladóval már csak nagyon ritkán, a kocsmában, a templom előtt, az anyanyelvi egyesületben és néhány munkahelyen egymás között. A községházán, az orvosi rendelőben, a postán, az iskolában kizárólag magyar nyelven folyik minden, kivéve az iskolai német nyelvórákat és szakköröket. A német tájnyelv egyértelműen visszaszorult a privát szférába.

2. *Kihalóban van az ősök szellemi öröksége is.* Már nem hallani német éneket sem a kocsmában, sem az utcán, az édesanyák már nem tudják megtanítani gyermekeiknek a régi német mondókákat, versikéket, játékokat, kiszámolókat, vagy elmesélni a régi meséket, mondákat. A szokások világában is nagy változások történtek: nincsenek már hagyományos bálók, a diszkóban bármelyik hétvégén lehet táncolni, még böjti időszakban is. A halott mellett sincs már közös imádkozás és virrasztás, mert a halottat a lehető leggyorsabban elszállítják, de egyébként is a legtöbben kórházban halnak meg.

3. Az *anyag kultúra* sem különbözteti meg már a német nemzetiséget a többségi magyartól. Házaik a mai ízlésnek és technikának megfelelően ugyanúgy épülnek, mint bárhol másutt az országban, a régi népviseletet már csak fényképről és a falumúzeumban kiállított darabokból ismerhetik a fiatalok ugyanúgy, mint a gazdálkodás és a háztartás eszközeit is. Az étkezési szokások is uniformizálódnak: a tipikus sváb konyha ételei (krumplis kenyér, házi tészták, rétes, krumpligombóc) egyrészt munkaigényességük, másrészt a nyersanyagok könnyebb bolti beszerezhetősége miatt kiszorultak az étlapról. Már az a szokás is csak nyomaiban él, hogy bizonyos napokon bizonyos ételeket szokás főzni: kedden és csütörtökön húslevest, szerdán rétest, pénteken bablevest és babfőzeléket krumpligombóccal. A gyermekágyas édesanyához sem megy már a komaasszony, és nem viszi cserépedényben a hagyományos ételeket. A kézműipar szakemberei is kihaltak, újjak pedig nem nevelődtek, mert a termelés nagyipari méretei miatt feleslegessé váltak. Nincs már a faluban kádár, szíjgyártó, szabó, cipész, aki ebből az iparúzésből élne meg.

Visszakanyarodva tehát az eredeti problémafelvetéshez: a nyelvi asszimiláció, illetve nyelvváltás jelenségét és kétségtelen tényét szeretném a kérdőíves vizsgálat eredményeivel szemléltetni és bizonyítani.

A község jelenlegi jellemzői és története

Pilisszentiván a Budai-hegység északi határán fekszik az Aranyhegyi-patak völgyében, ami meghatározó jelentőségű volt a 2,5 km hosszú utcafalú képének kialakulásában. Az első házak a patak völgyében épültek, de a szőlőművelés megszűnése miatt parcellázásra került szőlők beépítésével a falu lassan kúszik felfelé a domboldalakon. A község Budapest központjától mintegy 20 km-re fekszik. A völgyet közvetlenül 250-300 méter magas hegyek és dombok fogják közre, de látható a faluból a Nagyszénás is, amely 550 méter magas.

A főváros (az Árpád-híd) a Volánbusz sűrűn közlekedő buszjárataival (munkanapokon 26 körjárat) 45 perc alatt megközelíthető, ami az ingázásnak rendkívül kedvez. Vasúti megállóhely a szomszédos Pilisvörösváron van, gyalog a falu központjából 15 perc alatt elérhető. Ennek ellenére nem játszik szerepet a falu közlekedésében, mert autóval vagy busszal könnyebben és gyorsabban lehet bejutni a városba.

A község infrastruktúrája az 1989-es rendszerváltás óta látványosan fejlődött: bekötötték az országos gázhálózatba, 500 új telefonvonalat kapott, és elkészült a csatornázás is. Ami még hátra van és égetően fontos, az a mellékutak aszfaltozása, főleg a domboldalakon.

A közellátás jónak mondható. 7 magánkézben levő kis élelmiszerbolt, 3 zöldségüzlet, 3 hús-, 1 iparcikk, 1 ruházati, 2 vegyes ajándék, 1 papír és 3 virágbolt biztosítja a közellátást. Van posta és gyógyszertár is. Vendéglátással 2 étterem és 7 italbolt foglalkozik. Ezek közül legrégebbi a Schuck kocsmá, ahol esténként folyik a hagyományos kártyázás, és alkalomadtán régi német énekeket is lehet hallani. A lakosság egészségügyi ellátását 2 körzeti és 1 fogorvos, 1 védőnő, valamint a szomszédos Pilisvörösvár szakorvosi rendelőintézete és mentőállomása végzi.

1990-1991-ben központi antenna felállításával kábeltévé hálózatot alakítottak ki; amelybe a háztartások mintegy háromnegyed része be van kötve. Így lehetővé vált a német nyelvű műholdas adások vétele, és ezek nézettsége a kérdőívem tanúsága szerint messze meghaladja a magyar nyelvű adások nézettségét.

A községben egy *nemzetiségi óvoda* működik 5 csoportban 150 gyerekekkel. Nemzetiségi jellege abból adódik, hogy heti két német nap van, amikor a foglalkozások és az egyéb kommunikáció is, amennyire lehet, német nyelven folyik. Nem svábul, hanem a német irodalmi nyelven, mert csak egy-két idősebb dada beszél a német nyelvjárást. A német foglalkozásokat 3 német szakon végzett, egy képzés alatt álló és egy képesítetlen óvónő tartja.

A 8 osztályos *általános iskola* 1995 januárja óta kéttannyelvű nemzetiségi és művészeti iskola. 391 tanulója 9 némettanár oktatja. Közülük egy vendégtanár, aki anyanyelvi szinten beszél németül, egy német szakon végzett tanár, két tanár átképzés alatt van, két tanár német nyelvvizsgával rendelkezik és 3 németből képzetlen. A nyelvet heti 5 órában tanítják, ezenkívül osztályonként két tantárgyat is. Alsó tagozatban éneket, környezetismeretet, népi táncot és testnevelést, felső tagozatban éneket, történelmet (5. osztály) és földrajzot (6., 7., 8. osztály) tanulnak németül. Az általános iskola épületében két osztályos ügyviteli szakiskola is működik, valamint itt található a községi *könyvtár* is, mely hetente 2x2 óra hosszat tart nyitva, állománya körülbelül 8000 kötet, ebből 10 db (!) német nyelvű, régi könyv. 30 beiratkozott olvasójának csak mintegy 1/4-e felnőtt. Az iskolai könyvtárban valamivel jobb a német könyvek aránya, mert mintegy 1200 kötetből 60 német nyelvű. Művelődési ház nincs, ott néhány éve diszkó működik.

Az *egyesületek* mind az iskola épületében kaptak helyet: a 45 tagú fesztiváldíjas énekkar, a 30 tagú tánccsoport, a német anyanyelvi egyesület, a faluszépítő egyesület, a polgárőrség és a cserkészcsapat. A sport területén a futbalcsapat és a női kézilabdacsapat érdemel említést.

A község lakossága a betelepítés óta szinte kizárólag római katolikus *vallású*. Az egyházmegye az egyházközséget 3050 fővel tartja nyilván. A katolikusok között van néhány református is, akik a szomszédos Pilisvörösváron levő református templomban gyakorolhatják vallásukat, valamint akad 1-2 baptista is. Vasárnaponként egy német nyelvű szentmisét tart a plébános, akinek német nyelvtudása a mise megtartásához elegendő, de a szentbeszédet magyarul mondja. Német nyelvű szentmise a községben mindig is volt, a második világháború, illetve az azt követő időszak sem szakította meg ezt a folytonosságot. Az ősi német népeleket, melyeket még a bevándorlók hoztak magukkal, a hívek mind a mai napig buzgón éneklnek.

1990 karácsonya óta havonta 600 példányban 16 oldalon jelenik meg a *Szentiváni Újság / Sanktiwaner Zeitung*, melyben változó terjedelemben ugyan (2-4

oldal), de mindig van német nyelvű rész. A német nemzetiség országos lapjának, a *Neue Zeitung*nak 24 előfizetőjét tartják nyilván a postahivatalban.

1988-ban írták alá a Pilisszentiván és Marktleugast (NSZK / Bajorország) közötti *partnerkapcsolatról* szóló okiratot. Ez a kapcsolat azóta is igen jól működik, és pozitív irányban befolyásolja a német nyelvhasználatot, iskolai cseréken keresztül pedig motiválja a gyerekek nyelvtanulását.

A nemzetiségi lét és identitás megőrzésének szándékára utal az a tény, hogy a községben 1994. december 11-én - élve a kisebbségi törvény adta lehetőséggel - a lakosság 5 tagú *kisebbségi önkormányzatot* választott, amely jól működik, és eddig még nem volt konfliktusok forrása.

1989, a piacgazdaságra való áttérés óta a községben jelentős mértékben megcsappant a munkahelyek száma, és a foglalkoztatottsági helyzet szinte áttekinthetetlené vált. A községházán pontos, sőt egyáltalán valamiféle nyilvántartás nem található a községben működő üzemekről. Tudomásom szerint a Tungsram-Schröder Rt. lámpatest előállító üzeme 25 főt foglalkoztat, ebből 18 szentiváni. A PEVDI bőrdíszmű üzemében 100 fő dolgozik, ebből 45-en a környező községekből járnak át, 55 fő szentiváni. Osztrák és német partnerekkel dolgoznak, ezért nagy jelentősége van a német nyelvtudásnak. Az 1968-ban még 786 főt foglalkoztató barnaszénbánya 1969. december 31-én megszűnt, helyét és dolgozóinak egy részét (mintegy 350 főt) a Kőfaragó Vállalat vette át, amely ilyen formában már nem működik, hanem három kis kft. dolgozik a helyén. Ezek összesen 25 szentiváni dolgozót foglalkoztatnak. A dolgozók szinte mind fiatalok, itt sváb szót már csak elvétve lehet hallani, amikor idősebb vevők egymás között beszélgetnek. Említésre méltó még a pékség, ahol mintegy tízen dolgoznak, valamint a kőműves mester, aki szintén tíz embernek ad munkát.

A községben mezőgazdasági termelés és állattenyésztés egyáltalán nem folyik, csupán néhány ház mellett van kis zöldséges kert vagy tartanak néhány disznót, tyúkot, nyulat.

A 2285 feldolgozott kérdőív alapján az derült ki, hogy 1295 fő (az iskolásokat és nyugdíjasokat is beleértve) nem ingázik, 987 dolgozó pedig naponta ingázik munkahelye és lakóhelye között. Mivel a minta a falu lakosságának kétharmadát teszi ki, reprezentatívnek tekinthető, ezért helytálló az a megállapítás, hogy a lakosság négytizede ingázó. Az ingázók száma azóta is (az adatfelvétel 1990-ben zajlott) folyamatosan növekszik, mert a kis cégek egyre-másra zárnak be, és helyettük nem alakulnak újak. Ez a tény meghatározó jelentőségű a német tájszólás elhagyásának folyamatában. Az egyén, aki napjainak nagy részét más nyelvi környezetben tölti, és alkalmazkodik az ottani többségi nyelvhasználathoz, elhagyja azt a nyelvet, amelyiken kevésbé tud kommunikálni. Nagyobb óraszámiban használja a magyar nyelvet, ezáltal abban nagyobb a gyakorlata, a magyar szavak hamarabb eszébe jutnak, és már csak kényelmi szempontból is többet fog az otthonában magyarul beszélni. Hazajön a magyar nyelvű munkahelyi környezetből és mi várja otthon? Ha a klasszikus nagycsaládot vesszük, és esetleg a szülők is még együtt élnek a családdal, akik keveset járnak el otthonról, azokkal még jól esik svábul beszélni. A feleség, ha nem is jár el otthonról dolgozni, akkor többnyire magyar újságot olvas, magyar rádiót hallgat, a nyilvános helyeken (üzlet, községháza, posta, orvos stb.) csak magyarul beszél. A gyerekek is magyarul beszélnek, mert szocializációjuk azon a nyelven történt, magyar iskolába járnak, ahol a német nyelv oktatása idegen nyelvként történik, mert az otthon használt sváb nyelvre már nem lehet alapozni. Így tehát az ingázóról „lekopik” a német tájszólás, nyelvileg asszimilálódik, beolvad a magyar nyelvű közegbe.

Az Országos Levéltár egy 1401. április 18-án kelt irata szerint a középkorban a község területén volt Iwanfelde helység. A török hódoltság előtt állítólag Battháza néven szerepelt, Fényes Elek helységnévtárában, az 1714. évi szemlén még Iwanfelde néven jegyzik. Az 1724-ben kelt települési szerződésben Praedium Szent Ivány szerepel, a Pilis előtagot pedig egy 1901. január 1-jén kelt hivatalos rendelet toldotta hozzá a község nevéhez.

A régi helység romjai és alapfalai 1714-ben még álltak, ugyanis a budai ágostonrendi szerzetesek, miután 1709-ben megkapták ezt a területet, 1714. október 3-án hivatalos határmegállapítást kértek, és ekkor Lendvay István 80 éves óbudai lakos azt vallotta, hogy Szent Ivány templomromjának köveit a törökök Vörösvárra szállították, és ott építkezésre használták fel. Erről tesz említést egy 1723-ban kelt irat is: „In Praedio Sz. Iván ... rudera Templi antiqui extant ... Spectat ad Reverendos Patres Augustinos Budenses.” A templom ma is használt, 50 kg-os lélekharangjának felirata: ANNO DOMINI 1665. Azt mesélik az öregek, hogy az 1838-as esőzések idején (ekkor volt a nagy pesti árvíz is) a Jagerwiesen árokban hozta a víz. Ez a tény is megerősíti azt a feltevést, hogy a török idők előtt legalább egy templom vagy egy kolostor lehetett a község délnyugati határterületén.

A mai község területének németekkel történt betelepítése az 1689-ben kibocsátott királyi telepítési rendelet eredménye. A telepítés első, úgynevezett Károly-féle szakaszában (1689-1740) jelentkeztek az első betelepülők a terület birtokosainál, a budai ágostonrendi szerzeteseknél. Az öt letelepedni kívánó német család 1724. április 24-én kötötte meg a birtokosokkal a települési szerződést, melyben rögzítették többek között a családonként járó földterület nagyságát, az adómentes évek számát, azok lejártá után a beszolgáltatás mértékét, valamint az egyéb jogokat és kötelezettségeket is. Az anyakönyvekből ismert az első betelepültek neve és származási helye is. Heinrich Hessing „Lohr”-ból, Peter Paxian „Lohr am Main im Mainzischen Craiß unter wyrzburg”-ból, Heinrich és Hans Mezger „Parthenstein auß dem Mainzer Craiß”-ból, Lorenz Eisenkrammer pedig „oberwißä auß dem Mainzerland”-ból érkezett családotul. Számunkra itt az a fontos, hogy középnémet vidékről jöttek és keleti frank, a később érkezettek pedig rajnai, illetve középfrank nyelvjárást beszéltek, mivel eredeti lakóhelyük Köln, Trier és Mainz környékén volt. A betelepülők elsősorban mezőgazdasággal foglalkoztak, bár „termőföldjük gyenge, kevés az igásállatuk, szántójukat kapával művelik”. A talaj nagyrészt futóhomok, itt-ott köves, vízmosásos, agyagos. A domboldalakat szőlővel ültették be, mert a napsütötte déli lejtőkön az hozta a legtöbb termést. A falu határában levő erdőkben sok vad élt (farkas, vaddisznó, vadmacska, szarvas, őz, róka, borz, nyúl, fogoly, szalonka stb.), de a települési szerződés megtiltotta a parasztnak a vadászatot. A betelepülőknek maguknak kellett megépíteniük első házaikat, amihez bőven találtak alapanyagot a természetben: fát, agyagot és meszet. A Budai Ágostonosok archívumában fennmaradt egy szerződés 1723-ból, amely szerint Piner Josef és Giellinger Bartholomäus pilisvörösvári lakosoknak mészégető kemence felállítását engedélyezik a Pilisszentiván határában levő Fehér-hegyen:

A község életében hatalmas változást hozott a szénbánya megnyitása. 1851-ben a „Schuhnagel-graben” természetes kibúvásán kezdtek barnaszenet bányászni. A bánya vízveszélyes volt, ezért 10 év múlva bezárták, és csak 1892-ben nyitották meg újra. A belga érdekeltségű Budapestvidéki Kőszénbánya Rt. kezelésében a bánya erőteljes fejlődésnek indult. Több aknát is mélyítettek: az Irma-, Erzsébet-, Solymár- és Hungária-aknát. A századfordulón nagy létszámban érkeztek bányászok Brennebergből, Stájerországból és Alsó-Ausztriából. 1900 és 1910 között, tíz év alatt majdnem megduplázódott a község lakóinak száma. Az idegenből érkezett

bányászokat eleinte barakkokban szállásolták el; majd felépült egy bányászkolónia is. A bevándorló bányászok természetesen magukkal hozták és itt is használták dunai-bajor nyelvjárásukat, amely szám szerinti fölénye miatt magához „idomította” a helybeliek eredetileg frank nyelvjárását. A bánya 1945-ben történt államosítása utáni fejlesztése azt eredményezte, hogy 1965-ben, „a csúcson”, 1213 dolgozót foglalkoztatott. Sok bányász járt ide dolgozni a környező - szintén német nemzetiségű - községekből is, a kommunikáció nyelve a bányában a sváb volt. A szakkifejezéseket is csak németül használták, ezeket a magyarok a magyar kiejtéshez igazították és úgy használták (például die Schicht *sikta* ‘műszak’, die Lutte *lutni* ‘légvezető cső’, die Maßerei *mászerej* ‘mérőrúd’, laden *lódol* ‘robbanótöltetet elhelyez’, die Kuppel *kupli* ‘vontató és vontatott jármű összekötésére szolgáló szerkezet’, der Schießdraht *súzdrott* ‘robbantáshoz használt drót’ stb.). 1965 után a bánya termelése a szentelepek kimerülése folytán minőségileg és mennyiségileg is visszaesett, gazdaságtalanná vált, a szentet kiszorították az olcsóbb energiahordozók, ezért a bányát 4 év múlva bezárták. Ezzel a község életének egy igen jelentős fejezete zárult le.

Így vált a 18. század közepén mezőgazdaságból élő német telepések által alapított önellátó falucskából 200 év alatt a főváros vonzáskörzetéhez tartozó modern lakófalú, amely sem számottevő iparral, sem mezőgazdasággal nem rendelkezik. Lakóinak többsége ingázó, helyben csak a közellátást biztosító kisiparosok, kereskedők, iskolai és óvodai alkalmazottak és a néhány kisebb üzem dolgozói találnak munkát. Ez a fejlődési irányzat nem egyedi, a nagyobb városok környékén mindenhol végbemegy. Oka egyértelműen a 20. századi általános ipari fejlődés, az urbanizáció, a mobilitás és a kommunikáció erőteljes fejlődése. Megszűnt az a korábbi sorsközösség, melyben az egyén rá volt utalva a közösségre, a rokonságra, mert például a betakarítást, házépítést, disznóölést nem tudta egyedül elvégezni. A mai átlagember munkájának elvégeztével hazajön, pihenés címén befelé fordul, elfoglalja magát saját mindennapi kis gondjainak megoldásával, fogyasztja a tévé és az újságok által rázúdított kultúrát. A korábban zárt faluközösség fellazult, összetartó ereje meggyengült.

A vizsgálat módszere

A kérdések, amelyekre választ kerestem, a következők:

1. Szám szerint hányan vannak a községben, akik még tudnak svábul? Milyen nagy a pilisszentiváni német nyelvsziget? 2. Milyen összetételű az a réteg, amely svábul tud és azt használja? 3. Mely tényezők befolyásolják a községben a nyelvhasználatot? 4. Milyen túlélési esélyei vannak a pilisszentiváni német nyelvjárásnak?

Az 1. és 2. kérdés megválaszolásához eszközként a *kérdőívet* használtam, mert nagy mennyiségű számszerű adat felvétele volt a cél. Szerettem volna százszázalékos adatfelvételt elérni, de ez technikai okokból (sokan nem voltak otthon, sokan megtagadták az adatszolgáltatást) nem volt megvalósítható. A két hónapig tartó adatfelvétel eredményeként 2285 kérdőívet (az összlakosság 65,9 százaléka) sikerült feldolgozni. Az adatfelvételt 7. és 8. osztályos iskolások végezték. Kikérdezés alapján ők töltötték ki a kérdőíveket, mert ők tudták pontosan, mit, hogyan és hova kell beírni.

A kérdőív is tulajdonképpen interjú, de zárt struktúrával rendelkezik. A lazább szerkezetű szóbeli interjú inkább minőségi szempontból feldolgozásra kerülő adatok felvételére alkalmas, míg a szigorúan megszerkesztett interjú, a kérdőív, mennyiségi szempontok érvényesítését teszi lehetővé. A válaszokat előre kategorizáltam, hogy megkönnyítsem a kiértékelést és biztosítsam az összehasonlíthatóságot. (például

„Hogyan érezné magát a községben, ha már nem lehetne az utcán sváb szót hallani? Jobban - rosszabbul - mindegy”) Értékelhető válaszokat kaphattam volna úgy is, ha szöveges válaszok tartalmát utólag sorolom be a „pozitív - negatív - semleges” kategóriákba. Nagy adathalmaz esetében ez jóval több időt és energiát vett volna igénybe. Nem kategorizált válaszokat vártam számos további kérdésre. Ezek kategorizálása a kiértékeléskor történt. Mivel konkrét szociális tényadatok gyűjtése volt a cél, csupán két kérdés célozta meg a szubjektív beállítottságot, ezért mindenhol zárt kérdéseket alkalmaztam. Két kérdés az alanyok véleményét, beállítottságát volt hivatott felmérni. Itt fejtörést okozott a válaszkategóriák megadása. Ha csak az igen - nem dichotómia áll a válaszadók rendelkezésére, akkor átgondolatlan általánosításra kényszerülnek, de mindenképpen állást kell foglalniuk. Ha viszont egy semleges kategória által megkapják az állásfoglalás alóli kibúvás lehetőségét, akkor sok semmitmondó válasz keletkezik. Ez viszont jelentheti azt is, hogy a kérdés megválaszolása valóban nehéz, mert sok tényezőtől függ.

A 3. felvetett kérdés megválaszolásához szintén kérdőív segítségével gyűjtöttem anyagot, melynek terjedelme 9 oldal. Kitöltése minimum fél órát vett igénybe, de idősebb emberek esetében, akik közben élettörténetüket is elmesélték, gyakran másfél-két óra hosszát is eltartott. A második kérdőívvel azt a csoportot céloztam meg, amely az első kérdőíven azt állította, hogy nagyon jól, illetve jól ért és beszél svábul. Ennek a csoportnak 10 százalékát vizsgáltam meg, mégpedig nem véletlenszerűen kiválasztott alanyokat, hanem nem, kor és foglalkozás szerint megközelítőleg olyan összetételű mintát, mint az a csoport (702 fő), amelynek a sváb, mint kommunikációs eszköz valóban rendelkezésére áll. Ezeket a kérdőíveket mind személyesen vettem fel. A II. kérdőív kiértékelése folyamatban van, annak eredményei külön tanulmány tárgyát képezik majd.

Eredmények

1. Nyelvtudás

A község lakossága a Polgármesteri Hivatal adatai szerint 1990. január 1-jén 3541 fő volt. Ebből 76 fő 3 éven aluli, akiknek a nyelvhasználatát még nem lehet értékelni, ezért összesen 3465 személyt kellett volna kikérdezni, hogy a felmérés teljes legyen. Technikai (például nem voltak otthon), illetve személyes okokból (nem akartak válaszolni) ez természetesen nem sikerült. Összegyűjtésre és kiértékelésre került 2285 kérdőív, az összlakosság 65,9 százaléka, kerekítve kétharmada. Ez elegendő adat ahhoz, hogy az egész községre vonatkozó érvényes következtetéseket vonjunk le belőle.

A kérdőív 14. kérdése, mely számomra a vizsgálat első lépcsőjében a legfontosabb volt, így szólt:

„Melyik nyelvet milyen fokon érti, illetve beszéli?”

A válaszokból egyelőre csak a sváb nyelvtudást illető adatokat vettem ki, értékelésük a következő számokat eredményezte:

4. táblázat: A község lakosságának sváb nyelvtudása

	Nagyon jól	Jól	Rosszul	Egyáltalán nem
Érti	A, X	A, X	B, Y	C
Beszéli	A	A	X, B	X, Y, C

A összesen 702 fő (30,6%)
 X összesen 136 fő (6%)
 B összesen 233 fő (10,2%)
 Y összesen 53 fő (2,3%)
 C összesen 1160 fő (50,8%)

Tehát Pilisszentivánon összesen 1122 személy (a megkérdezettek 49,1 százaléka, a falu lakosságának majdnem egyharmad része) állította magáról azt, hogy valamennyit tud svábul. Mivel olyan eset ritkán fordult elő, hogy egy „bevándorolt”, akit a nyelvközösség befogadott, feladta volna anyanyelvét, mondhatjuk azt, hogy a község lakosságának majdnem fele német nemzetiségű. A kérdést és a választ itt tudatosan leegyszerűsítettem, mert a problematika részletes elemzése messze túlhaladná ennek a beszámolóknak a kereteit. Problematikus először is az, hogy ki milyennek ítéli a saját nyelvtudását. A nyelvtudás objektív mérését nem lehet egy ilyen vizsgálatban megoldani, ezért a megkérdezettek szubjektív ítéletére kellett hagyatkozni. Ezenkívül nem léteznek olyan objektív kritériumok sem, amelyek alapján egy-egy személyt egy bizonyos nemzetiséghez tartozónak lehetne nyilvánítani. A nemzetiségi nyelv tudása a nemzetiségi tudatnak egyik legfontosabb összetevője, ugyanakkor nem kizárólagos feltétele, főleg napjaink erőteljes nyelvi asszimilációs folyamatait ismerve nem az.

2. Nyelvhasználat

5. táblázat: „Melyik nyelvet használja a leggyakrabban?”
 magyar – sváb - német irodalmi

Magyar	Sváb	Magyar és sváb
2067 (90,4 %)	75 (3,28 %)	107 (4,7 %)

Ezzel tulajdonképpen meg is válaszoltuk azt a kérdést, hogy milyen nyelven beszélnek manapság az emberek Pilisszentivánon: 90 százalék magyarul, 10 százalék pedig svábul. Ebből a megállapításból figyelemre méltó következtetést csak akkor tudunk levonni, ha összevetjük a nyelvtudással. 702 ember mondta azt magáról, hogy nagyon jól, illetve jól ért és beszél svábul, tehát képes lenne mindennapi kommunikációja során túlnyomórészt ezt a nyelvet használni. Közülük 501-en (71,3 százalék) mégis a magyar nyelvet használják leggyakrabban. Ennek okait a későbbiekben részletesen kifejtem.

3. Anyanyelv

6. táblázat: „Melyik nyelvet tanulta elsőként az édesanyjától?”
 magyar - sváb

Magyar	Sváb	Magyar és sváb
99 (78,7 %)	403 (17,6 %)	58 (2,5 %)

461 ember mondta azt, hogy anyanyelve sváb. Ha ezt a számot összehasonlítjuk a KSH adatával, amely az 1990. január 1-jei népszámlálás eredményén alapul,⁶ nagy különbséget látunk. A KSH adata szerint ugyanis Pilisszentivánon csak 180 személy anyanyelve német, pedig a népszámlálás a lakosság egészét vette számba, míg az általam végzett felmérés csak a lakosság kétharmadára terjedt ki. Így is több, mint

2,5-szer többen vallották anyanyelvüknek a svábot. Ez egyrészt a névtelenül kitöltött kérdőívnek és a személyemnek szóló bizalomnak tudható be, másrészt viszont azzal is magyarázható, hogy a népszámlálás a németet adta meg választási lehetőségként. Sok ember ekkor az irodalmi németre gondolt, mert a svábok köztudatában benne van az, hogy az otthoni nyelvjárásuk igen messze van az irodalmi némettől, és inkább a magyart adta meg anyanyelvként.

A számokat enyhén kerekítve azt mondhatjuk, hogy a megkérdezettek 20 százaléka (461 fő) anyanyelvként tanulta meg a svábot, viszont csak 10 százalék (182 fő) használja. Itt konkrétan a számok tükrében is tetten érhető a nyelvváltás. A nyelvhasználatnak a magyar irányában történő eltolódását mutatja az a számadat is, mely szerint a 702 svábul nagyon jól, illetve jól tudó ember közül csak 75 (10,68 százalék) használja leggyakrabban a svábot, 107-en (15,2 százalék) pedig mennyiségileg körülbelül egyforma gyakorisággal használják a svábot és a magyart. A svábul tudók mintegy 3/4-e a magyart használja leggyakrabban. Mivel ez nem magyarázható a nyelvtudás hiányával, okait máshol, külső körülményekben kell keresni. A nyelvhasználatot befolyásoló, az egyéntől független körülmények Pilisszentiván esetében a következők:

- Történelmi események. A második világháborúért Magyarországon a német nemzetiséget is felelősnek kiáltották ki, kitelepítéssel és elnyomással akarták kollektíven megbüntetni a svábokat. A kitelepítés borzalmaitól Pilisszentivánt megmentette a szénbánya, mert a bányászokra nagy szükség volt az újjáépítésben. Csupán néhány család került a nagy zűrzavar közepette Németországba, sokan a mai partnerközségbe, Marktleugastba menekültek. Az ötvenes években Szentivánon is több nyilvános hely falán ott függött az emlékeztető táblácska: „Magyarországon vagyunk, magyarul beszélünk.” A nyelvjárás használatát igyekeztek meggátolni, mert a politikusok nagyon is jól tudták, hogy „nyelvében él a nemzet”.
- Mobilitás és urbanizáció. Ez a folyamat nem csak Pilisszentivánra, hanem egész Európára jellemző. Az ipari és technikai fejlődéssel a távolságok zsugorodnak, az életkörülmények megváltoznak, a tömegkommunikáció minden háztartást „behálóz”. Az általános munkamegosztás azt eredményezte, hogy a háztartások áttértek az önellátásról a pénzkereseten alapuló megélhetésre, a mezőgazdasági termelés szinte teljesen megszűnt. A helyi munkalehetőségek beszűkülése nem okoz áthidalhatatlan problémát, a főváros közelsége tálcán kínálja az ingázás lehetőségét, az ingázók pedig kiszakadnak eredeti nyelvi környezetükből. A fiatalok könnyen találnak maguknak házasársat máshol, már nem fektetnek súlyt arra, hogy a svábok egymás között házasodjanak.
- Értékítélet, presztízs, attitűd. Sokak véleménye szerint a sváb nem „szalonképes”, nem előkelő, hanem „parasztos”, nem lehet vele messzire jutni, csak a ház körüli egyszerű dolgokról lehet ezen a nyelven beszélgetni. Presztízse a magyarhoz képest alacsony - volt! -, sok szülő inkább magyarul tanította meg gyermekét, hogy könnyebb legyen neki a magyar nyelvű óvodában, illetve iskolában, társai ne nevéssék ki. Nem jó az, ha valaki nyelviileg „kilóg” a közösségből, amely megszilárdult és elismert nyelvi normával rendelkezik, mert azt az embert könnyen kiközösítik. Itt belép a számszerű „túlerő” szabályozó és meghatározó szerepe: a kisebbség inkább feladja magát, ha nyelvi öntudata konfliktusok forrása lehet.
- Nyelvsziget-helyzet. A magyarországi német nyelvjárások, mivel a nagy német nyelvterülettől elszakadt részek, és kapcsolatban állnak az

„anyanyelvterülettel”, tipikus példái a nyelvszigetnek. Magyar nyelvi környezetbe vannak beépülve, a hivatalos nyelv is a magyar, amely minden tekintetben különbözik a némettől, hiszen nem az indoeurópai, hanem a finnugor nyelvcsaládba tartozik. A nyelvszigetek nyelvi közösségének tagjai általában kétnyelvűek. Ez a kétnyelvűség lehet teljes értékű kétnyelvűség (bilingvizmus), amikor is mindkét nyelvet egyenértékűen használják bármely kommunikációs helyzetben, de lehet funkcionális kétnyelvűség (diglosszia⁷), amikor is mindegyik nyelvnek megvan a közmegegyezésen alapuló általánosan elfogadott használati területe. A felmérés eredménye szerint Pilisszentivánon is ez a helyzet alakult ki. „*Hol beszél svábul olyan emberekkel, akik tudnak svábul? többnyire néha - soha*” - hangzott a kérdés. A válaszokhoz (N=72) pontértéket rendelve (többnyire = 1 pont, néha = 0,5 pont) a következő eredmény jött ki:

7. táblázat: Hol használja a sváb nyelvet?

Hol?	Pontérték
otthon	59,0
az utcán	49,0
az üzletben	30,5
a postán	9,0
a községházán	6,5
a templom előtt	34,5
a munkahelyen	24,0

- Egyértelmű, hogy a sváb a nyilvános helyekről kiszorulóban van. Formális helyzetekben nem használják egyrészt azért, mert az ország hivatalos nyelve a magyar, másrészt pedig azért, mert ez a nyelvi kód nem képes eleget tenni a formális közlési igényeknek, nincs meg hozzá a szókinccse, a hivatalos helyek fiatal alkalmazottai pedig nem is beszélnek. Az ilyen di presztízsű nyelv félreáll, helyét a magasabb presztízsű nyelv foglalja el, a nyelvi közösség tagjai nyelvváltáson mennek keresztül, és az alacsonyabb presztízsű nyelv idővel kihal. Ez a folyamat nem robbanásszerűen *megy* végbe, hanem igen hosszú ideig, több generáción át is tarthat. Kiindulási pontja a két egymás mellett élő nyelvi közösség teljes egynyelvűsége, ami az egymással való kommunikálás igényének megjelenésével bilingvizmussá alakul, a kiegyensúlyozott kétnyelvűség pedig külső társadalmi hatásokra vagy egyszerűen a nagy számok törvényének megfelelően diglossziává fejlődik. A két nyelv keveredésének különböző fokozatain keresztül a két közösség ismét eljut az egynyelvűséghez, amely már egy közös egynyelvűség, majd a kulturális különbségek elmosódásával a kisebbség akkulturációja is végbemegy. Ezt a prognózist támasztják alá a magyarországi kisebbségek körében végzett más szociológiai kutatások is.⁸

4. A svábul tudó réteg szociális összetétele

A község vizsgált lakosságának szociológiai jellemzőit összehasonlítva a svábul tudók csoportjának jellemzőivel a következő számszerű eredményeket kaptam:

8. táblázat: Kor és nyelvtudás

Korcsoport	Egész minta (N=2292)	Svábul tudók (n=702)
82 év fölött (szül. 1909 előtt)	29 fő = 1,27 %	20 fő = 2,85 %
82-65 év (szül. 1925-1909 között)	274 fő = 11,95 %	175 fő = 24,93 %
65-45 év (szül. 1926-1945 között)	542 fő = 24,96 %	297 fő = 42,31 %
45-30 év (szül. 1946-1960 között)	575 fő = 25,09 %	169 fő = 24,07 %
30-15 év (szül. 1961-1975 között)	456 fő = 19,90 %	32 fő = 4,56 %
15-3 év (szül. 1975 után)	416 fő = 18,15%	9 fő = 1,28 %

Az eredmények, mivel a minta elég nagy, általános érvényű következtetések levonását is lehetővé teszik. 1945, a második világháború befejezésének éve, fordulópont a nyelvtudás és kor kapcsolatát szemléltető táblázatban is. Az 1945 előtt született korosztályokban magasabb a svábul tudók aránya, a később született korosztályokban ez az arány megfordul, 1960-tól kezdve pedig drasztikusan lecsökken. Ez az adat egyértelműen bizonyítja, hogy a nyelvek sorsa követi az azt beszélő közösségek sorsát, és politikai eszközökkel befolyásolható. A vizsgált esetben azonban az arányok átbillenését nem csak a politikai események okozták, hanem azok egybeesése századunk robbanásszerű ipari, urbanizációs és mobilitásbeli fejlődésével. Azért nem magyarázható a pilisszentiváni németek nyelvváltása pusztán politikai okokkal, mert ez a folyamat politikai beavatkozás nélkül Magyarország többi nemzetiségének körében is végbemegy.⁹

9. táblázat: Nem és nyelvtudás

	Egész minta (N=2292)	Svábul tudók (n=702)
Férfi	1086 fő = 47,38 %	306 fő = 43,59 %
Nő	1207 fő = 52,66 %	396 fő = 56,41 %

Az adatok tanúsága szerint a nem és a nemzetiségi nyelv tudása, illetve megőrzése között nincsen ok-okozati kapcsolat. A nők magasabb aránya a svábul tudók között a nem és az életkor között fennálló közismert és a demográfiai kutatások által igazolt összefüggés eredménye: mivel a nők várható életkora magasabb, nagyobb számban vannak jelen az idősebb korosztályokban.

10. táblázat: Jelenlegi munka jellege és nyelvtudás

	Egész minta (N=2284)	Svábul tudók (n=697)
Fizikai	1342 fő = 58,76%	562 fő = 80,63%
Szellemi	942 fő = 41,24%	135 fő = 19,37%

(N és n azért változott, mert néhány kérdőív nem, vagy értékelhetetlenül tartalmazta a kiértékelt adatot.)

11. táblázat: Jelenlegi foglalkozás és nyelvtudás

	Egész minta (N=2281)	Svábul tudók (n=697)
tanuló	588 fő = 25,78%	19 fő = 2,73%
ipari	685 fő = 30,03%	221 fő = 31,71%
mezőgazdasági	5 fő = 0,22%	0 fő =
szolgáltató	306 fő = 13,42%	82 fő = 11,76%
közigazgatási	oktatási	81 fő = 3,55%
háztartásbeli	nyugdíjas	611 fő = 26,79%
egyéb	5 fő = 0,22%	1 fő = 0,14%

A jelenleg inkább fizikai jellegű munkát végzők aránya a svábul tudók között több mint 80 százalék, míg az egész mintában alig 60 százalék. Ennek egyik oka lehet az adatok abból következő torzulása, hogy a nyugdíjasok és háztartásbeliek a fizikai, míg a tanulók a szellemi kategóriába kerültek. Másik oka viszont abban rejlik, hogy a fizikai jellegű munkát végzők kevésbé szakadnak el az eredeti környezetüktől, könnyebben találnak munkát helyben, és közlési igényeiket az alacsonyabb kiépítettségű és presztízsű sváb még ki tudja elégíteni. Az értelmiségiek, a szellemi munkát végzők többsége a közeli fővárosban dolgozik, munkahelyének nyelve a magyar, napi nyelvhasználatának nagyobb részét szükségszerűen a magyar teszi ki. A munkával kapcsolatos elvontabb gondolatait svábul nem is tudná megfogalmazni, mert a nyelvjárás szókincsében kevés a gondolati dolgokat és fogalmakat jelölő szó. A nyelvjárás a 18. században kiszakadt eredeti német nyelvi környezetéből, magyar „tető alá került”, és az irodalmi nyelv szerepét a magyar vette át. Az anyaországhoz fűződő kapcsolatok pedig kevésnek bizonyultak a folyamatos megújuláshoz, mert a nyelvjárásnak nyelvileg nem volt mihez igazodnia. Feladata kimerült a mindennapi élet anyagi természetű dolgainak megnevezésében és leírásában.

A helybeli munkahely nyelvjárásmegtartó szerepét támasztják alá a következő szám adatok is:

12. táblázat: Munkahely és nyelvtudás

Munkahely	Egész minta (N=2282)	Svábul tudók (n=699)
Pilisszentiván	1295 fő = 56,75%	430 fő = 61,52%
sváb vagy német nyelvterület	372 fő = 16,30%	130 fő = 18,60%
egyéb	615 fő = 26,95%	139 fő = 19,89%

A svábul tudók közül többen dolgoznak helyben, illetve német vagy sváb nyelvterületen (80,12 százalék), mint az egész mintából (73,05 százalék). A különbség ugyan nem túl nagy, mindenesetre annak indiciumaként értékelhető, hogy a munkahely nyelvi közege befolyásolja a nemzetiségi nyelv tudását és használatát.

5. Összegzés

A statisztikai módszerekkel gyűjtött szám adatokat a szociológiai jellemzőkkel egybevetve megállapítható, hogy a pilisszentiváni német nemzetiségi lakosság asszimilációjában legfontosabb szerepet az életkor játssza. Ezért nagy valószínűséggel prognosztizálható, hogy a sváb nyelv az 1945 előtt született nemzedék kihalásával

már csak emlékké lesz. Az idő előrehaladására az embernek semmiféle befolyása nincsen, ezen a ponton tehát nem lehet belenyúlni a nyelv fejlődésébe. Természetesen más okok is közrejátszottak a jelenlegi helyzet kialakulásában, mint például a megfelelő nemzetiségi oktatás hiánya, a sváb nyelv visszaszorulása a privát szférába, kiépítettségének hiánya, gyenge kapcsolata a német irodalmi nyelvvel, politikai nyomás. A nyelvjárás megmentésének érdekében ezeken a pontokon még be lehet avatkozni, de meggyőződésem szerint semmiféle „felülről jövő” nyelvművelő, illetve nyelvfejlesztő intézkedés nem képes tartós eredményt elérni. A nyelv fejlődése ugyanis a társadalom fejlődésének eredménye, az emberek sorsát tükrözi, ezért a nyelvészek, nyelvművelők és szociológusok ezt a folyamatot megfigyelhetik, leírhatják, elemezhetik, de alakulását érdemlegesen nem tudják befolyásolni.

Jegyzetek

- ¹ Hutterer Miklós: *A germán nyelvek*. Budapest, Gondolat kiadó 1986. 318.
- ² Pilisszentiván község krónikája (Polgármesteri Hivatal Pilisszentiván); KSH népszámlálási adatok.
- ³ Dr. Kovacsics, József: Die Ungarndeutschen zwischen 1870-1941. In: Kovacsics, József (hrsg.): *Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870 und 1980. Historisch-demographische Mitteilungen*. ELTE Statisztikai és Jogi Informatikai Tanszék, Budapest 1993. 70.
- ⁴ Dr. Kovacsics, József (Szerk.): *Die Deutschen in Ungarn zwischen 1870 und 1980. Historisch-demographische Mitteilungen*. Budapest 1993.
- ⁵ Klinger, András: Die Deutschen von Ungarn 1941-1980. In: Kovacsics, i. m. 75.
- ⁶ 1990. évi népszámlálás. *A nemzetiségi népességszáma egyes községekben (1960-1990)*. Központi Statisztikai Hivatal Budapest 1991.
- ⁷ Ferguson, Charles A.: Diglossia. In: *Word* 15 (1959), 325-340.
- ⁸ Radó Péter: *A baranyai német kisebbség nemzetiségi nyelvhasználata*. Országos Idegennyelvi Könyvtár. Budapest 1989. (kézirat); Radó Péter: *Asszimiláció és nyelvváltás a magyarországi szlovének körében (kutatói jelentés)*. Budapest, Magyar Gallop Intézet 1994. 32.
- ⁹ Radó Péter: *Asszimiláció és nyelvhasználat (Nemzeti kisebbségek Magyarországon)*. Budapest, Citoyen Kiadó, 1991.; Garami Erika - Szántó János: *Magyarországi szlovákok. Kutatói jelentés*. Budapest, Társadalomkutatási Informatikai Egyesülés 1991.

MÁRIA MIRK

THE LANGUAGE USE OF GERMANS IN PILISSZENTIVÁN

Pilisszentiván, a Swabian village, is located 20 kilometres west of Budapest in the Buda Mountains. German settlers first began to migrate to the region in the 18th century (1724). Their “Danubian-Bavarian” German dialect, a combination of 18th century German and mixture of languages of their new homeland has been preserved for 250 years, up to the present day.

The village grew from an agricultural settlement into a mining village (1851-1970) and then into a modern “bedroom community”. The village has neither considerable industry nor agriculture, its inhabitants are mostly commuters to Budapest.

Due to industrialization, urbanization, the influence of the media and hostility towards Germans after World War II, the village’s German culture has become extinct. The dialect, as well, is dying out. A survey of 2/3s of the population shows that half understands and speaks the German dialect at least at a minimum level. The also indicates that only those born before 1945 use it in their day-to-day life. Young people hardly understand the dialect and don’t speak it at all. The survey shows that the completed linguistic and cultural assimilation of the German settlers will soon be completed. The survey also set other factors that influence the loss of the language like commuting, education and profession.

The community has attempted to cultivate German as a mother tongue and preserve the Germanic culture through teaching and association work such as a partner village but these efforts cannot revitalize the ancient German dialect. The majority of the growing generation is encouraged to learn standard German as a foreign language by cultural connections and the German mass-media, thus this generation can be a link with Germany and the German-speaking minorities.

MAKKAI BÉLA

Magyar szórványgondozás Bosznia-Hercegovinában

Tanulmányunkban a magyar-bosnyák kapcsolatok gazdag történelmi hagyományból a 20. század első két évtizedének históriáját szeretnénk kiragadni, képet adva az Osztrák-Magyar Monarchia által 1908-ban anektált két délszláv tartomány betelepült magyar lakosságát érintő úgynevezett „Boszniai actio”-ról. Az akció a múlt század végén tömegessé vált magyarországi kivándorlás ellensúlyozására kidolgozott kormányprogramba illeszkedett, amely az Egyesült Államokba, Romániába, Bukovinába, Horvátországba és Bosznia-Hercegovinába vándorolt magyarság nemzeti tudatának ápolását, egyházi és kulturális életének megszervezését célozta.

Az akciók voltaképpen az emigráltak későbbi hazatelepődését kellett volna, hogy előkészítsék, a délszláv tartományokban azonban - a „magyarság balkáni hivatása”-ra tekintettel - a kormányzat még szorgalmazta is a kivándorlást. A II. Bélától Mátyás királyig szoros államjogi kötelékekkel hazánkhoz kapcsolódó délszláv tartományokban így jött létre féltucat népesebb magyar közösség a századfordulón.

A Száván túl élt, majd szinte maradéktalanul asszimilálódott szórványok - kormányzati eszközökkel is támogatott - megmaradási küzdelmének sajátos üzenete van a Vajdaságból újonnan ideszármazott boszniai magyarság számára, amely a magát ismétlő történelemben a háború, az etnikai tisztogatások idejét éli.

Az akció megindítása Bosznia-Hercegovina annexiója után

Az akció egy minisztertanácsi jegyzőkönyvi utalás szerint 1909 végén vette kezdetét.¹ Más kivándorlási célszágoktól eltérően Bosznia-Hercegovinában az okkupációt követő 30 esztendő alatt is igen csekély létszámban telepedtek meg magyarok. Az 1910. évi népességösszeírás 62541 magyar állampolgárt regisztrált a két tartományban; túlnyomó részük Horvátországból, illetve az ország déli, vegyes lakosságú megyéiből származott.² A közigazgatásban, a különféle pénzügyi és kereskedelmi kirendeltségeken alkalmazottak zöme is a hivatalos nyelvet (szerbhorvátot és németet) ismerők köréből, tehát főként délvidéki szerbekből, horvátokból és svábokból tevődött ki.³

A dél-magyarországi agrárnépesség Szlavóniába irányuló kivándorlása a századforduló táján megtorpant, a bosnyák kormányzat által is támogatott földparcellázások⁴ hírére azonban - a nagyobb kockázatot is vállalva - több rajban telepedett meg Posavinán, azaz a Száva-melléken. A két tartományi székhely (Szarajevó és Mosztár) néhány száz fős magyar közösségén kívül négy településen volt kimutatható *magyar* lakosság: a Bosznia északkeleti részén fekvő Brčka/Brčkon és Bjelinán, a Bosna folyó völgyében, (Maglajtól néhány kilométerre) Zavidoviłon, valamint a Prnjavor melletti Vučiakon.⁵

Méltán vetődik fel a kérdés, hogy a magyar kormány milyen megfontolásból kezdett költséges akciót ennek az amerikai vagy szlavóniai kivándorlók arányához képest elenyészően csekély (óvatos becsléssel 23000 főre tehető) szórványnak a felkarolására? A magyarázat - kézenfekvően - a nagypolitikai összefüggésekben keresendő.

A Török Birodalom megroppanásával a Balkánon kialakult hatalmi űrt - Oroszország szívós igyekezete ellenére - az Osztrák-Magyar Monarchia töltötte be, a berlini kongresszus felhatalmazásával. A kettős monarchia hegemon szerepét geopolitikai helyzete, a térséghez fűződő történelmi kapcsolatai és nem utolsósorban

nagyhatalmi érdekei is indokoltá tették. Utóbbiak közül külön is ki kell emelnünk a *délszláv egységtörekvések* ellensúlyozásának igényét. (Az önmagát a „Balkán Piemontja”-ként meghatározó Szerbiával kialakult konfliktusa motiválta elsősorban Bosznia-Hercegovina preventív okkupációját, majd annexióját is.)

A magyar politikai közvélemény id. Andrássy Gyula művét mint a Magyar Birodalom feltámasztását szemlélte. A kezdetben katonai, később a Közös Pénzügyminisztérium által igazgatott két tartományra a magyar politikai vezetés annál is inkább igényt formált, mivel az uralkodó az annexiót 1908. október 5-i szózatában a magyar királyi elődök egykori uralmára mint történelmi jogalapra hivatkozással proklamálta. Bosznia és Hercegovina háborús légkörben megvalósuló bekebelezését követően azonban nem történt meg azok várva-várt közjogi egyesítése Magyarországgal (igaz, az ezzel kapcsolatos osztrák és horvát igények is kielégítetlenek maradtak); így a dualista állam két alkotóeleme közötti rivalizálás az annektált tartományokban tovább folytatódott. A viszonyok annyiban mégis megváltoztak, hogy amíg Kállay Benjámintapintatos, ám gazdasági és kulturális fellendülést eredményező kormányzása idején a sajátos magyar érdekek kielégítő módon érvényre jutottak, addig Burián István közös pénzügyminisztersége alatt számos esetben érték presztízsveszteségek Magyarországot. Ausztria politikai befolyásának túlsúlya Bosznia-Hercegovinában (a fejlettségi szinttől függetlenül) a tartományi kiadásokból vállalt részesedéséből is egyenesen következett. A magyar politikai vezetés és a sajtó e ténybe természetesen nehezen nyugodott bele.

Az autonóm jogállású Horvátországban a Bosznia-kérdést gyökeresen eltérő módon értelmezték.⁶ A horvát sajtó a magyarok boszniai jelenlétét indokolatlannak s máris túlzottnak találta. (A *Hrvatsko Pravo* például egyenesen „gyarmatosítás”-nak minősítette.⁷)

Tény azonban, hogy *telepítéssel* mindössze egyetlen magyar falu létesült a Száván túlon (Vučiak);⁸ jóllehet a budapesti kabinet álláspontja az volt, hogy a magyarság bevándorlása „...buzdítandó, hogy ezen valamikor a magyar szent koronához tartozott területet ne tekintse idegen földnek”.⁹ Ez az igény mégis inkább a politikai *távlatokat* villantotta fel, végeredményben tehát nincs ellentmondásban Széchenyi Bélának, a Julián Egyesület elnökének egy, az adott viszonyokról tett megállapításával, miszerint „...*még a magyar befolyás alapjait sem raktuk le, és az osztrákok úgy gazdasági, mint kulturális szervezkedés terén messze túlszárnyaltak bennünket.*”¹⁰ A „legnagyobb magyar” fiának hathatós kormányintézkedést sürgető sorai összecsengnek Thallóczy Lajosnak egy 1912-ben készült emlékiratában foglaltakkal. A korszak egyik kulcsfigurájaként ismert Balkán-specialista ebben leszögezte, hogy a török hatalom kiszorulása Délkelet-Európából anyagi és szellemi fegyverkezést kíván a Monarchiától, amennyiben meg kívánja őrizni nagyhatalmi szerepét. Ezt követeli a magyarság érvényesülése és a szomszéd népekkel kapcsolatos történelmi közvetítő szerep is.¹¹

Thallóczy programjának egyes kulturális elemei a boszniai akcióban valósultak meg.

A Julián Egyesület iskolaszervező tevékenysége Bosznia-Hercegovinában

Előre kell bocsátanunk, hogy a Boszniai akció - a fent idézett nagyhatalmi elképzelések ellenére - mindvégig megmaradt egy szerény *kulturális* akció keretei között, s nem is feltétlenül finánciális okok, mint inkább a magyar expanzió szempontjából mindvégig kedvezőtlen politikai viszonyok miatt.

Már az akció előkészítése is igen visszafogottan zajlott. A horvátországi akció gazdag forrásaival szemben az újabb akció-ág kezdeteiről alig találtunk egy-egy szűkszavú utalást. Ezt némiképp magyarázza, hogy a boszniai kulturális akció „kivitelezésére” ugyanaz, a kormánytisztviselőket és oktatási szakembereket tömörítő, formailag társadalmi, valójában a kormány „meghosszabbított karjaként” funkcionáló operatív szervezet, a *Julián Egyesület*¹² kapott megbízást, amely Szlavóniában már sikerrel működött. Így nem volt szükség sem új szervezeti keretek, sem programok, sem lényegesen eltérő stratégiák megalkotására; elegendő volt csupán egy-két megbízható, a helyi viszonyokban jártas tartományi főtisztviselő, valamint az 1905-ben életre hívott *Sarajevói Magyar Egyesület*¹³ vezetőivel kapcsolatra lépni ahhoz, hogy a boszniai akció - *a kormány horvátországi akciójának szerves folytatásaként - kezdetét vegye.*

A Julián Egyesület első lépésül a legnépesebb magyar közösség anyanyelvi oktatásának feltételeit kívánta megteremteni, a bosnyák városban. Hogy mennyire sürgető feladat volt az intézmény felállítása, jól érzékelteti az alábbi két adat: az annektált tartományok lakosságának még 1910-ben is 88,05 százaléka *analfabéta* volt, s a tanköteles korosztálynak mindössze 15 százaléka járt iskolába.¹⁴ A sarajevói magyar gyerekek ugyan a bosnyák átlaghoz mérten kedvezőbb helyzetben voltak (néhány tanintézetben választható tantárgy volt a magyar nyelv¹⁵), magyar iskola híján azonban az előttük nyitva álló német tannyelvű iskolák komoly veszélyt jelentettek anyanyelvük és nemzeti azonosságtudatuk megtartására. Az *asszimiláció* előrehaladott voltát elsőként Margitai József, a Julián Egyesület tanfelügyelője állapította meg helyzetfelmérő körútja során 1910-ben.¹⁶ Tanulmányútjáról készített jelentésében¹⁷ 2-3 tantermes iskola szervezésére tett javaslatot; az iskolának - az etnikai sokféleségre tekintettel - felekezeti semlegességet ajánlott; a helyi adottságokból kiindulva szorgalmazta a szerbhorvát és német nyelv rendes tantárgyként való bevezetését. Margitai megfelelő iskolaépületet is talált.¹⁸ Az 1910. évben várható kiadások fedezetül időközben a miniszterelnökség 14600 koronás támogatásban részesítette a Julián Egyesületet,¹⁹ így a bosznia-hercegovinai kormány engedély-okiratának kézhezvétele után csakugyan kibérelték a szóban forgó két emeletes belvárosi épületet,²⁰ amely később *Magyar Ház*ként vált ismertté.

A szervezés során az egyesület kieszközölte, hogy a bosznia-hercegovinai és magyarországi elemi- és középiskolákat egyenértékűnek ismerjék el, mivel - mint írták: „... kívánatos volna, ha mohamedán és szerb körökben nemzeti ügyünknek jóbarátokat tudnánk szerezni.”²¹

E törekvés jegyében 3 nyelven folyt az oktatás az intézményben. Részben emiatt is a beiratkozott 180 tanulóból csupán 68 volt magyar, (a többi német, szerb, horvát és spanyol-zsidó).²² Mindenesetre tény, hogy a jelentkezettek közül sokan nem tudtak magyarul. A folyamatban lévő *óvodaszervezés*²³ azonban arra utal, hogy a magyar iskola potenciális beiskolázotti körében szép számmal lehettek anyanyelvüket meg sem tanult vagy elvesztett magyar gyerekek, akik nyelvi felzárkóztatásra szorultak.

A hitoktatást 4 felekezet (katolikus, muzulmán, görögkeleti és zsidó) számára biztosították; a beiskolázási terület kiterjedt voltára tekintettel pedig a *távol lakó gyermekek napi utaztatását* is megszervezték.²⁴

Az iskolával kapcsolatosan kétségtelenül fennálló fokozott érdeklődést a fiúmei *Novi List* azonban nem az eredményes szervezőmunkára, hanem a tandíjmentességre és a térítésmentesen biztosított tanszerekre vezette vissza; sőt azt is állította, hogy a horvát diákok sokaságát pénzbeli támogatással édesgették a magyar iskolába.²⁵ Bár az utóbbi vád minden alapot nélkülözött, a - horvátországi akcióban

mindennaposnak számító - barátságtalan hírlapi cikk jelezte, hogy a magyar iskola Bosznia-Hercegovinában sem számíthat osztatlan tetszésre.

Erre utalt a Julián Egyesület alelnökének 1910. évi útijelentése is. Az akció továbbfejlesztésének lehetőségeiről tájékozódó Vargha Gyula úgy összegezte tapasztalatait, hogy nem tanácsos egyesületét a magyar magániskola fenntartójának feltüntetni, mivel az támadásokra adhat okot; inkább alkalmasnak találta erre a bosnyák illetőségű Magyar Egyesület. A beszámoló a továbbiakban taglalta az óvoda megnyitásával kapcsolatos szülői várakozást, s felvetette az Új-Szarajevóban élő magyar munkásrétegek számára egy másik iskola, sőt perspektivikusan egy középiskola felállításának gondolatát (mondván, hogy a kulturális akció kiterjesztése nélkül kárba vész minden Bosznia-Hercegovinában hozott magyar anyagi- és véráldozat).²⁶

A kezdetekkor az egyesületnek nem lehetett panasa a bosnyák hatóságok magatartására, sőt, a horvátországi zaklatásokhoz mérten a boszniai helyzet kifejezetten kedvezőnek tűnt. A közös pénzügyminiszter személyes jóindulatát is élvezve, jó esély volt további iskolák alapítására; a Balkán-háborúk idején azonban, a *délszláv-kérdés* kapcsán heves magyarellenes indulatok törtek fel a békésnek tűnő felszín alól.

Az akció 1911. évi költségvetési tervének elkészítésekor azonban mindezt nem sok jel mutatott, így először az óvoda, majd a második szarajevói iskola terve is zöld utat kapott, s a költségvetési keret is jelentősen bővült.²⁷

Erre szükség is mutatkozott, hiszen a szarajevói iskola megnyitásának hírére több magyarul lakta településről is felkeresték az egyesületet, iskolát és a helyi viszonyokat is részletesen tárgyaló *boszniai kalendáriumot* kérve.²⁸ A szervezőmunkának további lendületet adott az is, hogy Brčkán és Mosztárban a magyarság kulturális egyesületekbe tömörült, de Bjelinán és Vučiakon is voltak ilyen irányú kezdeményezések.²⁹ A Julián Egyesület végül is 1911 januárjában két iskola megnyitásához kért felhatalmazást és fedezetet a miniszterelnökségtől: Brčkán, ahol 60 környékbeli tanköteles és 30, a Száva másik oldaláról vasúton bejárni szándékozó szlavóniai gyerek igényeit vették figyelembe; és Zavidovílon, ahol a budapesti Gregersen cég gyártelepén dolgozók gyerekeinek kívántak magyar iskolát biztosítani.³⁰

Mindeközben a többi magyarul lakta helység iskolája ügyében is előrelépés történt. Thallóczy Lajos közös pénzügyminisztériumi osztályfőnök hívta fel Klebelsberg Kunónak, a Julián Egyesület ügyvezető igazgatójának figyelmét, hogy a vučiaki magyar iskola államsegélyét a bosnyák tartomány-gyűlés megvonja, s hogy az ottani magyarok gyors asszimilációját meggátolják, az egyesület beavatkozása szükséges.³¹ Mosztárban is körvonalazódni látszott a magyar iskola, itt azonban a magyarság csekély száma és a *vegyesiskola* fenntartásának problematikus volta egyelőre visszatartotta az egyesületet további lépések megtételétől. Bjelinán a helyszíni szemle során 250 magyar családot regisztráltak, akik azonban a szerbek mozgolódása következtében feszült nemzetiségi légkörben éltek.³² A Mosztárban végzett felmérés szerint az iskola megnyitását megelőzően szükségesnek látszott egy magyar nyelvi jártasságot biztosító *óvoda* felállítása, amelyre - tekintettel arra, hogy a hercegovinai fővárosban ez idő tájt mindössze egy óvoda működött - igen nagy igény mutatkozott; ellenben a magyar iskolát a továbbtanulási esélyeket latolgató városi értelmiség *nem* támogatta.³³ Az egyesület tanfelügyelője az iskola megnyitását pártfogolva összeírta a tanköteles magyar gyerekeket, s miután azok létszámát elegendőnek ítélte tantermet is biztosított az iskola céljaira.³⁴ A Julián Egyesület körültekintő eljárására jellemző, hogy az ellentmondó vélemények láttán újabb

szemlét rendelt el, melynek során az óvoda-engedély megszerzéséről is gondoskodtak.³⁵ Az egyesület vezetése tehát *mindkét* intézmény megnyitása mellett döntött. 1911 szeptemberében 34 jelentkezővel a magyar nyelvű óvodai csoport s hozzávetőleg 100 fővel a kétosztályos elemi iskola is megnyitotta kapuit.³⁶

Az várakozáson felüli gyorsasággal meginduló mosztári magyar nyelvű oktatás megszervezésében kétségtelenül nagy érdeme volt a helyi magyar kultúregyesületnek, amely saját épületének használatán kívül az iskola és óvoda megfelelő elhelyezése érdekében egy további (háromtantermes, mellékhelyiségekkel is ellátott) épületet is kibérelt.³⁷

A kultúregyesület és az iskola szoros együttműködését kívánatosá tette a tartományi önkormányzati szabályzat egyik rendelkezése is, amely csak helyi illetőségű egyesületek számára biztosította az iskolaállítás és fenntartás jogát;³⁸ a magyarországi Julián Egyesület számára tehát *nem*, s mint látni fogjuk, az események hamarosan olyan fordulatot vettek, hogy az így kínálkozó esélyt érdemes volt megragadni.

A soknemzetiségű magyar iskolák a magyarellenes nagyhorvát sajtóorgánumok számára jó céltáblának bizonyultak; e lapokban mint a „magyarosítás” központjai jelentek meg. A zágrábi *Obzor* korabeli kirohanásai közül az egyik „Horvátellenes magyar ügynökök Boszniában” cím alatt jelent meg,³⁹ egy másik kifejezetten a mosztári intézményt támadva, úgy értékelte a helyzetet, hogy Budapest szisztematikus magyarosító iskolapolitikával kívánja a horvát területeket elnemzetleníteni (Fiumétól Mosztárig és Zimonyig).⁴⁰ Zágráb ugyan messze esett az annektált tartományok magyar iskoláitól, a magyarellenes nagyhorvát irányzatoknak azonban Bosznia-Hercegovinában is megvoltak a politikai megfelelői. Jellemző eset a magyarellenes jelenségek sorában, ahogyan a Julián Egyesület a Stadler érsek nagyhorvát orientációjú lapjának (*Hrvatski Dnevnik*) a szarajevói magyar iskolával szemben várható támadásait elhárítani kívánta. Nevezetesen: a katolikus hitoktatói állást a lap egyik szerkesztőjének kínálta fel.⁴¹ Ez a sajátos eljárás csupán következménye volt annak a helyzetnek, amelyet Thallóczy úgy jellemezett, hogy a boszniai sajtóorgánumok kivétel nélkül idegenkednek Magyarországtól, minthogy egyik sem önfenntartó.⁴² Ez annyit jelent, hogy az annektált tartományok pártformációit külső politikai erők támogatták.⁴³ Minderre tekintettel Khuen-Héderváry Károly kormánya *sajtóosztályt* állított fel a határokon túli magyarság érdekében, részben az őket érintő sajtóközlemények szemlézése, részben pedig sajtótermékekkel történő ellátásuk céljával.⁴⁴ Ezzel összhangban vetette fel a Julián Egyesület, hogy - a horvátországihoz hasonlóan -, ellensúlyképpen hozzanak létre egy boszniai magyar lapot. A magánvállalkozásként meginduló, de az egyesület támogatására is apelláló *Bosnyák Hírlap* azonban 1911 tavaszán „megfelelő talaj hiányában” néhány szám után csődbe jutott.⁴⁵

A bosznia-hercegovinai magyarságnak tehát nem sikerült egy olvasóit aktuális információkkal ellátni képes, de érdekvédelmi és propaganda funkciót is betöltő lapot teremtenie, mint amilyen a *Szlavóniai Magyar Újság* volt Horvátországban.⁴⁶ A Budapestről támogatott eszéki újság ellenben igyekezett ezt a hiástust kitölteni, s „Boszniai hírek” címmel külön rovatot indítva, megkezdte a lap boszniai terjesztését.⁴⁷ Ez a tény azonban az erőviszonyok alakulásán nem sokat változtatott; igaz, 1911 márciusában a tartományi sajtó még megbékélhetőnek látszott. Ezt a reményt erősítette Stadler érsek titkárának Moravec Imrénél tett látogatása, amikor is a szerkesztő biztosította a magyar iskola igazgatóját: amennyiben a fennálló helyzet a tanintézetben változatlan marad, lapjuk tartózkodni fog az ellenséges megnyilatkozásoktól.⁴⁸

De milyen is volt a helyzet a szarajevói magyar elemi iskolában 1911 tavaszán? - A katolikus templom szomszédságában, a *Magyar Házban*⁴⁹ működő tanintézetben ekkor 4 magyar, horvát és német nyelvtudással rendelkező pedagógus oktatott 194 tanulót, akik közül 62 magyar, 62 német, 42 horvát, 1 szerb, 1 cseh, 3 muzulmán és 23 spanyol zsidó volt. A több nyelven és jó színvonalon oktató intézményt a gyermekek további érvényesülése szempontjából a nem magyar nemzetiségű szülők is méltányolhatták. Másfelől az asszimiláció különböző fokán álló magyarok is felkeresték az iskolát (annál is inkább, mivel az az olvasókört és dalárdát is fenntartó Sarajevói Magyar Egyesület épületében működött).⁵⁰ A belvárosi iskola eredményein felbuzdulva, politikailag is kedvezőnek látszó légkörben, a Julián Egyesület nagy lendülettel hozzákezdett a főként munkások lakta Új-Szarajevó magyar iskolájának megszervezéséhez is. Ezzel összhangban a Széchenyi-vezette elnökség 1912. évi költségvetési indítványában (hivatkozva az okkupáció óta elkövetett magyar „mulasztások”-ra), sürgette az akció bővítését, s a megnövelt keretből újabb 4 iskola megnyitását.⁵¹ Szarajevó esetében a bővítést a *túlzsúfoltság* indokolta.⁵² Az egyesület vezetése 1911 végén a zökkenőmentesen engedélyt nyert iskola és óvodák példáján arra a következtetésre jutott, hogy Stadler érsek körének ellenséges gesztusai ellenére - „megtört a jég”. A prognózis azonban túlonat derülátónak bizonyult. Alig 3 hónap múltán heves magyarellenes sajtókampány vette kezdetét a bosnyák fővárosban.

Baljós előjelként értékelhető a Szabadalmazott Bosnyák-Hercegovinai Agrár-és Kereskedelmi Bank igazgatójától érkezett levél, amely arra hívta fel az egyesület figyelmét, hogy a *Sarajevoer Tagblatt* „bécsi bankkörök támogatásával” „...rendszeresen azon dolgozik, hogy a magyar nevet az annektált tartományokban bemocskolja.”⁵³ A figyelmeztetést a Julián Egyesület továbbította a miniszterelnökségnek, egyben utalt az alapszabályzatában foglaltakra, miszerint a szervezet „távolról sem kíván politikába elegyedni...”⁵⁴ A nemzetközi politika színterén bekövetkezett s a Monarchia számára kedvezőtlen változások hatása alól azonban az egyesület sem vonhatta ki magát.

A Karagyorgyevicsek ismételt trónra kerülése óta igen feszült volt a viszony Szerbiával, amely tovább romlott a vámháború, a szandzsáki vasúttervek, de leginkább a természetes zsákmánynak tekintett Bosznia-Hercegovina bekebelezése következtében. A nagy szláv testvér, Oroszország - háta mögött a kialakuló antant szövetséggel - ugyancsak a Monarchia lebírására koncentrált erőit, s ez egybevágott a központi hatalmak ingatag szövetségese, Olaszország érdekeivel is, amely balkáni befolyásáról semmiképpen nem kívánt lemondani. A délszláv kérdés megoldatlansága destabilizáló hatású volt a Monarchia számára mind bel-, mind külpolitikai szempontból. (Mindkettőre példát keresve a zágrábi felségárulási pert s a világháború előszeleként is felfogható véres Balkánháborúkat említhetjük). A nagyszerb propagandagépezet elárasztotta a Nyugatot és Ausztria-Magyarország délszláv-lakta területeit „a bűnös Monarchia” szükségszerű bukásának jövendölésével. Ugyanakkor a társországokban kormányzati pozícióba került horvát-szerb koalíció és a Burián István által pártfogolt boszniai szerb közösség is töretlenül s megtévesztő hitelességgel játszott az államhű szövetséges szerepét, ügyesen kiaknázva az élesen magyarellenes, (viszont a Monarchia felszámolásában nem feltétlenül érdekelt) nagyhorvát csoportosulások törekvéseiben rejlő lehetőségeket. - Az annektált tartományokban az 1912 elején kibontakozó szélsőséges *magyarellenes hírlapi hajszá* idején a szerb sajtó beszédesen háttérben maradt, illetve gesztusokat tett a magyarok védelmében.

A Julián Egyesületet a magyarellenes támadások nem érték váratlanul. Ezt bizonyítja, hogy a tartományi politikai életben igen befolyásos és jól tájékozott Fischer József és Feichtinger Elek (mindketten a magyar egyesület vezető személyiségei) ismét felmelegítették a korábban elvetett boszniai magyar lap megteremtésének tervét, elsődlegesen éppen abból a megfontolásból, hogy az erősödő magyarellenes hangulatkeltést semlegesíteni lehessen.⁵⁵ Dotálandó szerkesztőként a jó sajtókapcsolatokkal rendelkező Balassa György, gimnáziumi magyartanár neve merült fel. Thallóczy azonban aggályainak adott hangot, mondván: egy politikai szempontból megosztott tanári karban Balassa ténykedése kellemetlen következményekkel járhat.⁵⁶ A miniszterelnökség is hasonló szellemben foglalt állást az ügyben: „a Julián Egyesületnek is óvatosnak kell lennie, mert - noha eddig csendes és zajtalan működését siker kísérte - mégis, az esetben, ha kiderülne, hogy *politikai céljai is vannak*, működése (...) esetleg az ellene irányuló támadások következtében lehetetlenné válnék.”⁵⁷ Az akciónak a pénzügyi alapok bővülésében is megmutatkozó megizmosodása⁵⁸ tehát együtt járt a korábbi korlátozott célkitűzéseket meghaladó tervek megfogalmazásával, amelyek a kultúra mellett immár a politikai szférát is érintették. A bosznia-hercegovinai bonyodalmas politikai viszonyokat ismerve az akció irányítói igyekeztek a legnagyobb elővigyázatosságot tanúsítani; ennek fényében nehéz magyarázatot találni arra a Szarajevó központjában 1912. február 19-én lezajlott magyarellenes tömegmegmozdulásra, amelynek különös módon Balassa György is egyik főszereplőjévé vált.

A demonstrációra a *Hrvatski Dnevnik* vezércikke⁵⁹ szerint Cuvaj bán keménykezű horvátországi kormányzása, vagyis a magyarok erőszakosnak ítélt horvát politikája szolgáltatott okot. A rendőrség passzív magatartása miatt magyar zászló égetéséig fajuló „munkás felvonulás”-nak a katonaság vetett véget. A rendcsinálás közepette - melyben „zászlósértő” diákja elfogásával Balassa is tevékenyen részt vett - megsebesült egy diák is. Az újság a saborban elhangzott interpellációkat idézve a hatósági beavatkozás „tatárjellegű” brutalitására, a magyar katonák és a „telivér magyar” Balassa viselt dolgaira helyezte a hangsúlyt, (s nyíltan uszított utóbbi megbüntetésére). Az ügy hetekig elhúzódó diákmozgalommá dagadt, amelyet a tartományi sajtó megkülönböztetett figyelemmel kísért. Az események eltérő interpretációja arra utal, hogy ki-ki pártállása szerint igyekezett a történekből politikai tőkét kovácsolni.

A legnagyobb érdeklődést Stadler érsek lapja mutatta, amely a zavargást követően „a rendőrség asszisztense”-ként, s immár „elfajzott bunyevác horvát”-ként említette Balassát, s elutasította annak kérését, hogy közöljék helyreigazító nyilatkozatát.⁶⁰ A szerb *Srpska Riječ* viszont szóvá tette, hogy Balassa *testi épsége* is veszélyben forog, egyben felvetette Kudlich igazgató (Balassa főnöke) személyes felelősségét is a történekből.⁶¹

Egy másik szerb lap, a *Narod* ugyancsak Balassa pártjára állt, hírt adva arról, hogy Bakó Gyula, helyettes tanár a diákokkal vállalt tüntető szolidaritásával igyekszik kollégája állásához jutni.⁶²

Az ügy ezzel nem ért véget, a feltüzelt diákság ugyanis éppen március 15-i[!] gyűlésén tiltakozó sztrájkról határozott. Ezzel kapcsolatosan egy manifesztumot is közzétettek, amely a *Hrvatska Zajednicában* jelent meg.⁶³ Ebben követelték a gyűlölt Balassának mint a február 19-i események egyik kiváltójának[?!] elmozdítását, (hogy ne folytathassa magyarosító tevékenységét,) egyben garanciát kértek a megmozdulásban és a sztrájkban részt vett diákok és a velük szimpatizáló tanárok büntetlenségére. A közlemény fontos és új eleme - amely a későbbiekben az akció egészére komoly kihatással volt - egy magyar pedagógus megbélyegzése azzal, hogy

hivatását a délszláv diákok elnemzetlenítésének céljával gyakorolja. Ez a vád, noha lényegében nem állt ellentmondásban sem a magyar nagyhatalmi tervekkel, sem pedig a szűkebben vett Magyarországon megvalósítani szánt iskolapolitikai elképzelésekkel, nyilvánvalóan túlzó és igaztalan volt. Különösen, ha az eredményeket vesszük alapul, hiszen ebből a szempontból a magyarságra nézve összehasonlíthatatlanul kedvezőbb népességi erőviszonyok között s előnyösebb anyagi és személyi feltételekkel zajló horvátországi akció sem volt „sikeres”; még inkább irreális törekvés lett volna tehát magyarosítani Bosznia-Hercegovinában. Ettől függetlenül az annektált tartományok magyarellenes politikai erői (horvátországi „import”-ból) hatásos jelszó birtokába jutottak.

A bosznia-hercegovinai magyar iskolákat az asszimilációs fenyegetettségről szóló újkeletű tétel éles támadások középpontjába állította. Az újságok hasábjain megjelentek a Szlavóniai akcióból már jól ismert fordulatok, többek között, hogy a magyar alapítású iskolákban *janicsárnevelés* zajlik, mivel a beiskolázottak - amint az egyik lap írta: „Mind a mi gyermekeink”;⁶⁴ azaz délszláv nemzetiségűek.[?]

A sajtókampányhoz április elején csatlakozott a *Sarajevoer Tagblatt* is, élesen támadva a Julián Egyesületet.⁶⁵ Bécsi körökkel kapcsolatot tartó lapról lévén szó, a miniszterelnökség helyesnek látta az ominózus cikk állításainak cáfolatát, amely Feichtinger Elek közreműködésével⁶⁶ a *Bosnische Postban* látott napvilágot.⁶⁷

Szent Cirill és Metód napján a *Hrvatsi Dnevnik* a Julián-iskolák „elnemzetlenítő” ingyen szolgáltatásait (karácsonyi ajándék, tanulmányi jutalom) támadta, miközben az egyesületet olyan („szalonnát evőknek” való) szervezetként mutatta be, amelyben renegát tanítók a horvátok elleni gyűlöletre nevelik a nem magyar gyerekeket.⁶⁸ A horvátságra leselkedő veszélyt a cikk nemcsak a magyarok által előzőnlött Szlavónia elszakítására irányuló törekvések példájával igyekezett megjeleníteni, de megfogalmazta azt a kérdést is, hogy vajon elegendő jogalap-e az egyesület bosznia-hercegovinai jelenlétére az a néhány tisztviselő és ágrólszakadt „cigány”, akiknek iskolaszükségletére hivatkozva megkísérlik a lehetetlent: a két délszláv tartomány elmagyarosítását. Minden horvátlakta terület védelmében a lap ünnepi vezércikke végül azt javasolta, hogy állítson a horvátság „örtornyot” mindenhová, ahol csak Julián-iskola működik,⁶⁹ s nemzeti összefogással, *bojkottal*![] fojtsák meg azokat.⁷⁰

A bojkott-felhívást az egyesület kénytelen volt komolyan venni, (miután a horvátországi akcióban Daruvár és Pétervárad délszláv lakossága már élt e radikális eszközzel a magyar intézményekkel szemben⁷¹). A fenyegetés ezúttal ugyan beváltatlan maradt, azonban a politikai légkör rendkívül elmergesedett a diáktüntetés megtorlását, a Balassához intézett életveszélyes ultimátumot⁷² és az imént idézett felhívást követően. Az egyesület az események hatására átértékelni kényszerült a saját helyzetéről és az akció esélyeiről korábban kialakított álláspontját, megállapítva, hogy a muzulmán-magyar barátság, amelyre az akcióban leginkább támaszkodni kívántak nem több üres frázisnál. („Olyan embernek néznek bennünket, kiknek barátsága nem hasznos, ellenségeskedése nem ártalmas.”)⁷³ Mindezt belátva a konzekvenciát csak egyféleképpen lehetett levonni, nevezetesen, hogy az akció fejlődése csupán a felmutatott erő és a kivívott befolyás alapján képzelhető el.

A magyarság boszniai súlyát a már korábban elhatározott⁷⁴ *öszöndijakció* kiteljesítésével,⁷⁵ valamint a Banja-Luka-i és mosztári ferences püspök (Stadler érsek ellenlábasai) támogatásával,⁷⁶ - részben tehát politikai eszközökkel kívánták növelni. Hasonló megfontolásból, a társadalmi vezetőréteg „kitermelésének” szándékával vette kezdetét a *középiszkolai tanfolyam* megszervezése is.⁷⁷ Az intézmény a mosztári polgári iskolával ellentétben⁷⁸ 1913-ban meg is valósult.⁷⁹ (1914 őszén az első

évfolyamra már 39, a másodikra 15 tanuló iratkozott, közülük 37 fő katolikus, 13 izraelita, 2 evangélikus és 2 mohamedán vallású volt.⁸⁰) A tanfolyam 1916 őszére négyosztályossá fejlődött, s időközben szertárakkal, ifjúsági és tanári könyvtárral is felszerelték.⁸¹

Nem rendült meg a gimnázium helyzete a háború időszakában sem, annak ellenére, hogy (a Julián Egyesület 70 tanítójához hasonlóan) az egyik óraadó tanárt bevonultatták,⁸² s a katonai szolgálat alól még Penavin Elemér igazgatónak is csak ideiglenes felmentést tudtak kieszközölni befolyásos pártfogói.⁸³

Mindeközben további 3 magyar iskola szerveződött meg Északkelet-Boszniában. Elsőként *Bjelina* (és a szomszédos *Ljeljenče*) magyarjainak kérése teljesült.⁸⁴ (Az 1912 őszén megnyílt elemi iskola 82 tanulójából 75 vallotta magyarnak magát.⁸⁵)

A *brčkai* Julián-iskola ugyancsak 1912 szeptemberében nyitotta meg kapuit egy előkelő török főutcai házában, egy épületben a helybéli *magyar egyesülettel*.⁸⁶ 1913-ban a *vučiaki* magyar iskolában is megindult az oktatás.⁸⁷ (*A zavidovići* magyar tannyelvű elemi iskola további sorsáról a források nem tesznek említést.)

Az utolsó békeév *a tanulólétszám* tekintetében is a legeredményesebb volt, hiszen négy esztendő alatt a magyar iskolába járók száma - megötszöröződve - csaknem elérte az ezer főt (989).⁸⁸ Ezután jelentős visszaesés következett (a harci cselekmények miatt 1915 ősze volt a mélypont), majd ismét szerény emelkedés figyelhető meg.⁸⁹

*

Bosznia-Hercegovina magyarsága nemcsak számbeli erejéhez mérten fejlett iskolahálózatot; de jelentős *kulturális-társadalmi intézményeket*, egyesületeket és olvasóköroket is létrehozott. Ezek közül a legjelentősebb a már többször említett *Sarajevói Magyar Egyesület*. A szervezet különös jelentőségét az adja, hogy már a boszniai akciót megelőzően, spontán civil szerveződésként alakult meg 1905-ben.⁹⁰ Az egyesület 1912-ben taktikai okokból (hogy a magyar iskolák szervezéséhez országos hatáskört nyerjen) felvette a *Bosznia-Hercegovinai Magyar Egyesület* nevet.⁹¹ Működése célját az alapszabály 1. pontja az annektált tartományokban élő magyarság kulturális, társadalmi, gazdasági felemelésében és a nemzeti értékek megtartásában jelölte meg. Az egyesület a hercegovinai magyarok 1910 novemberében létrehozott szervezetével, a *Mosztári Magyar Kultúregyesülettel*⁹² és a *brčkai* magyar egyesülettel⁹³ együtt e célkitűzések megvalósításán fáradozott egészen a hatalomváltás minden magyar intézményt elsöprő fordulatáig...

A boszniai akció mérlege

A boszniai akció azon kormányprogramok sorába tartozott, amelyeket „az idegenben élő magyarság nemzeti gondozása” címén a határokon túl élő szórványmagyarság beolvadásának meggátolása érdekében indítottak a századelőn.

A források ismeretében megállapítható, hogy *a boszniai akció a szlavóniai akció szerves folytatásaként* bontakozott ki *azonos* nyelvterületen, sok tekintetben hasonló politikai viszonyok között, közös költségvetési forrásból táplálkozva, egyazon elvek szerint működő szervezeti keretekben és személyi állományi közreműködéssel (lásd Julián Egyesület).⁹⁴

A hasonlóságok és összefonódások ellenére a boszniai akció több szempontból mégis eltérő fejlődést mutatott. A különbségek egyike, hogy a *boszniai akció igen*

csekély számú (néhány ezer) magyar gondozását tűzte maga elé, nem úgy, mint a horvátországi vagy az amerikai (ahol a kivándorolt magyarok száma százezres nagyságrendű volt). A *boszniai töredék-magyarság lélekszáma önmagában nem indokolta a költséges program elindítását*. Thallóczy Lajosnak és az akció más vezető személyiségeinek levelezéséből azonban kirajzolódik a magyar kormányzat történelmi ihletésű Bosznia-politikájának vezéreszméje, nevezetesen Magyarország „balkáni hivatás”-ának, vagyis nagyhatalmi befolyásának beteljesítése. Ez a motívum magyarázza azt a jelenséget, hogy (a horvátországihoz hasonlóan) a többi akcióval ellentétben miért szorgalmazta a budapesti kormányzat a magyarság ki- (vagyis be)vándorlását. A szlavóniai akció stratégiai céljait a miniszterelnökség illetékesei úgy fogalmazták meg, hogy a bevándorló magyarság feladata - az ugyancsak aránylag népes és gazdaságilag is erős svábsággal összefogva - erős „védőmű”-vet képezni a délszláv szeparatista törekvésekkel szemben.⁹⁵ A délszláv egyesülési törekvések ismeretében ez a célkitűzés aktuális volt Boszniára nézve is. Ehhez azonban még az osztrákok együttműködése sem kínált reális esélyt (legalább annyira voltak riválisok, mint szövetségesek). Bonyolultabbá, egyszersmind kezelhetőbbé tette a problémát az a tény, hogy Boszniában nem egy látszólag közös platformot alkotó délszláv (horvát-szerb) tömörülés játszotta a főszerepet, hanem egymással versengő nagyhorvát és nagyszerb erők, harmadikként pedig a délszláv egységtörekvésekben nem érdekelt muzulmánok, akiknek megnyerésétől az akció egész ideje alatt éppen ezért a legtöbbet várta a budapesti kormányzat.

A magyar állam boszniai befolyásának sokat emlegetett gyengesége következtében az akció *kettős - kisebbségvédelmi és nagyhatalmi - céljának* tehát azokkal a - *döntően kulturális - eszközökkel kellett érvényt szerezni*, amelyek sikeres alkalmazását éppen a Száva túloldalán zajló szlavóniai akció példázta.

A *nemzeti identitás ápolásának* kétségtelenül leghatékonyabb eszköze az *anyanyelvi oktatás* volt, s ezen a téren a boszniai magyarság igen sokat kapott az akció 10 éve alatt. A két felállított óvoda a már elvesztett vagy megromlott anyanyelv elsajátítását, illetve tökéletesítését tette lehetővé; a fél tucat elemi iskola pedig a nemzeti kultúrjavak alapjait biztosította a tanköteles korú magyar gyermekek számára. A középiskolai tanfolyam és a néhány Julián-ösztöndíj lényegileg a továbbtanulási igényeket is kielégítette. E kilenc intézményből álló „iskolarendszert” a Közös Pénzügyminisztérium és - a Julián Egyesületen keresztül - a budapesti kormány hathatós támogatásával, a magyar egyesületekkel szoros együttműködésben sikerült létrehozni. Hozzá kell tennünk, hogy ezzel szemben a tartományi kormány lényegileg nem támasztott akadályokat, ellentétben a horvátországi báni kabinetekkel, amelyek - különösen a *rezolúciós érában* - igyekeztek kitérni a magyar iskolák engedélyezése elől, sőt a meglévők felszámolására is számos kísérlet történt. A horvátországi - többször kormány szintre emelt - magyarellenességgel Bosznia-Hercegovinában nem kellett megküzdenie az ott élő magyar szórványnak. (Jellemző, hogy a horvátországi magyarság gazdasági és nemzetiségi sérelmeinek orvoslását szolgáló jogvédelmi tevékenységet⁹⁶ nem kellett kiterjeszteni Boszniára:) Élesen magyarellenos tömegdemonstrációkra és sajtótámadásokra ugyan a világháború előestéjén szintén sor került, ezek azonban nem veszélyeztették közvetlenül a magyar iskolák működését és fennmaradását. Ilyen fenyegetést - tudomásunk szerint csak egy 1913-as tartománygyűlési határozati javaslat tartalmazott, amely meg akarta tiltani boszniai gyermekek nem szerb vagy horvát tannyelvű iskolákba iratását.⁹⁷

A horvátországinál kedvezőbb politikai légkörre utal az is, hogy az annektált tartományokban az akciótól függetlenül, civil kezdeményezésként jöhetett létre a két tartományi székhely magyar egyesülete, (a különbséget talán már a névadás is kifejezi

valamelyest: a két horvátországi szerveződés *társaskör* volt, míg a két bosznia-hercegovinai [kultur]egyesület).⁹⁸ A különbségek magyarázatául azonban rá kell mutatnunk, hogy a horvátországi magyarság túlnyomó többsége földművelésből élt,⁹⁹ a boszniai magyarság körében viszont (különösen Szarajevóban és Mosztárban) polgári elemeknek (tisztviseelő, értelmiségi és katonatiszt) volt meghatározó szerepe.¹⁰⁰

A boszniai akció kulturális eszköztárából sem hiányoztak a könyvtárak;¹⁰¹ közművelődési, tájékoztatási és propagandacélokat egyaránt szolgált a Julián Egyesület „boszniai naptár”-ként emlegetett képes kalendáriuma.¹⁰²

A modern tömegtájékoztatás és propaganda még hatékonyabb eszközének, egy magyar nyelvű sajtóorgánumnak a megteremtése erősen foglalkoztatta az akció vezetését, annál is inkább, mivel a romániai és amerikai akciónak is volt sajtó-ága, s emellett szólt a *Szlavóniai Magyar Újság* sikere.¹⁰³

Jellemzőnek látszik azonban, hogy míg a horvátországi magyarság a *kisebbségi érdekvédelmi szócső* szerepét is betöltő újságot kapott, addig Boszniában Thallóczy - a magyar újság kudarcra láttán - a *magyar politikai befolyás* érvényesítésének *eszközéül német nyelvű* újság alapítását látta célravezetőbbnek.¹⁰⁴ Érdekes, hogy végül a magyar kormány beérte a nagyhorvát körökkel rivalizáló ferencesek lapjának (*Naa Misao*) pénzügyi támogatásával.¹⁰⁵

Stadler érsek politikai ellenfeleinek favorizálása egyébként nem csupán a két ferences püspök rendszeres támogatásában s teológus-jelölteknek szánt ösztöndíjak alapításában mutatkozott meg,¹⁰⁶ de a budapesti kormány pénzügyi támogatást nyújtott a mosztári ferences templom felújításához,¹⁰⁷ s a háború végén egy boszniai ferences tanintézetnek is.¹⁰⁸

Itt említjük meg azt is, hogy a többi akciótól eltérően a boszniai magyarsággondozási programnak - a református egyház erre irányuló törekvései ellenére - *nem* jött létre külön *egyházi ága* (már nagyságrendi okok miatt sem),¹⁰⁹ jóllehet az anyanyelvű hitélet gyakorlása a nemzeti identitás megtartásának egyik legfontosabb tényezője volt mindenütt, ahol magyar szórványgondozás folyt.

Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy a *magyar politikai befolyás növelése érdekében* a budapesti kormányzat olyan lépéseket tegyen, amelyek egyházi vonalon juttatták érvényre politikai szándékait Bosznia-Hercegovinában. Ide sorolhatjuk a *muzulmán* vezetőréteg szimpátiájának elnyerésére irányuló törekvéseket, s úgyszintén a politikailag megosztott *katolikus* klérus magyarbarátnak tartott *ferences* rendi vezetőinek támogatását. (Végeredményben Kállay Béni politikájához való visszatérésként kell értelmeznünk azt a jelenséget is, hogy Buriánnak az ortodox egyháznak és általában a boszniai szerbségnek tett gesztusaival¹¹⁰ szemben a súlyos érdekellentéteken nagyvonalúan túllépő szerb orientációnak a boszniai akcióban kifejezett jelét nem találni.¹¹¹)

A Száva két oldalán vezetett akciót az is megkülönbözteti, hogy a vizsgált forrásokban csak elvétve találtunk utalásokat Bosznia-Hercegovinával kapcsolatos *gazdasági* jellegű tervekről és intézkedésekről. Ennek magyarázata elsősorban abban keresendő, hogy a társországok autonómiája a gazdasági élet irányítására nem terjedt ki, így tehát a budapesti kormányzatnak tágabb tere nyílt a folyamatok közvetlen befolyásolására, mint osztrák riválisa mellett az annektált tartományokban.¹¹² Ez alól talán csak a bankszféra kivétel. A Boszniába irányuló magyar tőkeexporthoz ugyanakkor a bosnyák gazdaság ez irányú szükségletei teremtettek alapot. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank leányintézményeként 1909-ben létrehozott (s brčkai fiókkal is rendelkező) *Szabadalmazott Bosnyák-Hercegovinai Agrár- és Kereskedelmi Bank* azonban a helyi politikai tényezők, valamint osztrák pénzügyi körök heves

ellenállása miatt nem tudott a kmet-birtokok megváltásában rejlő nagy üzletben koncessziókhöz jutni, ami jelentős presztízsveszteség volt a magyar állam számára is.¹¹³ Hasonlóképpen osztrák érdekek jutottak túlsúlyba az 1913-ban megalakuló *Bosznia-Hercegovinai Postatakarékpénztár* ügyében is.¹¹⁴

Kifejezetten a boszniai akció keretében tervezett és véghezvitt gazdasági jellegű kezdeményezés csupán a Julián Egyesület *iparostanoncközvetítő* akciója volt.¹¹⁵ A magyar fiatalok anyaországi szakképzésének célja az lett volna, hogy a boszniai magyar közösség középrétegeit erősítse, s szorosabbra fűzze az ott élő magyar szórvány és az anyaország közötti szálakat; az akciónak azonban legfeljebb néhány tucat kedvezményezettje volt,¹¹⁶ így kitűzött céljai csak részben teljesülhettek.

A magyar kormányzat „Boszniai actio”-járól összefoglalásul elmondható, hogy az anektált tartományok magyarságának nemzeti gondozását, másfelől a boszniai (egyszersmind a balkáni) magyar hatalmi befolyás kiterjesztését, növelését célozta. E kettős cél elérésének mindenekelőtt kulturális eszközei voltak, jóllehet a budapesti kormányok és a tartományi kormányzásban részt vevő exponenseik éltek a politikai hatásgyakorlás informális eszközeivel is. A „magyarosítás” nyilvánvalóan hamis vádját, de a magyarság közvetlen asszimilációs fenyegetettségének tételét is elvetve megállapíthatjuk, hogy a túlnyomólag a Julián Egyesület révén megvalósult eredmények összességükben nem bizonyultak időtállóknak: a két tartomány maroknyi magyarsága iskoláinak bezáratását követően nem rendelkezett azokkal a jogi és intézményi garanciákkal, amelyek a hatalomváltást követően hatványozottan jelentkező beolvasztó hatásokkal szemben biztosíthaták volna fennmaradását.

Még a perspektíváiban legígéretesebb ösztöndíj-akció is torzó maradt, miután a Magyarországon végzetek (zömükben muzulmánok) - kétségtelen kötődéseik ellenére - nem tudták elérni a magyar kapcsolatok fenntartását és továbbfejlesztését az új helyzetben - amelyben a döntő szó a szerbeké lett. Így az ösztöndíjas akció nem jelentett mást, mint - Klebelsberg szavaival élve - „igen költséges” és meddőnek tűnő *kultúr-diplomáciai* erőfeszítéseket,¹¹⁷ amelyek utólag mégis értelmet nyernek azáltal, hogy napjaink szükségszerű kapcsolatépítését nem a nullpontról vagy Mátyás királytól, hanem éppen a „Boszniai actio” hagyományára alapozva kezdehetjük el.

Jegyzetek

¹ MOL K 27, MT jkv., 1910. szept. 29., I., 28.

² Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 64. kötet. Budapest 1920. 74-75.

³ Burián István közös pénzügyminiszter egy 1906 decemberében készített emlékiratában említette, hogy a közigazgatásban alkalmazott osztrák-magyar állampolgárok 82 százaléka szláv nemzetiségű. MOL K 26 ME 713. csomó 1553. 1907 XXXVI. tétel.

⁴ Günther Ferenc: *Bosznia Szávamellékén*. Zombor, Bittermann és Fia 1910. 24.

⁵ *Tájékoztató a Julián Egyesületről*: Hatodik jelentés a Julián Egyesület 1913. évi működéséről. Budapest 1913. 7. és Margitai József: *A horvát-szlavónországi magyarok sorsa, nemzeti védelme és a magyar-horvát testvériség*. Budapest 1918. 353.

⁶ Kitérő lelkesedéssel fogadták az annexiót, remélve, hogy a „horvát” tartományok egyesítését, s Nagy-Horvátország létrejöttét. Ez a kétpólusú monarchia *trialista* átalakításával jelentett volna egyet.

⁷ *Magjarska kolonizatorska politika u Bosni*. *Hrvatsko Pravo*, 1909. május 7.

⁸ *Dunántúl*, Húsvét című mell., 1913. március 23.

⁹ Miniszterelnökségi levéltervezet a Julián Egyesülethez. MOL K 26 ME 1184. cs. 907. 1912 XVI. t.

¹⁰ MOL K 26 ME 968. cs. 1013. 1911 XVI. t. 560. a(lap)sz(ám)

¹¹ Thallóczy Lajos: A Balkán-félszigeten beállott változásokkal szemben Magyarország részéről követendő eljárás kulturális és gazdaságpolitikai téren.: *Emlékirat*. Budapest M. Kir. Állami Nyomda 1912. 1, 3. OSZK K.t., Fol. Hung./2.

¹² Az 1904-ben létrehozott szervezet valójában a kormány inkognitójának megőrzését biztosító operatív testület volt. Vezetőségében és tiszteleti tagjainak sorában befolyásos politikusokat, főpapokat és közéleti személyiségeket találunk. (Széchenyi Béla, Klebelsberg Kunó, Darányi Ignác, Eötvös

- Loránd, ifj. Andrassy Gyula, Tisza István stb.) A szakminisztériumok munkatársaiból gonddal kiválasztott referensek (statistikusok, gazdasági, oktatásügyi és jogi szakértők), valamint a nyelv- és helyismerettel rendelkező tanítói kar szervezte, illetve vitte véghez zömmel mindazt, amit a budapesti kormányzat az akció keretében elérni kívánt.
- ¹³ MOL K 26 ME 854. cs. 1010. 1909 XVI. t.
- ¹⁴ Benisch Arthur: Bosznia-Hercegovina iskolaügye. *Magyar Paedagogia* 1914. 558.
- ¹⁵ A Kranken-Verein által fenntartott 5-tanítós német iskolában, Mosztárban, Dolnja Tuzlán és Banja-Lukán horvát középiskolákban volt elvi lehetőség a magyarnak, mint választható tárgynak a tanulására. MOL K 26 ME 854. cs. 6119. 1910 XVI. 1010. asz.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Margitai (korábban a csáktornyai tanítóképző igazgatója) gyakorlott tantervkészítő volt. Ő hozta összhangba a magyarországi 6 osztályos elemi iskolai tananyagot az 5 osztályos horvátországi s a boszniai 4 esztendő képzéssel.
- ¹⁸ Amit Fischer Józseftől, a magyar egyesület korábbi elnökétől kívánt bérbe venni. Uo.
- ¹⁹ MOL K 26 ME 854. cs. 94. 1910 XVI. t.
- ²⁰ MOL K 26 ME 854. cs. 1764. 1910 XVI. t. 94. asz.
- ²¹ Uo.
- ²² MOL K 26 ME 854. cs. 6029. 1910 XVI. t. 94. asz.
- ²³ Az „előkészítő nyelvtanfolyam” funkcióját is betölteni tervezett óvodába 1910-ben 24 magyar, 15 német, 16 szerb és horvát, 3 spanyol-zsidó és 2 egyéb anyanyelvű gyermeket jegyeztek elő. MOL K 26 ME 854. cs. 6029. 1910 XVI. t. 94. asz.
- ²⁴ A gyermekek iskolába fuvarozása a horvátországi akcióban bevett szolgáltatásnak számított, de Szarajevóban is megszervezték, hiszen a Boszniai akció 1911. évi költségvetési tervében is szerepelt ez a kiadási tétel. MOL K 26 ME 854. cs. 6135. 1910 XVI. t. 94. asz.
- ²⁵ Idézem a *Szlavóniai Magyar Újság* 1910. október 10-i számából.
- ²⁶ MOL K 26 ME 854. cs. 6319. 1910 XVI. t. 94. asz.
- ²⁷ Az 1911. évi költségvetési keret így módon 27 414 K-ra növekedett. - MOL K 26 ME 854. cs. 6503. 1910 XVI. t. 94. asz. és uo. 968. cs. 919. 1911 XVI. 560. asz.
- ²⁸ MOL K 26 ME 968. cs. 560. 1911 XVI. t.
- ²⁹ Uo. és MOL K 26 ME 968. cs. 660. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ³⁰ MOL K 26 ME 968. cs. 560. 1911 XVI. t.
- ³¹ MOL K 26 ME 968. cs. 1013. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ³² A szerbiai lapok terjesztették el a hírt, hogy 1906. augusztus 31-én felkelés robbant ki az osztrák-magyar elnyomókkal szemben. A hírt egyébként Burián István emlékiratában teljesen alaptalannak nevezte. MOL K 26 ME 713. cs. 1553. 1907 XXXVI. t.
- ³³ MOL K 26 ME 968. cs. 1364. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ³⁴ MOL K 26 ME 968. cs. 2043. 1911 XVI, t. 560. asz.
- ³⁵ Uo.
- ³⁶ MOL K 26 ME 968. cs. 5420. 1911 XVI. t. 560. asz. Margitai viszont azt írta, hogy a 2 tanítós iskolába számos nemzetiség, még lengyelek is jártak, s az összlétszám megközelítette a 200 főt. Margitai i. m. 346.
- ³⁷ MOL K 26 ME 854. cs. 5650. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ³⁸ MOL K 26 ME 968. cs. 5420. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ³⁹ *Obzor*, 1911. szeptember 8.
- ⁴⁰ *Obzor*, 1911. szeptember 15.
- ⁴¹ MOL K 26 ME 854. cs. 4243. 1910. XVI. t. 94. asz. Klebelsberg Kunó írta a miniszterelnöknek, hogy: „...kívánatosnak tartanók, ha nevezett szerkesztőnek (ti. dr. Dujmučič-nak) a hitoktatásról leendő megbízatása által a *Hrvatski Dnevniket*, mielőtt az iskola ellen komolyabb akciót kezdene, elhallgattatnók.”
- ⁴² MOL K 26 ME 968. cs. 6322. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ⁴³ Lásd a boszniai muzulmánok egy 1906-ban kelt memorandumának 31. oldalán leírtakat. MOL K 26 ME 713. cs. 6281. 1906 XXXVI. t.
- ⁴⁴ MOL K 27 MT jkv. 1910. szeptember 29-i ülés, I. 28. MOL K 26 ME 855. cs. 4279. 1904 XVII. t. 154. asz.
- ⁴⁵ MOL K 26 ME 945. cs. 3117. 1911 XVI. t. 359. asz., valamint 968. cs. 6322. 1911 XVI. 560. asz.
- ⁴⁶ Lásd Makkai Béla: *A Szlavóniai Magyar Újság* és a horvátországi magyarság (1908/1918). In: *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Szerk.: Arday Lajos. Budapest, Teleki László Alapítvány, Közép-Európa Intézet 1994. 199-211.
- ⁴⁷ *SZMÚ* 1911. június 4.
- ⁴⁸ MOL K 26 ME 968. cs. 2044. 1911 XVI. t. 560. asz.

- ⁴⁹ Így nevezték a Fischer József által bérbe adott emeletes épületet, ahol a magyar iskola és a különböző közművelődési csoportok működtek, egészen az iskola „túlfejlés”-éig.
- ⁵⁰ Uo.
- ⁵¹ Az éves keretösszeget 64 300 koronára kívánták emelni. Uo.
- ⁵² Hiszen 1911 őszén a belvárosi iskolában 192, az óvodában 60 gyermek, a külvárosi iskolában pedig 80 tanuló, illetve 50 óvodás oktatását, illetve felügyeletét kellett ellássa az alkalmazott 6 tanító és 2 óvónő. MOL K 26 ME 968. cs. 5777. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ⁵³ MOL K 26 ME 968. cs. 3397. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ⁵⁴ Uo.
- ⁵⁵ MOL K 26 ME 968. cs. 6322. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ⁵⁶ Thallóczy Balassa megbízását illetően a közvetlen politizálással szemben a szakmai munkát részesítette előnyben, mint írta: „Én sokkal jobbnak tartanám, hogyha Balassa György a szerb – horvát - bosnyák iskolák számára jó magyar nyelvtant szerkesztene és ebbeli hivatását teljesítené, amiért bővebben megérdemelné a neki szánt segítyt.” Uo.
- ⁵⁷ Uo.
- ⁵⁸ 1912-re 57 000 K, [MOL K 26 ME 968. cs. 5507. 1912 XVI. t. 84. asz.] az 1913-as költségvetési terminusra már 69 900 K volt előirányozva az akció céljaira. MOL K 26 ME 968. cs. 7717. 1913 XVI./a. 554. asz.
- ⁵⁹ *Hrvatski Dnevnik*, 1912. február 20.
- ⁶⁰ Uo. 1912. február 24. A magyartanárt a lap itt Jozí-Balassának nevezte.
- ⁶¹ *Srpska Riječ*, 1912. március 5.
- ⁶² *Narod*, 1912. március 27.
- ⁶³ *Hrvatska Zajednica*, 1912. március 20.
- ⁶⁴ Uo.
- ⁶⁵ „Mert Szlavóniából most már jól tudjuk, hogy milyen [magyarosító!] célt szolgál a Julián.” *Sarajevoer Tagblatt*, 1912. április 4.
- ⁶⁶ MOL K 26 ME 945. cs. 2476. 1912 XVI. t.
- ⁶⁷ A közlemény felrótta a német nyelvű lapnak, hogy miért vonja kétségbe magyar pénzen szervezett iskolák létjogosultságát, miközben a két tartományban 13 német tanyelvű iskola háborítatlanul működik, köztük a Franz Joseffeld-i, a tartományi kormány pénzügyi támogatását is élvezve. *Bosnische Post*, 1912. április 30.
- ⁶⁸ *Hrvatski Dnevnik*, 1912. július 4.
- ⁶⁹ Ez a gondolat a horvátországi magyar iskolák ellenében is többször megfogalmazódott, például Juraj Dobrenií által, aki egy daruvári tanítóegyesületi gyűlésen tett javaslatot az „ellen-iskolahálózat” felállítására. Dobrenií, Juraj: *Madžarske škole u Hrvatskoj noćle a u Damvarskom kofaru napose*. Zagreb 1909. I. m. 51.
- ⁷⁰ „...ezentúl ellenségünk barátja legyen gyűlöletesebb az ellenségnél...” - adta ki a jelszót a lap. *Hrvatski Dnevnik*, 1912. július 4.
- ⁷¹ Daruváron 1907-ben és Péterváradon 1911-12-ben. MOL K 26 ME 967. cs. 3736. és 4280. 1912 XVI. t. 3736. asz.
- ⁷² A büntetések résztvevői közül 9-et eltávolítottak a gimnáziumból, 200 főt rövid elzárással büntettek. - Balassa halálos ítéletét március 28-án függesztették ki a gimnázium kapujára, ahogy Feichtinger Elek riadtan írta Széchenyi Bélának: Balassa „nem éri meg a húsvétot”. MOL K 26 ME 968. cs. 2385. 1912 XVI. t. 84. asz.
- ⁷³ MOL K 26 ME 1120. cs. 160. 1913 XVI./a. t.
- ⁷⁴ Széchenyi írta: „Módot kell nyújtani a velünk rokonszenvező bosnyák szülőknek, hogy gyermekeiket már otthon magyarrá taníthassák, s aztán továbbtanulni Magyarországra küldhessék.” MOL K 26 ME 1115. cs. 3081. 1912 XIV. t. 178. asz.
- ⁷⁵ MOL K 26 ME 992. cs. 2802. 1913 XVI. t.
- ⁷⁶ MOL K 26 ME 992. cs. 1142. 1914 XVI./a. t
- ⁷⁷ Széchenyi a tervet e szavakkal indokolta: „Hogy a magyar befolyás Boszniában és Hercegovinában az őt megillető helyet elfoglalja, annak nélkülözhetetlen előfeltétele, hogy kellő számú középosztályú magyar család telepedjék meg a tartományi fővárosban.” „Gondos családapa pedig (...) megtelepülni csak abban az esetben fog, ha gyermekei neveltetéséről (...) gondoskodni tud.” MOL K 26 ME 1185. cs. 3580. 1913 XVI.1a. t. 3137. asz.
- ⁷⁸ „Az egyesület volt[!] tanfelügyelője tudtunk és beleegyezésünk nélkül ígéretet tett a Mostari Magyar Kultúregyesületnek az iránt, hogy Mostarban is szervezzünk polgári iskolai tanfolyamot, s így (...) kénytelenek voltunk Mostarban is kísérletet tenni.” állt az Julián Egyesület jelentésében. MOL K 26 ME 1185. cs. 3580. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.
- ⁷⁹ Az intézménybe 29 diák iratkozott. MOL K 26 ME 1185. cs. 7439. 1913 XVI./a. t. 3137. asz.

- ⁸⁰ Uo.
- ⁸¹ MOL K 26 ME 1185. cs. 473. 1917 XVI./a. t.
- ⁸² Uo.
- ⁸³ MOL K 26 ME 1037. cs. 8987. 1914 XVI. t. s 1037. cs. 84 1955 XVI. t.
- ⁸⁴ MOL K 26 ME 968. cs. 3224. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ⁸⁵ MOL K 26 ME 968. cs. 7707. 1912 XVI. t. 84. asz.
- ⁸⁶ MOL K 26 ME 968. cs. 3772. 1913 XVI./a. t.
- ⁸⁷ MOL K 26 ME 1085. cs. 6961. 1913 XXV./a. t. 832. asz. és 992. cs. 1522. 1914 XVI. t.
- ⁸⁸ Az 1910/11-ben a még társtalan sarajevói iskolába 180 fő járt, közöttük 112 *nem magyar* anyanyelvű[!]. (Az óvodásokat is számítva 240 fő volt a tanulólétszám.) MOL K 26 ME 873. cs. 6850. 1910 XXV./a. t. 3928. asz. 1913/14-ben a tanulók összlétszáma 989 fővel elérte mindenkori legmagasabb értéket. MOL K 26 ME 1085. cs. 887. 1914 XXV./a. t. 189. asz.
- ⁸⁹ 1915/16-ban a tanulólétszám 554 főre zuhant, (közülük 223 fő volt idegenajkú). MOL K 26 ME 1085. cs. 2649. 1916 XXV./a. t. 2. asz. Az 1916/17-es tanévben a tendencia megfordult. A 683 gyermek közül 304 nem magyar volt. MOL K 26 ME 1085. cs. 2136. 1917 XVI./a. t. 460. asz.
- ⁹⁰ MOL K 26 ME 854. cs. 1010. 1909 XVI. t. Az egyesület társas összejöveteleket szervezett, közművelődési, jótékonyági, idegenforgalmi és humanitárius tevékenységet folytatott, és egy könyvtárat is működtetett.
- ⁹¹ MOL K 26 ME 968. cs. 1977. 1912 XVI. t. 84. asz.
- ⁹² MOL K 26 ME 968. cs. 660. 191 I XVI. t. 560. asz. Az egyesület keretei között magyar nyelvtanfolyam, dalárda, tánc- és vívótanfolyam és könyvtár is működött.
- ⁹³ MOL K 26 ME 968. cs. 2772. 1913 XVI./a. t.
- ⁹⁴ Költségvetési kimutatásaiban a Julián Egyesület szét sem választotta a két akció tételeit. Margitai a két terület magyar iskoláinak *közös* tanfelügyelője volt. Mindkét akció kalendáriumát Ágoston Sándor lelkész szerkesztette stb. Lásd: Makkai Béla: *A Slavoniai actio és horvátországi magyarság: 1904-1920.: Kandidátusi értekezés.* Budapest 1994.
- ⁹⁵ A „...németiségnek... éppen az lenne a hivatása, hogy a szlavóniai magyarsággal egyetértve, együtt érezve mindketten védgátul szolgáljanak a mind inkább erősödő délszláv törekvésekkel szemben.” - írta Tarkovich József egyik 1918-ban kelt levelében. MOL K 26 ME 1185. cs. 779. = 1482. számnál 1918 XVI. t.
- ⁹⁶ MOL K 26 ME 855, cs. 1004. 1909 XVI. t. és MOL K 26 ME 855. cs. 3850. 1910 XVI. t. 3389. asz.
- ⁹⁷ Damonja, tartományi képviselőnek a *Sarajevoer Tagblatt* 1913. szilveszteri számában is közzétett javaslata. MOL K 26 ME 992. cs. 130. 1914 XVI./a. t..
- ⁹⁸ A *Zágrábi Magyar Társaskör* szintén spontán szerveződés volt ugyan, működése azonban nem érintette a zömmel Szlavóniában s túlnyomólag földművelésből élő magyarságot. Lásd: Makkai 185-190.
- ⁹⁹ Magyar Statisztikai Közlemények, Új sorozat, 64. kötet. Budapest 1920. 174.
- ¹⁰⁰ MOL K 26 ME 1210. cs. 1917 1913 XVI./a. t. 1318. asz.
- ¹⁰¹ A források 1913-ban 7 iskolai könyvtárat említenek, csupán Leljenčén volt magánszemély kezelésében egy gazdasági könyvtár. MOL K 26 ME 967. cs. 3592. 1913 XVI. t. és Petri i. m. 77.
- ¹⁰² A kalendárium 2/3 részben megegyezett a horvátországi, romániai és bukovinai akciókban is térítésmentesen terjesztett kiadványokkal. A közvetlenül Bosznia-Hercegovinára vonatkozó részben a hajdan Magyarország részét képező Ráma és Hum királyságairól, a sói és ozorai bánságról, a boszniai helyőrségi életről szóló ismertetések, gazdasági szakcikkék és katonadalok kaptak helyet. A kalendárium tervét tartalmazó emlékirat és a szerkesztő (Ágoston Sándor kórógyi református lelkész) ugyanakkor nagy hangsúlyt fektetett az eltérő szokások és kultúrák értékeinek és egyenrangúságának megfogalmazására. MOL K 26 ME 1184. cs. 1274. 1910 XVI. t. és uo. 1184. cs. 2370. 1911 XVI. t. 970. asz. A boszniai naptár - nyilván a két tartomány magyar katonaságának igényeire is tekintettel - 2000 példányban jelent meg. Tájékoztató a Julián Egyesületről. Budapest 1912. 9. Ld. még: Makkai i. m. 193-198.
- ¹⁰³ Lásd: Makkai i. m. 199-211.
- ¹⁰⁴ MOL K 26 ME 968. cs. 6322. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ¹⁰⁵ A folyóirat támogatására Várady L. Árpád kérésére (MOL K 26 ME 374. 1917 XVI./a. t.) a miniszterelnökség 1000 K támogatást utalt ki a háború miatt befulladt amerikai akció keretének terhére. A lapban egyébként Vaszary Kolos kardinálisról és Ferenc József 67 éves uralkodásáról kívánt írásokat elhelyezni. MOL K 26 ME 1120. cs. 1249. 1917 XVI./a. t. 374. asz.
- ¹⁰⁶ MOL K 26 ME 992. cs. 1142. 1914 XVI./a. t. Vátady L. Árpád 1917-ben is a „szokásos” 2000 koronás támogatást kérte a mosztári és Banja-Luka-i püspök számára. Az indoklás szerint: „A (...) tapasztalatok azt mutatják, hogy a (...) püspök uraknak adott segélyek jól gyümölcsöztek: emelték a

- ragaszkodás érzetét, gyarapodott a Magyarországra küldött növendékek száma.” MOL K 26 ME 1120. cs. 1901. 1917 XVI./a. t.
- ¹⁰⁷ A 300 koronás támogatás utalását a miniszterelnökség attól tette függővé, hogy a helybéli ferencesek támogatják-e az ott élő magyarságot. MOL K 26 ME 992. cs. 1142. és 8567. 1914 XVI./a. t.
- ¹⁰⁸ A VKM a *vallásalapból* 5000 koronát utalt át 1918 folyamán a Szent Ferenc Rend bosznia-hercegovinai tartományfőnökének a rend tanintézetének támogatására. MOL K 26 ME 1185. cs. 86. 1918 XVI./a. t.
- ¹⁰⁹ A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének Elnöksége 1910. április 5-e és 9-e között tartott ülésén sérelmesnek ítélte, hogy a Ferenc József által kibocsátott boszniai „alkotmány” a bevett felekezetek közül csupán a protestánsok számára nem biztosítja a virilis tartományi képviseletet, mégha híveik száma nem is éri el a 25000 főt. MOL K 26 ME 968. cs. 2318. 1911 XVI. t. 560. asz.
- ¹¹⁰ Igen nagy horderejű lépés volt például a görögkeleti egyház autonóm működését garantáló szabályzattervezet 1905-ben történt előterjesztése Fejérváry Géza miniszterelnökhöz. MOL K 26 ME K 26 ME 674. cs. 4424 1905 XXXVI. t. 4412. asz. További, aprónak tűnő, mégis jelentőségteljes változtatások is voltak pénzügyministersége alatt, például a „bosnyák” nyelv helyett bevezetett „szerb-horvát” elnevezés (Thallóczy Lajos naplója, IV. k 16. OSZK. K.t. Quart. Hung.), avagy a hivatalos nyelvhasználatban párhuzamosan használt szerb verzió latinbetűs formája helyett bevezetett cirill írás. MOL K 26 ME 1128. 2848. 1917 XXXVI. t.
- ¹¹¹ Sőt, a délszláv ügyekben járatos Khuen-Héderváry a miniszterelnökségi tisztviselőket úgy instruálta, hogy a horvátokat - magyarellenességük dacára - érdekeik inkább a Monarchiához kapcsolják, tehát: „...a szerbek a horvátokkal szemben politikai támogatásban nem részesítendőek.” MOL K 26 ME 968. cs. 4469 1912 XVI. t. 84. asz.
- ¹¹² Példaként elegendő utalnunk a Tüköry-birtokon zajló telepítési akcióra, amelyben a kormány támogatásával magyar pénzintézetek is szerepet kaptak (MOL K 26 ME 670. cs. 466. 1906 XXXIV. t. 284. asz.), vagy a felvásárolt vrđniki közséntelep magyar munkásainak ugrásszerű növekedésére. MOL K 26 ME 741. cs. 2321. 1908 XVI. t. 258. asz.
- ¹¹³ A Lánoczy Leóék által 1909. január 20-án alapított bank cégbejegyzése az osztrák pénzügyminiszter tiltakozása miatt késett (MOL K 26 ME 886. cs. 1158. 1910 XXXVI. t. 43. asz.), és mivel az *önkéntes megváltáshoz* tervezett hitelnyújtás kedvezményéről (a tartományi kormány garanciavállalásáról) a királyi leirat nem tett említést, a bank az üzlettől végül elesett. (MOL K 26 ME 886. cs. 2350. 1910 XXXVI. t. 43. asz.) A horvát sajtó természetesen ellenségesen fogadta a bank létrejöttét: a bankbizottságban helyet kapó dr. Mandíj alpolgármestert úgy emlegették, mint aki „magyar szolgálatba lépett”. Lásd az *SZMÚ*, 1909. január 31-i sajtószemléjét.
- ¹¹⁴ Bécs a magyar kormány által javasolt fele-fele tőkerészesedés helyett a quota szerinti (70%-30%) arány álláspontjára helyezkedett. MOL K 26 ME 972. cs. 497. 1913 XXXVI. t. A megalakuló bank szerepet kapott a Boszniai akció pénzforgalmának bonyolításában. MOL K 26 ME 1115. cs. 190. 1917 XVI. t.
- ¹¹⁵ A javaslatot Thallóczy idézett emlékirata is tartalmazta. OSZK K.t., Thallóczy hagyaték, Fol. Hung./2. 8.
- ¹¹⁶ 1913-ban a Julián Egyesület szervezésében „hazahozott” 64 iparosinasból 20 volt bosznia-hercegovinai. MOL K 26 ME 967. cs. 3592. 1913 XVI. t. Lásd még: Makkai 162-176.
- ¹¹⁷ MOL K 26 ME 1185, cs. 4578. 1913 XVI./a. 3137. asz.

BÉLA MAKKAJ

THE ESPOUSAL OF THE HUNGARIAN DIASPORA IN BOSNIA

Between 1909 and 1919, in the frame of the so-called “Bosnia action”, the Hungarian government /similarly to the American and the Roumanian actions/ aimed to prevent the assimilation of the emigrated Hungarian population, primarily by cultural means. The espousal of the Hungarian minority roughly numbering three thousand people was also motivated by an intention to counterbalance Southern Slaw efforts of unification as well as to reestablish the thousand-year-old Hungarian influence on the Balkans.

The program was implemented by the Julián Association /gathering administrative, educational and ecclesiastical experts/ which had worked successfully in another action executed in Croatia.

The expansionist objectives, in spite of the support of the Franciscan and Muslim elites, were little realized. The cultural diplomatic efforts /such as scholarships in Hungary proved to be insufficient to create a political basis and served a the most the development of a more favourable image of Hungary. Undoubtedly, the establishment of a school system in which the mother tongue was spoken, the Hungarian associations in Sarajevo and Mostar, the donations of Hungarian calendars and libraries contributed to the consolidation of the national consciousness among the Hungarian population. However, with no political safeguards, even their survival was questioned after the changing of the political power. Thus the Bosnia action could not even entirely fulfil its objectives of self-defence, concludes the author at the end of his study.

BÁRDI NÁNDOR

A Keleti Akció

A romániai magyar intézmények anyaországi támogatása az 1920-as években*

Az első világháború után Romániához csatolt volt magyarországi területek magyar intézményrendszerének anyaországi támogatását budapesti kormányzati körökben Keleti Akciónak nevezték.

A határon túli magyarság intézményei és a magyarországi kormányzat közötti együttműködésnek három fontos területe volt: az adott kisebbség helyzetének feltárása és elemzése; a hazai szervezetek és állami intézmények támogatása a határon túli magyar társadalmi intézmények (iskolák, egyházak, sajtó stb.) részére; politikai támogatás a nemzetközi kapcsolatokban és közvetlen együttműködés az anyaország kormányzati szervei és a szomszédos országok magyar politikai szervezetei között.

Ez a tanulmány a Népies Irodalmi Társaság (továbbiakban NIT) tevékenységével foglalkozik, amely a Keleti Akcióban, az előbb említett első két feladatkörben meghatározó szerepet töltött be. Ezzel a kormányzati tevékenységgel, illetve a NIT történetével B. Bernát István kéziratát kivéve, eddig a szakirodalom nem foglalkozott.¹

A romániai magyar politikusok és a magyarországi kormányzat szoros kapcsolatára már Tilkovszky Loránt utalt a hatvanas években megjelent munkájában.² Romsics Ignác a Bethlen Istvánról írt monográfiájában foglalkozott az 1919-ben létrehozott titkos „erdélyi minisztériummal”.³ Az erdélyi és a magyarországi politikusok kapcsolatait a húszas évek transzszilvanizmusát vizsgáló könyvében K. Lengyel Zsolt is érintette.⁴ Az anyagi támogatás kérdése Cs. Gyimesi Éva Makkai Sándorról írt tanulmányában merült fel.⁵ Ő idézi Jakabffy Elemér naplóját, aki a református püspök távozását arra vezette vissza, hogy a romániai politikai rendőrség felfedte Makkai Magyarországról érkező anyagi támogatását. Egy másik kisebbségpolitikus, Paál Árpád kéziratgyűjteményében az impériumváltás időszakára vonatkozó, a tisztviselői támogatásokat és az egyházi iskolák magyarországi segélyezését bizonyító töredékes iratanyag került elő.⁶

A téma feldolgozatlanságát egyrészt az magyarázza, hogy a kutatók tartottak attól, hogy a magyarországi támogatásokra vonatkozó tények feltárása a romániai magyarságot mint „ötödik hadoszlopot” tárgyaló romániai propagandát erősítené.⁷ Másrészt az Erdély 1918 utáni történetével foglalkozó kutatások az impériumváltást és a magyarság sérelmeinek feltárását helyezték középpontba. A publikációk másik csoportja a magyar revíziós propagandával foglalkozik. A magyar-magyar kapcsolatok feltáratlanságának harmadik oka a források viszonylagos hiányában keresendő. A Miniszterelnökség II. osztályának iratanyagából összeállítottak egy dokumentumgyűjteményt, az intézmények innen történő támogatására vonatkozó iratanyag azonban nem került a Magyar Országos Levéltár gyűjteményébe.⁸ A téma feldolgozását azért tartottuk fontosnak, mert enélkül a kisebbségi társadalmak intézményépítési folyamatai nem értelmezhetők. A nemzeti kisebbségek anyaországi támogatására már az első világháború előtt sor került a Kárpát-medencében. 1918 után pedig az új nemzetállami elit hallgatólagosan tudomásul vették ezt a fajta segélyezést, hiszen ez is hozzájárult a mindenütt sok belpolitikai feszültséggel járó kisebbségi problémák részleges kezeléséhez.

A határon túli politikusok és intézmények a segélyezésekről nemigen készítettek feljegyzéseket. A rendszeresen ellenőrzött elszámolásokat jórészt megsemmisítették.⁹

Rendelkezésünkre állt a Miniszterelnökség iratanyaga, ezen belül a legtöbbet használtuk a Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának (továbbiakban TESZK) töredékes dokumentumait. Másik komoly forrásbázisunk a NIT-nak, a Keleti Akcióra vonatkozó dokumentumgyűjteménye volt.¹⁰

Dolgozatunk első része a NIT létrejöttének körülményeit tárgyalja, majd az intézmény adatgyűjtő és dokumentációs rendszerét mutatja be. Ezt követően az intézmény oktatásügyi tevékenységét és a romániai magyar társadalmi szervezetek pénzügyi támogatásának kereteit tekintjük át. A tanulmány arra keresi a választ, hogy a korabeli elemző munka milyen keretek között és hogyan folyt, valamint arra, hogy milyen elvek alapján épült ki a támogatási rendszer, és mi volt a segélyezés stratégiája.

A Népies Irodalmi Társaság előzményei

Az ellenforradalmi kormány Szegedről, majd Budapestről 1919-1920-ban vasutasokból és katonatisztekből álló futárszolgálaton keresztül folyamatosan kapcsolatot tartott a demarkációs vonalon túli, erdélyi magyar vármegyei tisztviselői karral. Ezen keresztül szervezték a román hűségeskü letételével szembeni ellenállást, a jogfenntartás alapján a fizetések további folyósítását, valamint a megszállásból adódó sérelmekkel kapcsolatos adatgyűjtést. Ezt a munkát 1919 első hónapjaiban a megszállt területeken egymástól függetlenül különböző csoportok, általában a vármegyék helyben maradt törvényhatósági előljárói végezték. Külön-külön keresték a kapcsolatot a magyarországi hatalmi központokkal.¹¹ Majd az útkereső szerveződések összefogására és a magyarság politikai irányítására Kolozsváron megalakult az úgynevezett erdélyi központ. Apáthy István kelet-magyarországi fő kormánybiztos 1919. január 18-i letartóztatása után a román katonai hatóságok ellenállás nélkül vették át a hivatal épületét az ottmaradt iratanyaggal együtt. Ezt követően a helyi kormányzati hierarchiában Apáthyt követő Grandpierre Emil kolozsvári kormánybiztos főispán, Kolozsvár Bálint, a Ferenc József Tudományegyetem tanára és a Költő Gábor bíró alkotta csoport tartotta a budapesti kormányzattal, elsősorban Bethlen Istvánnal, Teleki Pállal és szakértőikkel a kapcsolatot.¹² Ez a társaság vált összekötőjeik és 1919 előtti közigazgatási hierarchiában betöltött szerepük révén a tisztviselői ellenállás irányítójává. A magyar tisztviselői kar a román megszállást csak ideiglenesnek és nem közhatalomváltásnak tekintette. Épp ezért nem tettek hűségesküt a román királyra. Grandpierre-éket a nagyszebeni Kormányzótanács is a magyar hivatalnoki kar képviselőiként fogadta el, és tárgyalásokat folytatott velük a hűségeskü letételéről.¹³

A kolozsvári központhoz még 1919-ben csatlakozott Papp Antal kolozsvári pénzügyi igazgató és Nagy László helybeli ügyvéd. 1919 nyarán, majd szorosabban 1920-ban kapcsolódott az előbb említettekhez Paál Árpád, Udvarhely megye helyettes alispánja, akinek Kolozsvár volt a kijelölt kényszerlakhelye. Ő építette ki a csoport székelyföldi kapcsolatait.¹⁴

A központ három területen dolgozott: a budapesti Békeelőkészítő Iroda részére információkat gyűjtöttek a román megszállás alatt elkövetett jogsértésekről és a különböző atrocitásokról; a Magyarországról érkező támogatásokból megszervezték a magyar tisztviselők segélyezését; a magyar felekezetek vezetőivel együtt szervezték az új magyar egyházi közoktatást.¹⁵ Az Erdélyt behálózó, elsősorban vármegyei tisztviselők alkotta kapcsolattrendszerük, a Szellemi Front mozgalma a békeszerződés aláírásáig a hűségeskü megtagadását hirdette, és a tisztviselői kart látta el nem cenzúrázott információkkal.¹⁶ Paál és Költő különböző spontánul szerveződött

csoportokkal is kapcsolatban álltak, de óvtak a meggondolatlan akcióktól. A békeszerződés aláírásáig bíztak az anyaországi felszabadításban, de a kolozsvári központ 1921 tavaszán már azt kérte a budapesti kormánytól, hogy fékezék meg a szélsőséges propagandát, és ne küldjenek felelőtlen izgatókat Erdélybe.¹⁷

A központhoz tartozott 1920 nyarától gróf Bethlen György, az Erdélyi Gazdasági Egyesület vezetője, magával hozva a szervezet kiterjedt kapcsolatrendszerét. Bethlen ekkori tevékenysége és az ennek révén megnövekedett politikai súlya nagyban hozzájárult ahhoz, hogy 1924-ben a romániai Országos Magyar Párt (továbbiakban OMP) alelnökévé, majd 1926-ban elnökévé választották.

1920 novemberében Papp Antal, a kolozsvári központ képviselőjeként Budapestre költözött. Majd a következő év augusztusától a Teleki Pál elnökletével működő Társadalmi Egyesületek Szövetségének¹⁸ a határon túli magyarok támogatását irányító intézmény operatív vezetőjeként tevékenykedett. A kolozsvári informális központ miután elérte, hogy a magyar kormány 1921 februárjában saját megbízottjának tekintse,¹⁹ a meginduló romániai magyar politikai életben a budapesti álláspontot képviselve, a passzivitás képviselőjeként meghatározó szerepet töltött be. A magyar kisebbségi politika örök dilemmája jelentkezett ekkoriban is: nehezen lehetett elkülöníteni a budapesti és az erdélyi álláspontot (illetve Grandpierre-ék véleményét). Ebben az esetben, az aktivitás-passzivitás vitában kizárólag az utóbbi álláspont képviselői informálták a budapesti kormányt a romániai viszonyokról. Egyrészt azért, mert az aktivitás hívei (a *Keleti Újság* köre, a *Kiáltó Szó* szerzői) úgynevezett oktobrista álláspontot (nyitás a román társadalom és pártok felé, a társadalom demokratizálásának folyamatában tartották szükségesnek kezelni a kisebbségi kérdést) fogalmazták meg. Másrészt a Grandpierre vezette csoport és Bethlen szakértőinek politikai értékvilága azonos volt, sőt egyik régi közvetlen munkatársuk, Papp Antal, mint már említettük, a kisebbségi ügyek magyarországi intézésében kulcspozíciót foglalt el. Összefoglalva úgy is lehetne a helyzetet jellemezni, hogy míg az aktivitás hívei az 1918 előtti nemzetiségpolitika tekintetében elfogadták Jászi Oszkár jogkiterjesztő álláspontját, addig a passzivisták és a Magyarországon uralomra került politikai elit szakértői ugyanebben a kérdésben a jogszükités álláspontjának hajdani képviselőiből kerültek ki. E magyarországi kör meghatározó személyisége Jancsó Benedek volt, aki már jóval 1918 előtt figyelmeztetett a román nemzeti mozgalom veszélyességére.

A kolozsvári központ információs és a támogatásokat elosztó jogkörével 1922-ben előbb a báró Jósika Samu elnökletével megalakuló Magyar Szövetséghez, majd annak betiltása után a Grandpierre-ék szervezte Magyar Nemzeti Párthoz, illetve 1922 decemberében az utóbbiból és a Kós Károly vezette Magyar Néppártból létrejövő romániai Országos Magyar Párthoz került. Az anyaországi kormányok mindvégig ezt a szervezetet ismerték el a romániai magyar kisebbség egyedüli legitim politikai képviselőjeként. A húszas évek első felében épültek föl a magyarországi kormányzati támogatás elosztásának erdélyi keretei. A politikai jellegű segélyek egyértelműen az OMP-hoz kerültek, a társadalmi - elsősorban az oktatási - intézmények támogatásának elosztásában a történelmi magyar egyházak képviselői vettek részt a Felekezeti Tanácson keresztül.²⁰

Az első világháború előtt a külföldön élő magyarok ügyei közvetlenül a Miniszterelnökséghez tartoztak. A századfordulón kezdődő úgynevezett magyar akciónak területenként több ága létezett. 1902-1903-ban indították az amerikai magyar akciót, a Magyarországról kivándorolt nemzetiségiek amerikai mozgalmainak ellensúlyozása érdekében. Az akció célja a szlávok közötti nyelvi, kulturális, vallási különbségek mesterséges fenntartása és a nemzeti egységtörekvések letörése volt. A

horvátországi és a romániai magyar akción keresztül biztosították a magyar szórványok egyházi és iskolai ellátását. A kormányzat a külföldön lévő magyar intézményeket nem közvetlenül, hanem az erre a célra létrehozott társadalmi szervezetek közreműködésével támogatta.²¹

A kormányzati támogatás társadalmi szervezeteken keresztüli folyósítását alkalmazta a német kisebbségpolitika is.²²

Magyarországon 1918 őszétől egyszerre több minisztérium (Külügy, Propaganda, Nemzetiségi) párhuzamosan foglalkozott a kelet-magyarországi (a békeszerződésekkel kapcsolatos és a megszállt területek magyarságát érintő) ügyekkel. Ugyanekkor 16 különböző, a volt székely egyesületek tagjaiból és a keleti országrész menekültjeiből álló szervezet jött létre, hogy az Erdélyben maradtak és a menekültek érdekeit képviselje.²³

A határon túli magyarok támogatásának világháború előtti módszerei 1918-ban is alkalmazhatónak tűntek, de keretei - a meglévő szervezetek, a feladat nagysága, a közvetítésre jelentkező intézmények nagy száma, a revízió szükségessége körüli országos egyetértés és a kérdés rendezésének halogatása miatti belpolitikai feszültségek megelőzése miatt már alkalmatlan volt a teendők ellátására. Az elszakított területek kérdése a kormánypolitika kulcskérdése lett. Ebben összefonódott a béketárgyalások ügye a menekültkérdéssel és a megszállt területeken élő magyarság problémáinak kezelésével. Ezért célszerűnek tűnt a kérdéskörrel kapcsolatos döntések előkészítését és a politikai tevékenységet egy helyre összpontosítani. A szakszerű, nem szólamokra építő fellépést képviselte a már említett gróf Bethlen István, gróf Teleki Pál, Sebess Dénes, Jancsó Benedek, Barabás Endre vezette csoport. Az új helyzetben (a nemzetiségek anyaországukhoz csatlakozása a megszállt területeken) álláspontjuk igazolását látták, és a múlt nemzetiségpolitikai hibáinak kijavítására törekedtek, sokat okulva a román nemzeti mozgalom tapasztalataiból. Esélyeiket növelte az a tény, hogy Bethlent az új magyar közéletben az erdélyi érdekek leghitelesebb politikai képviselőjének tekintették, illetve már a szegedi ellenforradalmi kormány időszakában kialakították kapcsolataikat azokkal az erdélyi ellenállási központokkal, nem utolsósorban a tisztviselősegélyek folyósítása révén, melyek később a politikai szervezkedést megindították.²⁴

Friedrich István miniszterelnök és Bethlen István rövid ideig tartó kölcsönös közeledésének eredményeként 1919. szeptember végén Bethlen az erdélyi ügyekkel megbízott titkos minisztérium vezetőjeként a kormány tagja lett.²⁵

Bleyer Jakab nemzetiségügyi miniszter, akinek hatáskörét az új minisztérium csökkentette, javasolta, hogy a Felvidék részére is létesüljön hasonló hivatal. Bethlen ezt az erdélyi speciális helyzetre való tekintettel utasította el. (Itt ugyanis a csehek által megszállt területekkel ellentétben a magyar kormány nem járult hozzá a hivatalnoki kar hűségesküjének letételéhez.) A másik, hatáskörében érintett kormányzati szerv a Propagandaminisztérium volt, melynek erdélyi ügyosztályát rövidesen megszüntették.²⁶ Hivatalosan a külön erdélyi minisztérium felállítását azzal indokolták, hogy a kelet-magyarországi megszállt területek problémáit egységesen és egy helyben kell intézni. Az intézmény a román megszállás miatt a nyilvánosság teljes kizárásával működött. Az „erdélyi minisztérium” munkatársait a Külügyminisztériumhoz tartozó Békeelőkészítő Iroda alkalmazottaiként - az iroda többi dolgozójához hasonlóan - különböző minisztériumok állományában helyezték el.²⁷

A titkos minisztérium, a Huszár-kormány megalakulásakor, 1919. november végén formálisan megszűnt, de osztályai Bethlen István háttérirányításával tovább működtek a Békeelőkészítő Iroda B csoportjaként. A minisztériumban még

októberben két főosztályt szerveztek. Az egyik Gagyi Dénes vezetésével az erdélyi menekültek ügyeivel foglalkozott. Ez 1920 tavaszán átalakult Országos Menekültügyi Hivatallá (továbbiakban OMH). A másik részleg három osztálya a Teleki Pál vezette békeelőkészítésben vett részt. A báró Horváth Emil irányította osztály a megszállt területeken történt jogsérelmekről gyűjtött információkat, illetve az erdélyi magyar vezetőkkel, a román kormányzattal és a keleti antant se regek főparancsnokságával tartotta a kapcsolatot. Az osztály rövid ideig működött, mert 1920 tavaszán Horváthot az Országos Menekültügyi Hivatal vezetésével bízták meg. A feladatokat a másik két osztály vette át. A Jancsó Benedek vezette csoport a béketárgyalások Erdélyre vonatkozó anyagának feldolgozását és összeállítását végezte. A harmadik ügyosztály, Sebess Dénes irányításával, a háború utáni, a valószínűsíthetően elcsatolandó erdélyi területek támogatására készített tervek, valamint a kolozsvári központtal a segélyezési ügyeket intézte. Bethlen a különböző minisztériumok állományából összesen 22 főt és 3 millió koronás költségvetést igényelt.²⁸

Az erdélyi menekülteket segítő osztály 1919. október közepétől a segély-, állás- és lakásügyeket intézte. Mivel a menekültek többsége a kelet-magyarországi területekről érkezett, az erdélyi menekültügyi osztály 1920 áprilisában, a Békeelőkészítő Iroda B csoportjának további irányítása mellett, Országos Menekültügyi Hivatallá alakult át. Ezzel a másik két megszállt vidékről érkező menekültek problémái is hozzájuk kerültek. A területi ügyosztályok (Kelet, Észak, Dél) feladata volt többek között a „menekültek panaszainak, kérelmeinek és a lekapsolt országrészekre vonatkozó országos érdekű információk felvétele”.²⁹ Így ez az intézmény is részt vett a sérelmi anyagok gyűjtésében. A hivatal munkatársai az egzisztenciális gondok kezelése mellett segítették a menekültek önszerveződését. A segítségükkel létrejött egyesületek Bethlen politikáját támogatva integrálódtak a magyarországi közéletbe.³⁰ 1919-1920-ban a megszállt területekre küldött segélyek jelentős részét az OMH költségvetésében bujtatták el.³¹ Az intézményt a Békeelőkészítő Iroda 1920-as megszűnése után a Miniszterelnökség, majd 1922 februárjától a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium felügyelete alá helyezték. A hivatalt 1924-ben a magyarországi bevándorlás feltételeinek megszigorítása, a tömeges áttelepülés megszűnte után felszámolták.

A Népies Irodalmi Társaság létrejötte

A Békeelőkészítő Iroda B csoportja mellett 1921 őszeig még továbbra is több hivatal és társadalmi szervezet foglalkozott Magyarországon egymással párhuzamosan erdélyi ügyekkel. A Propagandaügyi Minisztérium ahova hivatalosan a megszállt területek ügyei tartoztak, az erdélyiek kivételével - 1919. decemberi megszüntetésekor a terület felügyeletét a Külügyminisztérium és a Nemzetiségi Minisztérium egyaránt meg akarta szerezni, hiszen ezekkel a kérdésekkel mindkét helyen foglalkoztak.³² Ha az előbbihez kerül a határon túli magyarok ügyeinek irányítása, akkor attól lehetett tartani, hogy a kérdést elsősorban a nemzetközi kapcsolatok viszonylatában fogják kezelni. Ebben az esetben a kormányzati szerepvállalást is nehezen lehetett volna leplezni. A Nemzetiségi Minisztérium pedig Bethlenék szempontjából - nem volt megbízható, az ott képviselt magyarországi nemzetiségek esetleges külföldi (anyaországi) kapcsolatai miatt. Ezért az idegenben élő magyarok politikai ügyeinek felügyelete visszakerült a Miniszterelnökséghez, ahol a III., majd a később az e célra szervezett II. osztály foglalkozott ezzel.³³

Az ekkor még magyar kormányzati szempontból csak „megszállt”-nak és nem elcsatoltnak tekintett területeken található magyar gazdasági, társadalmi, egyházi

intézmények támogatása azonban továbbra sem folyhatott közvetlenül a Miniszterelnökségről. Ezért hozták létre 1920 áprilisában a Bocskay Szövetséget (Tudományos Irodalmi és Közművelődési Egyesület) mint társadalmi szervezetet. Az alapító okiratot Jancsó Benedek elnökként, Barabás Endre jegyzőkönyvvezetőként írta alá.³⁴ A későbbi dokumentumokban Bethlen István és Sebess Dénes, valamint Papp József (volt kolozsvári ügyvédi kamarai elnök) szerepelnek alapítókként. A fennmaradt nyilvántartásból kiderül, hogy a tagságot a Miniszterelnökség és a Bocskay Szövetség (majd Népies Irodalmi Társaság) szakértő-hivatalnokai alkották.³⁵

„Az egyesület célja: az ország keleti részében idegen uralom alá került magyarság gazdasági, társadalmi és politikai érdekeinek védelme” volt.³⁶ A Bocskay Szövetség tevékenysége Teleki Pál 1920. júliusi kormányalakítása után bontakozott ki. 1920 augusztusától a Miniszterelnökség Sebess Dénesnek, aki a Békeelőkészítő Iroda megszüntetése után a szövetség ügyeit intézte, továbbította a különböző, Erdélyből érkező támogatási kérelmeket, arra hivatkozva, hogy a békeszerződés aláírása után ilyen ügyekkel állami szervek nem foglalkozhatnak.³⁷

Ezzel együtt Sebess megszerezte a Miniszterelnökség támogatását a különböző kormányzati szervekkel folytatott vitákban. Jól mutatja a Bocskay Szövetség növekvő befolyását, hogy 1920. augusztus 29-én kezdeményezésükre alakult meg a Szövetségek Közi Tanács, amelybe az összes erdélyi ügyekkel foglalkozó egyesület és szövetség belépett.³⁸

Azonban ez sem konszolidálta a különböző erdélyi ügyekkel (elsősorban sérelmi propagandával) foglalkozó szervezeteket. A hangos hazai és külföldi propagandával, határon túli diverziós akciókra való bujtogatással megnehezítették a magyar külpolitika nemzetközi integrációs törekvéseit, valamint a szomszédos országok magyar politikai szerveződéseinek érdekvédelmi tevékenységét. Ezért az általános belpolitikai konszolidáció keretében 1921. május 12-én Bethlen István miniszterelnöknél értekezletet tartottak az irredenta³⁹ szervezetek megszüntetése, illetve korlátozása érdekében.⁴⁰ Megegyeztek abban, hogy megszűnt a katonai szervezkedés a megszállt területek felszabadítására. Aki ilyesmivel foglalkozik, semmilyen támogatásra nem számíthat. Megtiltották továbbá, hogy katonai futárok keressék fel az erdélyi magyarság vezetőit. Gróf Bánffy Miklós külügyminiszter külön kérte, hogy ne csupán az érintett szervezetek felülvizsgálatára és korlátozására kerüljön sor, hanem a „legveszedelmesebbek”-et (a hazai és külföldi propagandájukkal a revíziót hosszú távon megvalósítani készülő külügyi munkát akadályozókat) oszlassák fel. Ugyanekkor határozatot hoztak a nemzetvédelmi célokra alakult egyesületek működéséről.⁴¹ Ebben az egyes szervezetek működését a nemzetközi jogi irányelvekkel kívánták összhangba hozni. Ezért a területek visszaszerzésére, illetve más állam intézményei ellen irányuló tevékenységre utaló megfogalmazásokat és szimbólumokat (zászlók, jelvények stb.) ki kellett hagyni az alapszabályokból és a programokból.

A tanácskozás után oszlatták fel többek között az Erdélyi Székely-Magyar Szövetséget, amelyet 1919 őszén emigráns székelyföldi tisztviselők hoztak létre, és 1920 tavaszán még a Nemzetiségi Minisztérium támogatása révén a Bocskay Szövetség legerősebb konkurensének számított.⁴² (Az utóbbi szervezet viszont jóval nagyobb kormányzati befolyással rendelkezett, mint az inkább csak székelyföldi tisztviselői kapcsolatokkal rendelkező Erdélyi Székely-Magyar Szövetség.) Ugyanekkor számolták fel az elcsatolt vármegyék törvényhatósági irodáit. Ezeket az anyaországba menekült vármegyeyi tisztviselők hozták létre a mielőbbi visszatérés reményében, a menekültügyek intézése, a jogfolytonosság hangsúlyozása, sérelmek feltárása és nem utolsósorban szolgálati jogviszonyuk folyamatos fenntartása

érdekében. Ősszel a területvédő ligák is átalakultak; ezeket beolvasztották a Magyar Nemzeti Szövetségbe.⁴³ A Bocskay Szövetség levelezésében rendszertelenül 1921 nyarától használta a Népies Irodalmi Társaság elnevezést. Majd ősszel, mikor a Népszövetséghez beadott két panasziratukkal felhívták magukra a román külügyi szervek figyelmét, a Bocskay Szövetség elnevezést hivatalosan is a semleges erdélyi kapcsolatokra egyáltalán nem utaló Népies Irodalmi Társaságra változtatták.⁴⁴ Az előbbieken bemutatott intézményi átalakulás a nagypolitika folyamataiban értelmezhető. A trianoni békeszerződés aláírása után a magyar külpolitika ki akart törni a nemzetközi elszigeteltségből. Világossá vált, hogy a revízió követelése időszerűtlen az új diplomáciai kapcsolatrendszerben. Bár a status quót nem tekintették véglegesnek (azt megváltoztathatatlanak elismerő nyilatkozatot sem tettek), de a revízió követelése lekerült a napirendről. A húszas években a legfontosabb külpolitikai célkitűzés az új, nemzetközi politikai kapcsolatok kialakítása volt.

A történelmi Magyarország szétesésének sokkját a magyar társadalom lassan és nehezen tudta feldolgozni. Így a hivatalosan képviselt külpolitika - nem beszélni a revízióról - és a vonatkozó társadalmi igény a revízióra, pontosabban a sérelmek nemzetközi propagálására látszólag ellentmondásba került egymással. Mivel azonban hosszabb távon a Bethlen-kormányzat is a (konkrétan nem tisztázott) revízió megvalósítására törekedett, és e téren szüksége volt a társadalmi támogatásra, az 1918-1919-ben spontán módon szerveződött (revíziós) társadalmi szervezeteket célszerű volt nem hivatalos kormányzati ellenőrzés alá helyezni. Ennek érdekében Bethlen egy kézbe vonta a támogatást, és egységesíteni kívánta különösen a külföldi propagandát, ugyanakkor szétválasztotta az állami és az egyesületi munkát.

A párhuzamosan folytatott propaganda-akciók ügyében már 1919. október 21-én megbeszélést tartottak különböző intézmények képviselői Bethlen Istvánnál. Felmérték, hogy hol folyik propagandamunka, illetve megvitatták, hogy azt hogyan lehetne összehangolni. A párhuzamos akciók megosztották a rendelkezésre álló anyagi forrásokat, és ez nagyon eltérő színvonalú kiadványokat eredményezett. Elhatározták, hogy kölcsönösen tájékoztatják egymást tevékenységükről, valamint létrehoznak egy összekötő szervet a Külügyminisztériumban.⁴⁵ A revíziós propagandát folytató szervezetek a Területvédő Liga vezetésével 1920 tavaszától erőteljes belföldi propagandába kezdtek az ellen, hogy Magyarország aláírja a békeszerződést, közben az OMH-lal is keresték az együttműködést, mert a kormány által diplomáciai okokból sem vállalható hazai és nemzetközi propagandát akarták felvállalni. A békeszerződés ratifikálása és a nyugat-magyarországi akció után a kormányzat fontos lépéseket tett annak érdekében, hogy a revíziós mozgalom a „kultúra és a szellem fegyverével” küzdő mérsékelt részét megnyerje céljainak. Ennek érdekében hozták létre 1921 augusztusában Teleki Pál irányításával közvetlenül a Miniszterelnöknek alárendelve a Társadalmi Egyesületek Szövetségének Központját.⁴⁶

A területvédő, revíziós egyesületek munkatársainak egy része különböző minisztériumok állományából lett az intézményekhez beosztva. Bethlen 1921 májusában körlevélben kért pontos tájékoztatást a kirendelt állami tisztviselők számáról, tevékenységéről. Ugyanakkor utasítást adott arra, „hogy a társadalmi egyesületek munkájának ellenőrzése és egységes irányítása céljából a jövőben csak az én meghallgatásom után s az általam javasolt módon méltóztassék tisztviselőket rendelkezésre bocsátani.”⁴⁷ A beérkező kimutatás szerint a Vallás- és Közoktatási Minisztériumból 514 főt, a Pénzügyminisztériumból 2 főt, a vasúti alkalmazottak közül 8 főt, a postai, távírdai személyzetből 4 főt, a vasgyári - állami - tisztviselők közül 2 főt rendeltek ki valamelyik egyesülethez.⁴⁸

A TESzK 1921. augusztusi megalakulása után néhány egyesület megszűnt, mások az új szervezethez kerültek. Ezzel együtt a kirendelt állami tisztviselők számát drasztikusan csökkentették. A TESzK-hoz tartozó egyesületek 1922-ben már csak 6 állami tisztviselőt alkalmaztak. Az ide tartozó egyesületek munkatársaira a kormányzati intézményektől eltérő rendelkezések vonatkoztak.⁴⁹

A határon túli magyarokkal való törődés és a revízió előkészítése a kormányzati és a nem kormányzati szerveknél elválaszthatatlanul összefonódott. E tevékenység célrendszerét Jancsó Benedek fogalmazta meg. „Kétféle integritás van: területi és faji, vagy helyesebben nemzeti. Ez utóbbi azonos a kulturális egységgel. A területet elvehették tőlünk, de azt kedvező és szerencsés körülmények között, ha megjön az alkalom, visszavehetjük, mert az nem fog megsemmisülni. A hazát nem a hegyek, völgyek, a folyók és a síkságok alkotják, hanem az emberek, akik benne laknak. Ha a magyarság az idegen uralom elnyomása következtében e területeken részben vagy egészben elvesz, akkor el fogjuk veszíteni a területekhez való legerősebb jogcímünket is. A területi integritás visszaállításának követelését hangoztatva, meg kell gondolnunk, hogy ez idő szerint annak útjában áll Európának a párizsi békeszerződések által megalkotott jelenlegi nemzetközi és államjogi berendezkedése. Nyugat-Európa nagy nemzeteinek közvéleménye „noli me tangere”-nek tartja, és ennek következtében mereven visszautasít minden erre vonatkozó kívánságot vagy követelést, mert abban a meggyőződésben él, hogy a jelenlegi status quót csak egy új világháborúval lehet megváltoztatni. Ezt a körülményt ismerve, a politikai okosság, sőt a hazafias belátás sem engedi meg, hogy a területi integritást kizárólagosan vezető gondolat gyanánt külpolitikai akciók homlokterébe állítsuk.

Időszerűtlen hangoztatásával idegen uralom alatt élő testvéreinknek nemcsak nem használunk, hanem egyenesen ártunk is, nem tekintve, hogy miatta úgy tűnünk fel a háborútól rettegő európai közvélemény szemében, mint békebontók, és éppen ezért azok részéről nem is számíthatunk semmiféle megértésre vagy méltánylásra.

A kulturális egységgel azonos nemzeti integritást a párizsi békeszerződések nem szakították szét. Ellenkezően, ezt a faji, nemzeti- és vallásos kisebbségek számára a békeszerződéseknek úgynevezett kisebbségi záradékában biztosították is. Ha a kisebbségi záradéokra támaszkodva, azoktól az államoktól, illetőleg azoknak a többségi nemzeteknek kormányaitól, amelyeknek uralma alatt él a magyar nemzetnek egy harmada, azt kívánjuk, hogy semmi olyan törvényhozási vagy kormányzati intézkedést ne léptessenek életbe, amely alkalmas lenne, hogy az uralmuk alatt élő testvéreinket nemzeti kultúrájuktól, nyelvüktől megfossza, vagy e cél elérése érdekében állampolgári szabadságukat korlátozza, gazdasági életfeltételeiket eltorzítsa, egyáltalán nem érhet az a vád, hogy államuknak belső ügyeibe avatkozva, meg nem engedhető irredentista politikát folytatunk. Arra irányuló követeléseinknek jogosságát, sőt lojalitását sem vonhatja kétségbe senki, hogy testvéreink az idegen uralom alatt is jelenlegi számban, magyar műveltségükben, vagyonukban, ne csak megmaradjanak, hanem saját erejük mértékének megfelelően gyarapodhassanak is.”⁵⁰

A Társadalmi Egyesületek Szövetsége

Az 1921. május 27-i, a következő évi költségvetést tárgyaló minisztertanácsi ülés azzal bízta meg a miniszterelnököt, hogy találkozzon a határon túli magyarok ügyeivel foglalkozó szervezetek képviselőivel, és tárgyalják meg az együttműködés lehetőségeit. A tervezett konzultáció megvalósulásáról nem tudunk, de az 1921. augusztus 12-i kormányülésen elfogadták Bethlen javaslatát a Társadalmi Egyesületek

Szövetsége Központjának létrehozására.⁵¹ Az intézmény vezetésével Teleki Pált, operatív irányításával, helyetteseként Papp Antalt bízták meg. A minisztertanácsi határozat leszögezte, hogy a határon túli magyarok ügyeiben kizárólag a miniszterelnök rendelkezhet, meghallgatva egy-egy konkrét kérdés kapcsán az illetékes minisztereket. A társadalmi szervezetekkel e tárgykörben csak Teleki hivatalán keresztül érintkezhet. A központ feladata a határon túli magyarok érdekvédelmével, támogatásával kapcsolatos magyarországi társadalmi tevékenység koordinálása volt. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a Bethlen miniszterelnöksége alatt működő szervezet a Rákóczi Szövetségen (Felvidék), a Szent Gellért Társaságon (Délvidék és a Marostól délre lévő, Romániához került Bánát) és a Népies Irodalmi Társaságon (bánáti rész kivételével a Romániához csatolt kelet-magyarországi területek) keresztül intézte a határon túli magyar társadalmi intézmények támogatását.⁵² Az intézményhez tartozott még a Magyar Nemzeti Szövetség, amely belföldi és külföldi propagandával egyaránt foglalkozott. A szövetség az 1918 decemberében alakult Területvédő Ligát magába olvasztotta, így ezután elsősorban külföldi propagandamunkát végzett. A húszas évek második felében formálisan ide tartozott a Magyar Külügyi Társaság, a Szociográfiai Intézet és az Államtudományi Intézet is, de ezek irányításában a TESzK operatív vezetője, Papp Antal nem vett részt. A TESzK létrejötte után Bethlen nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a határon túli magyarokkal kapcsolatos, nem kormányzati hatáskörben kezelhető ügyekben kizárólag az új szövetséghez tartozó egyesületek járhassanak el. Például az Országos Menekültügyi Hivatal az erdélyi magyar tisztviselők sérelmeiről készített népszövetségi beadványának továbbfejlesztésére kért támogatást is ezen az alapon utasította el.⁵³

A TESzK-hoz tartozó egyesületek nem tarthattak fenn közvetlen kapcsolatot a Miniszterelnökséggel és a minisztériumokkal. „A szervezeteknek mindazon vonatkozású ügyekben, amelyek az elszakított területek viszonyaival kapcsolatosak sem előterjesztést, sem jelentést, semmi néven nevezendő beadványt a hatóságokhoz közvetlenül benyújtani nem lehet, hanem egyedül a Te (Papp Antal - a szerző megjegyzése) közvetítéssel a Miniszterelnökséghez. Szintúgy tilos ilyen ügyekben a hatóságoknál való rövid úton történő személyes eljárás. Kivételt képeznek ez alól a sajtószemelvények.”⁵⁴ Bethlen ezzel biztosította, hogy az információk hozzá érkezzenek, és az egyesületek ügyeiben is maga dönthessen. Az egyesületek a legnagyobb titoktartás mellett működtek. Az alkalmazottakat szigorúan ellenőrizték. Az iratkezelés titkossága mellett a Miniszterelnökséggel folytatott levelezést vissza kellett adni, feltehetően megsemmisítés céljából. A „kivülálló vezető férfiakkal” (azaz a határon túli magyar politikai vezérekkel) csak a szervezet vezetője tárgyalhatott, mégpedig a hivatali helységeken kívül. A kémkedés ellen külön magándetektív-szolgálatot foglalkoztattak.⁵⁵

Mint már utaltunk rá, a határon túli magyarság sérelmeivel és a revízióval kapcsolatos propaganda terén nem volt összehangolt stratégia. A TESzK-nak kellett a kérdést rendeznie. Teleki ezt a munkát személyesen kívánta irányítani. Lesújtó volt a véleménye a propagandamunkáról, de a szakszerűség számonkérésén túl új irányelveket ő sem adott. Bethlen sok vonatkozásban egyetértett Telekivel, de fontosnak látta az addigi propaganda hatását is. 1921. november 26-án a négy egyesület vezetői értekezletet tartottak. Papp Antal a külföldi propaganda egységesítését és egyesítését kérte. Javasolta egy egyesületközi bizottság létrehozását, amely minden kiadvány kéziratát átnézné, egyes témákat feldolgoztatna. Az egyesítésen pedig egy, a terjesztéssel és a sajtóanyag előkészítésével foglalkozó iroda létrehozását értette. Teleki Pál és Perényi Zsigmond vezetésével létrehoztak egy

bizottságot, amelybe a TESzK-hoz tartozó egyesületek 2-2 főt küldhettek. Másrészt Jancsó Benedeket felkérték arra, hogy a külföldnek szánt propagandaanyag összeállítása érdekében alakítson irodát. A bizottság és az iroda azonban még 1922 szeptemberében sem működött.⁵⁶

1923-ban Bethlen részvételével ugyanebben az ügyben újabb értekezletre került sor, amelyen már a Külügyminisztérium képviselői is részt vettek, de igazából ekkor sem tudtak egységes kereteket kialakítani a propagandamunkát illetően.⁵⁷ Az egyesületek és a Külügyminisztérium által folytatott adatgyűjtő és propaganda-tevékenységgel elégedetlen Teleki Pál hozta létre a Szociográfiai Intézetet, majd az Államtudományi Intézetet. A közvetlenül a revízióra irányuló propaganda egységesítését, nyilvános társadalmi mozgalom szervezését 1927-től a Revíziós Liga végezte.⁵⁸ A politikai döntések előkészítése és a konkrét politikai támogatás, kapcsolattartás a TESzK megalakulása után is a Miniszterelnökséghez tartozott. A szövetségbe tömörült egyesületek a kormányzati támogatást közvetítették a határon túli magyarsághoz, illetve nem hivatalos külföldi propagandát fejtettek ki. Bethlen eredeti javaslata szerint a Pénzügyminisztérium folyósította volna a szükséges összeget az éves állami költségvetésből „Magyar Kultúregylet” címen. (A későbbiekben azonban más megoldást találtak. A húszas években kialakított kereteket még részletesen tárgyaljuk.) Az éves költségvetési előterjesztéseket a Pénzügyminisztérium, a Miniszterelnökség és a TESzK illetékesei (elsősorban Papp Antal) együtt állították össze. A központ pénzügyvitelét a Pénzügyintézeti Központ ellenőrizhette volna, de ez alól felmentést kaptak. Így a Papp Antal vezette iroda gyakorlatilag a Pénzügyintézeti Központ ellenőrzése nélkül működött. A határon túli közvetített összegekről csak a Miniszterelnökség illetékes II. osztályának kellett nyilvántartást vezetniük.⁵⁹

A TESzK működését három szakaszra különíthetjük el. Az első időszakban, 1921-1925 között, a határon túli magyarokat támogató egyesületi munkát koordinálta, és ugyanezt próbálta a revíziós propaganda terén is elérni. Ez utóbbi azonban nem sikerült a Külügyminisztérium, illetve a Külügyi Társaság különérdekei és gyaníthatóan Teleki hosszabb külföldi távolléte miatt. A következő időszakban, 1925-1932 között már csak az egyesületeken keresztül folyó anyaországról kiinduló segélyezési munkát szervezték. A revíziós propaganda új intézménye a Revíziós Liga lett. A határon túli magyar politikusok az enyhülő nemzetközi viszonyok következtében már nemzetközi fórumokon is felléphettek, velük már nemcsak titokban lehetett kapcsolatot tartani. Teleki a revízió „szakmai” előkészítését (adatgyűjtés, tervezetek kidolgozása) tekinthette feladatának egy remélt újabb nagyhatalmi tárgyaláshoz, ezért az Államtudományi Intézet fejlesztését támogatta. 1931-től nincs nyoma annak, hogy a határon túli támogatások közvetítésében a TESzK mint koordináló szervezet részt venne.

A Népies Irodalmi Társaság szervezeti felépítése és feladatai

A NIT szervezetileg két részből épült fel. Az adminisztratív tagozat élén az intézőbizottság által választott ügyvezető igazgatóval a Bocskay Szövetség, majd a NIT tulajdonát képező három bérház és két 50 holdas földbirtok ügyeit, az egyesület rendszeres költségvetési támogatásának kezelését és a társaság adminisztrációját intézte, biztosítva a másik rész, a tartalmi munkát végző politikai tagozat működési hátterét.⁶⁰

Az Erdélybe szánt támogatások nyilvántartása Sebess és a NIT irodavezetőjének, Nyerges Lajosnak a közreműködésével a TESzK-ban történt. A

NIT megmaradt iratanyagában csak az éves támogatásokra vonatkozó költségvetési tervezeteket, döntéselőkészítő javaslatokat találtunk. A támogatások átadásáról szóló igazolások sem a NIT-hoz, hanem Papp Antal hivatalába érkeztek.⁶¹

A politikai tagozat feladatait a társaság belső szabályzatában a következőkben határozták meg:

a) „A romániai kisebbségek - elsősorban a magyar nemzeti kisebbség egyházi, iskolai, közművelődési, társadalmi, közgazdasági, népmozgalmi (demográfiai), általános politikai és jogi helyzetének tanulmányozása.” Ennek megvalósítása érdekében könyv- és irattár létrehozása.

b) Az aktuális romániai kisebbségi problémák tanulmányozása. Az illetékes körök tájékoztatása a magyarság sérelmeiről és védekező akcióiról. Mindezek alapján különböző adatgyűjtemények és panasziratok összeállítása.

c) Adatokat szolgáltat a romániai magyar kisebbség érdekében folyó nemzetközi propagandához, illetve maga is közread különböző kiadványokat.⁶²

A szabályzatban megfogalmazottaknál jóval szélesebb volt a NIT tevékenységi köre. Az adatgyűjtésen és feldolgozáson túl Magyarországon diákotthonokat, Kolozsváron egyetemistáknak kiegészítő tanulmányi kurzusokat tartott fenn, valamint budapesti tanári továbbképzéseket szervezett, és a Romániában egyetemet végzett magyar fiataloknak ösztöndíjakat biztosított. A társaság feladata volt továbbá az erdélyi magyar oktatási, egyházi intézmények segélyezésének szervezése. A NIT általunk ismert iratanyaga 1943-mal lezárul. A társaság diákotthona - 1945 után már nemcsak erdélyi származású lakókkal - 1949-ig működött.⁶³ Az intézmény más irányú működéséről ebben az időszakban nincs tudomásunk.

Adatgyűjtés, helyzetfeltárás

A NIT politikai tagozatának munkáját 1920. júniusára szervezték meg. A szabadabb postai forgalom megindulása és az utazási feltételek bővülése lehetővé tette új kapcsolatok kialakítását és a rendszeres sajtófigyelést. A tagozat munkatársai ekkoriban több megyét felkerestek, és részletes beszámolókat készítettek egyes városok, megyék belső politikai viszonyairól, a magyar önszerveződések állapotáról.⁶⁴

Az osztályt Jancsó Benedek szervezte meg, és haláláig ő vezette,⁶⁵ helyettese Barabás Endre volt.⁶⁶ A sajtófigyelést három referens végezte. Rajtuk kívül a csoporthoz tartozott még Fülöp Pál, aki 1921-ig az osztályon dolgozott, majd Bukarestbe költözött, és 1922 januárjától mint a NIT megbízottja rendszeresen küldte a romániai román és francia nyelvű hírlapokat, folyóiratokat, röpiratokat, könyveket és a hivatalos kiadványokat.

Jancsó terve szerint Budapesten megbízható romániai munkatársakat képeztek volna ki; és Romániába visszatérve ők vállalták volna az adatgyűjtés munkáját. Ezt azonban nem sikerült megvalósítani.⁶⁷ Jancsó Bendek halála után a sajtóelemzést Szeremley Ákos, a mellé könyvtárosként beosztott Mester Miklóssal együtt végezte. A harmincas években a Kolozsvárról áttelepült Grandpierre Emil, majd 1938-tól fia - a később neves író - elemző munkát végeztek. Egyetemistaként került az osztályra 1936-ban Sólyom László, akit 1943-ig alkalmaztak.⁶⁸ A NIT több cél szolgálatába állított adattára részben a tudományos kutatások bázisaként működött. Szász Zsombor, Barabás Endre, Jakabffy Elemér, majd a harmincas években Polonyi Nóra, Mester Miklós, Bíró Sándor, Nagy Lajos, Mikó Imre és mások itt végezték tudományos munkáikhoz az adatgyűjtés jelentős részét.⁶⁹ Az adatbázis politikai rendeltetése a kormányzat aktuális tájékoztatása volt a romániai viszonyokról. Az

adatgyűjtés alapján a munkatársak is készítettek összefoglalókat, elemzéseket a kormányzat és a külföldön kiadott propagandamunkák részére. Az adattár a következő egységekből épült fel: I. *Hírlapcikk-gyűjtemény*: 1931-ig a NIT politikai osztálya átlagosan évente 20 romániai magyar, 10 román és 3-5 német periodikát járatott. A beérkezett példányokból a Romániával, illetve az erdélyi magyar kisebbséggel foglalkozó cikkeket kivágták. Ezeket a sajtókivágatokat tartalmuk szerint 10 főosztályból, 79 csoportból és 51 alcsoportból felépülő szakrend szerint rendszerezték. 1928-ban egy-egy munkatárs havi 1000 cédulát készített. 1930-ban a gyűjtemény már több mint félmillió tételből állt. Az idegen nyelvű anyagokhoz magyar kivonatokat mellékeltek. 1931-től nem vágták ki a szükséges cikkeket, hanem sajtókivonatokat - bőven annotált bibliográfiai leírást - készítettek. A fontosabb publikációkat, évente 150-200-at teljes egészében lefordították. 1934-1940 között a romániai kisebbségekre nézve sérelmes törvények és a román parlamenti naplók magyar vonatkozású részleteinek fordítását szintén rendszeresen elkészítették. A kéthetente és havonta készülő összefoglaló jelentéseket a húszas évektől kezdve megküldték a Miniszterelnökségnek és az Államtudományi Intézetnek. 1935-től a sajtókivonatokat is rendszeresen átadták a Miniszterelnökség Pataky Tibor vezette II. osztályának.⁷⁰

II. A NIT *könyvtárának* gyűjtőkörébe a romániai magyar kisebbség helyzetével kapcsolatos politikai, tudományos, egyházi és iskolai kiadványok tartoztak. 1931-től a hírlapok, folyóiratok bekötött évfolyamai is hozzáférhetővé váltak. A szakirodalom döntő többségét adó magyar, német és román könyvek mellett francia, olasz és angol nyelvű munkákat is gyűjtöttek. Az 1930-ban 3000 kötetes könyvtár a következő évtizedben mintegy ezer tétellel növelte állományát.⁷¹

III. Külön kezelték az *erdélyi magyar egyházak és iskolák értesítőinek gyűjteményét*. Ide kerültek a történelmi magyar egyházak képviselőtestületeinek éves jelentései és jegyzőkönyvei.

IV. *Románia Hivatalos Lapját* (Monitorul Oficial) és a *törvényhozás két házának naplóit* 1922-től folyamatosan beszerezték.

V. A *kéziratgyűjteménybe* kerültek az előbbi adattárak anyagainak összefoglalói és a különböző célból készült feldolgozások, a havi összefoglalók, a Népszövetséghez beadott különböző kisebbségi panaszok előkészítő anyagai és a munkatársak különböző helyeken tartott előadásainak kéziratai.

A politikai tagozat az adatbázist felhasználva komoly tájékoztató tevékenységet folytatott. Ez közvetlenül revíziós célokat nem szolgált; a kisebbségben élő magyarság sérelmeinek bemutatása volt a célja, majd a harmincas években egyre inkább az életviszonyok feltárására helyezték a hangsúlyt. A belső, kormányzati tájékoztatáson túl a NIT saját kiadványokat is közreadott. Visszatekintő összefoglalójában Sebess Dénes a lugosi, Jakabffy Elemér szerkesztette *Magyar Kisebbségről* mint a társaság lapjáról tett említést. A huszonegy éven át (1922-1942) kéthetente, 60-80 oldalon megjelenő folyóiratot a két világháború közötti magyar kisebbségek legszínvonalasabb orgánumát a NIT anyagilag támogatta, és dokumentumokat, publikációkat is a rendelkezésére bocsátott.⁷²

A húszas évek elején az Erdélyből érkezett menekültek tájékoztatása érdekében a NIT az Országos Menekültügyi Hivatallal együttműködve jelentette meg az *Erdélyi Hírek* című hetilapot. A 6000 példányban megjelenő újság a letelepedési lehetőségekről, álláshelyekről, továbbképzésekről, a menekültek alakította szervezetek programjairól, az Erdélyben történekről és az „üzenőrovaron” keresztül egyes személyek hol- és hogylétéről tájékoztatott rendszeresen. A lap folyamatosan közölte a Romániából kiutasítottak és a vagonlakó családok listáit. 1920 júniusáig

szinte kizárólag székelyföldi híreket olvashatunk a lapban, majd ezt követően egyre több a Kolozsvárról, illetve Erdély más részeiről érkezett információ. 1920 végétől a vezércikkeket rendszertelenül francia, olasz vagy angol nyelven is közölve a lapot külföldi propagandára is felhasználták. Az Erdélyi Hírek a menekültek folyamatos beilleszkedésével elvesztette funkcióját. Megszüntetését azonban anyagi okokkal magyarázták. Ebbe a döntésbe a menekültügyi helyzet változásán túl az is közrejátszhatott, hogy 1922-ben már Erdélyben is megjelenhettek olyan lapok, amelyeket a NIT is támogatott (*Ellenzék, Magyar Nép*).

1921. április 20.-tól nyolc hónapon át, heti öt alkalommal 3-3 oldal terjedelemben, 60-70 példányban *Erdélyi Sajtótudósító* címmel sajtószemlét jelentettek meg, ezzel a magyarországi sajtót látták el erdélyi hírekkel. A kiadvány anyagát a sajtókivágatokból, az akkor még nehezen hozzáférhető romániai magyar, román, német lapok híryanagából állították össze. E könyvművészi kéziratról *La Transylvanie Enchainée* címmel, Sebess Dénes szerkesztésében kéthetente megjelenő, francia nyelvű válogatást adtak ki. A 2000 példányos periodikát a nemzetközi sajtóügynökségeknek, nagykövetségeknek és nemzetközi szervezeteknek rendszeresen megküldték. A kiadványt feltehetően Teleki Pál elmarasztaló ítélete miatt szüntették meg.⁷³

Az idegen nyelvű publikációkat úgy próbálták pótolni, hogy a Magyar Nemzeti Szövetség (Területvédő Liga), *Les Pays du Danube* című hetenként megjelenő folyóiratában - anyagi támogatás fejében - fél ív terjedelemben az erdélyi magyarsággal foglalkozó rovatot indíthattak. 1921-ben, a Svájcban megjelenő, kisebbségvédelmi lap a *Le Droit des Peuples* havi díj ellenében közölt erdélyi problémákat bemutató tanulmányokat.⁷⁴

A harmincas években *Keleti Közlöny* címmel egyetlen periodikát jelentetett meg a társaság 600-1000 példányban. 1933-1934-ben a rendszeres sajtófigyelés törzsanyagát a referens folyóirat 13 megjelent számában adták közre. A *Keleti Közlöny* tematikus csoportosításban sajtókivonatokat, újságcikk-részleteket tartalmazott. A szemlét az érdekelt minisztériumoknak, a nagyobb könyvtáraknak, magyar nagykövetségeknek és az Erdéllyel foglalkozó szakembereknek küldték rendszeresen. A kiadvány 1934 után anyagi okokból nem jelent meg.⁷⁵ Helyette évkönyveket terveztek. Az összegyűjtött kéziratokat bekötötték, de nem publikálták. Ez a *Keleti Actio* című bekötött kéziratgyűjtemény e tanulmány egyik fontos forrása. Másfél évtized alatt a NIT saját kiadásban vagy más kiadókat támogatva majdnem nyolcvan kötetet jelentetett meg, ebből 45-öt angol, francia, német, olasz nyelven. A kiadványoknak az erdélyi magyar kisebbség sérelmeivel foglalkozó többségéből Jancsó Benedek a román nemzeti mozgalomról írt munkája, Sebess Dénesnek az erdélyi agrárreformmal foglalkozó tanulmányai és a Barabás Endre összeállításában készült sérelemgyűjtemény emelkednek ki.⁷⁶

Mint már említettük, a NIT munkatársai a Miniszterelnökség és más kormányzati, társadalmi szervezetek felkérésére is készítettek tematikus összeállításokat és problémafeltáró tanulmányokat. 1921. október 6-án és 7-én a Bocskay Szövetség a Népszövetség mellett működő Magyar Titkárságon keresztül terjedelmes memorandumot juttatott el a Népszövetség Főtitkárságához az erdélyi magyar kisebbség általános sérelmeiről, illetve a romániai agrárreform igazságtalanságairól. A román diplomácia mindkét beadványt visszautasította. Ugyanez lett a sorsa annak a szintén Jancsóék által összeállított, hasonló tárgyú panasziratnak, amelyet a Magyar-Székely Egyesület adott be 1922. június 30-án.⁷⁷

1920-ban, közvetlenül a trianoni békeszerződés aláírása után 90 oldalas anyagot készítettek az erdélyi magyarság problémáinak romániai kezeléséről. (Ez az akkoriban

folyamatban lévő román-magyar tárgyalásokhoz kapcsolódhatott.⁷⁸⁾ Részletesen tárgyalták a sérelmes intézkedéseket, a békeszerződés értelmezését és az ebből származó kisebbségvédelmi jogi elvárásokat Romániával szemben. Politikai ügyekben általános amnesztiát, a tisztviselőkérdés újratárgyalását és az elindított földreform revízióját kérték. A felekezeti iskolák védelmét, a századfordulón az államnak anyagi okokból átadott egyházi iskolák visszaadását és a békeszerződésben előírt kisebbségvédelmi rendelkezéseknek egy külön, kétoldalú egyezményben történő körülhatárolását javasolták.⁷⁹

A NIT politikai tagozata alapos adatgyűjtést végzett többek között az optánsügyekben, a Románia és a Vatikán közötti konkordátum-tárgyalásokra vonatkozólag és a román-magyar határmegállapító bizottság magyar tagjai részére.⁸⁰ Ma is sok tanulsággal szolgálnak a román nemzeti mozgalmak 1914 előtti történetére, Románia belpolitikájára és nemzetiségi politikájára vonatkozó adatgyűjtemények.⁸¹

A sajtófigyelés során a húszas években a kisebbségi sérelmeket állították a középpontba. Ezek rendszeres összefoglalását Barabás Endre készítette el.⁸² A harmincas évek sajtófigyelésének meghatározó témája az antirevizionista propaganda volt. A „mozgalom” történetét Mester Miklós önálló tanulmányban írta meg.⁸³ 1940 után a romániai békeelőkészítés (a háború utáni időszakra, az új béketárgyalásokra való felkészülés, a bukaresti politikusok fegyverszüneti tapogatózásainak külföldi visszhangja) a kiemelten megfigyelt témakör.⁸⁴

A munkatársak különböző egyesületek felkérésére rendszeresen tartottak előadásokat. Ezek közül kiemelkedik a Magyar Pedagógiai Társaság sorozata, amely a határon túli magyarság oktatásügyi helyzetével foglalkozott.⁸⁵ Barabás Endre állította össze az erdélyi magyarság oktatásügyi statisztikáját is. A legteljesebb adatsorokat 1937-1940 között készítette.⁸⁶ A harmincas évek második felében részletes katalógus készült az erdélyi magyar egyházi és kulturális szervezetekről. Tanulmányokat írtak a szórványkérdésről, a magyarság közegészségügyi helyzetéről, az anyaország és Erdély szellemi életének kapcsolatáról és az ezekkel összefüggő teendőkről.⁸⁷

Az évenkénti tevékenységről kiadott jelentéseket összehasonlítva megfigyelhető, hogy a sérelmek összegyűjtésével szemben a magyar önszerveződésekkel, a kisebbségi társadalom belső fejlődésével kapcsolatos problémák a húszas évek közepétől fokozatosan előtérbe kerültek.

A politikai tagozat feladatai közé tartozott - a Jancsó Benedek vezetése alatti időszakban - a külföldre utazó kormányküldöttségek, társadalmi szervezetek képviselőinek, valamint a diákcsoportoknak a felkészítése a romániai magyarság helyzetét illetően.⁸⁸ A TESzK, illetve a NIT vezetői végezték a határon túlról érkező egyéni igazolások, kérelmek hitelesítését. Ezekben az ügyekben általában Grandpierre Emil véleménye volt a mérvadó.⁸⁹

A kormányzat legintenzívebben a második bécsi döntés körüli időszakban igényelte a NIT munkatársainak segítségét. Az 1940. június-szeptember közötti időszakban a NIT irodájában állandó ügyeletet tartottak fenn. A hatékony kapcsolattartás érdekében a különböző minisztériumok összekötő tisztviselőket neveztek ki. A katonai, közigazgatási, pénzügyi és kulturális szervek naponta kértek adatokat az erdélyi viszonyokra vonatkozóan. A Magyarországtól elszakított területek közigazgatási monográfiáját 8 nap alatt készítették el. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számára oktatási és felekezeti statisztikákat állítottak össze.⁹⁰

Jancsó Benedek és munkatársai az adatgyűjtés és elemzés mellett különböző szervezetek létrehozásában is közreműködtek. Az Erdélyből érkező menekültek összefogása érdekében 1920-tól támogatták az Országos Menekültügyi Hivatal

kisegítő szerveként működő *Erdélyi Otthon Önképző és Segélyező Egyesület* tevékenységét. Ez az intézmény a menekültproblémák kezelése mellett közös programokat, tanfolyamokat szervezett. Az egyesület dalárdájának és műkedvelő körének a NIT helyiségeiben biztosítottak próbaalkalmat. Rendezvényeiken a társaságot általában Nyerges Lajos képviselte, aki egyben az egyesület egyik vezetője volt. Sebess Dénes több mint 300 Otthon-tag optálási ügyét intézte el soron kívül. A NIT számukra segélyeket, pénzügyi garanciákat, 44 családnak a földhöz jutás ügyintézését biztosította.⁹¹

1922-ben Papp Antal és Gagyi Dénes a Magyar Külügyi Társaság küldötteiként részt vettek a Népszövetségi Unió tanácsának brüsszeli előkészítő értekezletén, majd müncheni nagygyűlésén. Sikerült elérniük, hogy az Unióba felvegyék a NIT által létrehozott *Magyar-Székely Egyesületet* mint a Magyarországra menekült erdélyiek szervezetét. A névlegesen létező egyesületet a NIT nemzetközi propagandamunkára használta fel.⁹²

Szintén a NIT patronálásával jött létre a *Székely Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete* (SZEFE), amely a húszas években több mint 1000 taggal működött. A szervezet legaktívabb magját a NIT egyetemi kollégiumainak lakói adták. A társaság biztosított irodahelyiséget, s előadásokat és nyelvtanfolyamokat szervezett számukra. A SZEFE külügyi csoportja külön programot dolgozott ki a román-magyar viszony tanulmányozására. Már 1923-ban javasolták, hogy a romániai magyar fiatalok Kolozsváron folytassák tanulmányaikat, és hogy a budapesti kormányzat bizonyos adófajtákból támogassa egy ottani kollégium fenntartását. Az egyesület által kiadott könyvsorozatot szintén a NIT támogatta.⁹³

1921-től működött a NIT-on belül az *Erdélyi Szász Iroda*. Feladata egyrészt a németországi közvélemény tájékoztatása az erdélyi szászok, magyarok helyzetéről, másrészt az erdélyi szászok magyarbarát csoportjainak támogatása volt. Mivel ez utóbbi nem sok sikerrel járt, 1921-1923-tól elsősorban Németországban igyekeztek revíziós propagandát kifejteni.⁹⁴

Oktatásügyi támogatások

Az erdélyi közhatalomváltás után körülbelül 2000 erdélyi származású egyetemi hallgató menekült Budapestre. A pénz nélküli, elkeseredett és tájékozatlan tömeg problémáinak kezelése érdekében a NIT amellelt, hogy támogatta önszerveződésüket, a SZEFE megszervezésével és 1920 tavaszán elhatározták, hogy részükre a magyarországi egyetemi városokban kollégiumokat hoznak létre. 1920-ban sikerült a menekült diákok számára Budapesten megfelelő épületet szerezni, de itt először csak a NIT-központ irodáinak tudtak helyiségeket biztosítani. 1922-ben sikerült ugyanott kiutaltatni az EMKE volt budapesti kollégiumát. A diákotthon „A kelet-magyarországi főiskolai hallgatók budapesti internátusa”-ként az év szeptemberében nyitották meg. (Később az elnevezés Bethlen István Internátusra változott.) Szegeden 1922 februárjában kezdte meg működését 21 lakóval a Bocskay Internátus. Debrecenben ugyanazon év nyarán nyílt meg 30 diákkal a Székely Diákinternátus. Az épületek átalakításával Szegeden 50, Budapesten 60 főnek tudtak szállást adni. 1921 és 1931 között Budapesten 256, Szegeden 227, Debrecenben 64, összesen 547 tagja volt a diákotthonoknak. A kollégiumokban az Erdélyből átjött diákok körülbelül 1/5-ét tudták elhelyezni. A tagok döntő többsége orvostanhallgató és műegyetemista volt. A NIT a három városban 10-10 diák ingyenes ellátását tudta biztosítani, de az internátusi tagok fele részesült valamilyen kedvezményben. A szálláson és étkezési lehetőségen túl a diákoknak nyelvtanfolyamokat (a román mindenki számára kötelező

volt), előadásokat szerveztek, és a SZEFEH-rendezvényeknek is helyt adtak. Tanulmányi előmenetelüket Budapesten Barabás Endre, a vidéki városokban egyetemi oktatók - figyelemmel kísérték, a kollégiumi tagság feltétele ugyanis a vizsgák sikeres letétele volt.⁹⁵ A diákokthoz épületeit költségvetési támogatásból és feltehetően az Országos Menekültügyi Hivatal által eladott Berlin Szállodáért kapott összegből vásárolták. A fenntartás költségeit és az ösztöndíjakat a NIT házaiban a kollégiumok mellett található lakások bérleti díjaiból, a Baracska és Sövényháza határában a társaság tulajdonába került 50-50 holdnyi föld jövedelméből, valamint az erdélyi segélyezésre szánt Tanügyi Alapból biztosították.⁹⁶ A kollégiumok működtetését eleinte a kialakult menekültügyi helyzet (menekült diákok tömege) tette szükségessé, majd amikor kiderült, hogy a határok rövid időn belül nem változnak meg, a fenntartók úgy gondolták, hogy a Magyarországon képzettséget szerzett diákok Romániába visszatérve a magyar kisebbség vezetői lehetnek.

Azonban a magyarországi diplomákat Romániában nem fogadták el,⁹⁷ és az internátusok lakóit otthon a rendőrség többször zaklatta, ezért évről évre egyre kevesebben tértek haza az egyetemi diploma megszerzése után. 1922-1929 között a kollégiumokat 200 végzett diplomás hagyta el. Közülük 102 Magyarországon, 53 ismeretlen helyen, 30 Romániában helyezkedett el.⁹⁸ 1925 májusában értekezletet tartottak a határon túli fiatalok magyarországi tanulmányairól Bethlen István, Klebelsberg Kunó, Pataky Tibor és mások részvételével. A diákok végzés utáni hazatérése érdekében azt javasolták, hogy a szomszédos országokból érkezettek diplomája Magyarországon ne legyen érvényes.⁹⁹ 1928-1929-re a NIT választmányában uralkodóvá vált az a nézet, hogy az erdélyi magyar értelmiségnek Romániában kell diplomát szereznie.¹⁰⁰ Ehhez az ottani egyetemek - elsősorban a kolozsvári - magyar hallgatóinak anyagi támogatásával és az anyanyelvi szakképzési feltételek megteremtésével, illetve a diplomások magyarországi ösztöndíjainak biztosításával járultak hozzá. E célból hozták létre 1931-ben a budapesti internátus helyén¹⁰¹ a *Külföldiek Kollégiumát* (1935-től Külföldiek Otthona). Ez az intézmény a romániai egyetemeken végzettek számára nyújtott - mai kifejezéssel élve - posztgraduális képzési lehetőséget. Ennek keretében az anyaországi kapcsolatépítést, kutatást, az orvosi szakvizsgák elvégzését támogatták.

A NIT három hónapos, havi 80 pengős ösztöndíjat, szállást és megfelelő ajánlásokat adott. Ez utóbbi támogatást a kollégium igazgatója Barabás Endre, majd a harmincas évek közepétől Mester Miklós szervezte az egyetemekkel, kutatóhelyekkel és a tudományos élet vezető személyiségeivel.¹⁰² A kollégiumba évente belső tagként 12-13 fős turnusokban (ezt a kis számot azzal indokolták, hogy máskülönben a romániai politikai hírszerzés könnyen felfedezné az akciót) 30-40 fő kapott elhelyezést és ösztöndíjat. Indokolt esetben a három hónapos ösztöndíjakat a kollégium vezetése meghosszabbíthatta. A külső tagok évente átlagosan negyvenen nem a kollégiumban laktak, de felvételükre ugyanazon követelmények vonatkoztak, mint a beltagokéra. Ők is részesültek havi 20-80 pengő ösztöndíjban. A harmincas években jelentkező új, erdélyi magyar értelmiségi elit (amelynek tagjai már 1918 után fejezték be középiskolai tanulmányaikat, és románul végezték el az egyetemet) jelentős része a kollégiumban élve alapozta meg magyarországi tudományos kapcsolatait. A kollégium tagjainak foglalkozásonkénti megoszlása azt mutatja, hogy az orvosok és a jogászok voltak a legtöbben, majd a harmincas évek végén megnőtt a műszaki végzettségűek aránya.¹⁰³ A kollégium épületében egy vendégszállást is kialakítottak a néhány napra Budapestre érkező, ügyeiket intéző erdélyi értelmiségiek részére. Az átlagosnak tekinthető 1936-1937. évben 37-en 601 napot töltöttek a vendégszobákban.¹⁰⁴

Már az első tanévben kiderült, hogy az erdélyi tanárok év közbeni elfoglaltságuk miatt nem tudják kihasználni a Külföldiek Kollégiuma nyújtotta lehetőségeket. Ezért az erdélyi magyar tanárok és tanítók részére évente nyári 8 hetes *tanfolyamokat* szerveztek 1932-től 1940-ig. A három erdélyi egyházi főhatóság és György Lajos, a NIT kolozsvári megbízottja döntése alapján 14 rendes és 4 bejáró hallgatót vettek fel az első évben. A tanfolyam során a résztvevők előadásokat hallgattak a magyar oktatási rendszerről, pedagógiai és történeti kérdésekről. Különböző pedagógiai módszertani kurzusokon és bemutató tanításokon vettek részt. Magyarország nevezetességeit vidéki kirándulásokon ismerhették meg.¹⁰⁵

A második bécsi döntés után a Külföldiek Otthonának a posztgraduális képzést támogató programja megszűnt. Egyrészt azért került erre sor, mert az érintettek Dél-Erdélyből nem tudtak átjönni Magyarországra, másrészt az Észak-Erdélyből Budapestre érkező egyetemi hallgatókat kellett a kollégiumban elhelyezni. Az „új” diákotthonba olyan erdélyi diákok kaphattak elhelyezést, akik megfelelő szak- vagy felsőoktatási intézmény hiányában Kolozsvárt nem tudták tanulmányaikat elvégezni. Ebből adódóan a lakók többsége műegyetemista, illetve művészeti főiskolák hallgatója volt. A felvételikor a tanulmányi eredményt és a szociális rászorultságot vették figyelembe. Az intézmény 1941 szeptemberében a *Székely Diákotthon* nevet vette fel. Ebben az évben 60-an, 1942/1943-ban 64-en laktak a kollégiumban. Közülük 46-an Észak-Erdélyből, 19-en pedig Dél-Erdélyből érkeztek.¹⁰⁶

A NIT választmánya - magyarországi internátusainak megszüntetése után - különös gondot fordított az egyetemisták romániai képzésének támogatására. Erdélyben az impériumváltás óta több kísérlet ellenére sem sikerült önálló magyar felsőoktatási intézményt létrehozni.¹⁰⁷ A NIT támogatásával az 1928/1929-es tanévtől György Lajos - az erdélyi katolikus, református és unitárius egyház közös tanulmányi igazgatója, aki a kolozsvári egyházi kollégiumok lakóinak tanulmányi felügyeletét ellátta - külön, úgynevezett kiegészítő szemináriumokat szervezett a magyar egyetemisták részére. Ezek hivatalos irányítójaként a *Kolozsvári Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Tanulmányi Felügyelő Bizottságát* nevezték meg. A bizottság az egyházak és az Országos Magyar Párt képviselőiből 1929. október 4-én ült össze először a diáksegélyző akciók megbeszélésére. Ennek háttérében az állhatott, hogy a magyarországi „illetékes tényezők” elvárták a kolozsvári diáksegélyezés egységesítését.¹⁰⁸ György Lajos javaslatára az alkalmi bizottság 1930. január 14.-i értekezletén bejelentette megalakulását, elkészítette szervezeti szabályzatát és tagságát 18 főre egészítette ki. A bizottság 1930-ban 10 értekezletet tartott. Ezekon a magyar egyetemi hallgatók szociális és tanulmányi helyzetével és a meginduló önszerveződésekkel foglalkoztak. Az 1930. július 4.-i értekezlet jegyzőkönyve részletes tájékoztatást adott az előző tanév képzési programjáról. A magyar egyetemisták részére, az egyházi kollégiumokban heti rendszerességgel, 17 kurzust szerveztek. Francia, német, román, latin, görög nyelvórák mellett a magyar nyelvészetet Csűry Bálint, a Mohács utáni magyar történelmet és külön Erdély történetét Bíró Vencel, Erdély művelődéstörténetét Kelemen Lajos, a világtörténetet Bitay Árpád, a kisebbségi jogot Balogh Arthur, a földrajzot Xantus János, az ásvány- és közettant Balogh Ernő, a kémiát Ruzitska Béla, a matematikát Gergely Jenő, a fizikát Széll Kálmán tanította. Gyallay Domokos rendkívül kedvelt népkulturális szemináriumot vezetett az erdélyi magyarság nemzeti és kulturális feladatairól. Lényegében a szociográfiai alapjait ismertette. A főiskolai sportot Somody István szervezte a KAC és a KKE sportklubokban. A szintén a kollégiumokban szerveződő cserkészletet Puskás Lajos vezette. A felsorolt előadók szakmai rangja garantálta a szemináriumok magas színvonalát. Ez a képzési rendszer a Katolikus Líceum jól

felszerelt könyvtárával (igazgatója György Lajos volt) kiegészülve 1940-ig mintegy alternatív egyetemként működött.¹⁰⁹ A harmincas évek Kolozsvárról induló ifjúsági mozgalmainak (Erdélyi Fiatalok, Hitel) meghatározó egyéniségei részt vettek a szemináriumok munkájában, és szakmai felkészülésükhöz nagyban hozzájárultak ezek a kurzusok. (Például Kéki Béla és Venczel József, a Hitel szerkesztői egy ideig a liceumi könyvtárban György Lajos beosztottai voltak.)

1930-ban a katolikus Báthory-Apor szemináriumban 121, a Református Kollégium Internátusában 55 és az Unitárius Kollégiumban 43 diák lakott. A 219 egyetemista közül (az akkori kolozsvári magyar egyetemi hallgatók majdnem fele), 95-en részesültek egyházi ösztöndíjban vagy segélyben. 35-en az Országos Magyar Párttól kaptak támogatást, 18-an az Ellenzéki Diákmenzáról, 2 az egyetemtól, 3 egyéb helyről (bankoktól) kaptak ösztöndíjat. Így a kollégiumban lakó kolozsvári magyar egyetemisták 61 százaléka kapott valamilyen társadalmi szervezettől anyagi támogatást.¹¹⁰

Barabás Endrén keresztül a NIT-hoz kapcsolódott Magyarországon a Gyámszülő- és Gondviselő Társaságok létrehozása. Az önként szerveződő társulások célja egy-egy tehetséges fiatal elemi, közép- és főiskolai tanulmányainak (Gyámszülő Társaság) vagy továbbképzésének, külföldi tanulmányútjának (Gondviselő Társaság) anyagi támogatása rendszeres adakozás révén. Az első Gondviselő Társaságot 1925-ben szervezték meg Bakk Elek támogatására, aki az összeadott 3000 pengőből két éven át Franciaországban medikusként továbbképezte magát. (Ezután Bukarestben jó nevű orvosként, a magyar kultúra támogatójaként tevékenykedett.) 1942 júliusáig 35 hasonló jellegű társaság szerveződött. Összesen több mint 13000 pengő gyűlt össze ilyen módon. A NIT - mint társult adakozó - 11 társaságban szerepelt, és 11700 pengő támogatást adott. Ezekben a csatornákon keresztül támogatta a Miniszterelnökség II. osztálya több tehetséges erdélyi fiatal külföldi továbbtanulását. Így kapott segítséget Mikó Imre (a kisebbségi jogvédelem szakértője), I. Tóth Zoltán (a román-magyar kapcsolatok később kiváló kutatója) és Székely Zoltán (régész, később a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója), akik Franciaországban tanultak a kolozsvári egyetem elvégzése után.

A tanulmányaikat befejező támogatottak ígéretet tettek arra, hogy az ellenszolgáltatás nélkül kapott adományt, ha megfelelő egzisztenciával rendelkeznek, más fiatal tehetségeknek ugyanilyen módon továbbadják. Barabás, a társaságok lelkes szervezője a támogatottak kiválasztásában a szociális helyzetet vagy a kiemelkedő képességeket vette figyelembe. Az oktatási támogatáson túl a tanítók gyermekei számára szerveztek segélyakciókat. A második bécsi döntés után is támogatták a bukaresti szegény sorsú magyar iskolásokat. Barabás, kezdeményezésével az erdélyi fiatal értelmiség támogatása mellett a társadalmi mobilitás egyik csatornáját szerette volna létrehozni.¹¹¹

Az anyagi támogatás keretei

A dolgozatban már többször utaltunk a NIT közvetítő szerepére az erdélyi magyar intézmények magyarországi támogatásában. Az erdélyi értelmiségi színhagyomány szerint a kormányzati segélyeken túl a magyar tulajdonban maradt romániai gazdasági vállalkozások (elsősorban bányák), szabadkőműves csoportok, nemzetközi egyházi szervezetek segítették a kisebbségi intézményrendszer fenntartását.¹¹² Az eddig feltárt dokumentumok alapján a következőkben csak az elsőként említett forráscsoportról adhatunk 1931-ig áttekintést.¹¹³

A politikai ügyek támogatása az első években nem tartozott a NIT-hoz. Ezt Pataky Tibor, a Miniszterelnökség II. osztályának vezetője személyesen irányította a magyarországi bankok romániai fiókjain keresztül, illetve a bukaresti magyar nagykövetség és más közvetítők segítségével.¹¹⁴ A húszas évek második felében azonban már ezeket az összegeket is a NIT költség-előirányzatában számolták el. A NIT a TESzK költségvetése alapján az erdélyi történelmi egyházakat, az általuk fenntartott iskolákat, a gazdasági és hitelszövetkezeteket, a különböző kulturális, tudományos és gazdasági egyesületeket, a földművesszövetségeket és az állástalan magyar tisztviselőket támogatta. A támogatásokat koordináló, előbbi két intézmény mellett fontos szerep jutott az egyházi kapcsolatoknak is, de ezek iratanyaga témánk szempontjából még feltáratlan. Mindezekon túl sok ügyben az előbb említett szervezeteket megkerülve közvetlenül a miniszterelnökhöz fordultak, vagy a kisebbségi vezetők a még az 1918 előtt kialakított személyes kapcsolataikat használták fel. Az együttműködést hatékonyan elősegítették az államigazgatásban dolgozó volt erdélyi tisztviselők is. Ebből adódóan a szerteágazó kapcsolatokon keresztül folyó támogatások arányait nehéz felmérni. Gyakran maradványpénzeket, tartalékalapokat használtak fel támogatási célokra, és ennek feltárását tovább nehezíti, hogy a segélyezés szereplői mindig törekedtek a teljes diszkrécióra.

A következőkben a költségvetésnek a TESzK-hoz utalt támogatásáról, felhasználásáról és egy pénzügyi kisebbségi magyar érdekeket képviselő átalakítási kísérletéről adunk áttekintést.

A megszállt kelet-magyarországi területeken 1918-ban a tisztviselői fizetéseket tovább folyósították, egyes helyeken (például Udvarhely vármegyében¹¹⁵) a megszállás közeledtével hónapokra előre kifizették. 1919-ben a szegedi kormány több-kevesebb sikerrel megpróbálta tovább folyósítani a járandóságokat.¹¹⁶ Az 1919. szeptember 30-i minisztertanácsi ülés 5 millió koronát ítelt meg az erdélyi minisztériumnak átalányösszegként. Ennek egy részét - körülbelül 2 millió koronát - a demarkációs vonalon túli magyar intézmények támogatására fordították.¹¹⁷ A december 15-i minisztertanács újabb 7 millió koronát utalt ki a Békeelőkészítő Iroda B csoportja és a keleti országrész számára.¹¹⁸ Az 1920-1921-es költségvetésben - éppúgy, mint a későbbiekben - nem szerepelt külön tételként a határon túli magyarok támogatása. Az elcsatolt területeknek az első évben az Országos Menekültügyi Hivatalon keresztül juttattak jelentősebb összegeket.¹¹⁹ Az 1920-1921. évi állami költségvetésnek a Miniszterelnökségre vonatkozó fejezetében 6 millió koronát különítettek el a menekültek és hontalanok gondozására. Ezen túl a rendkívüli kiadások között az Országos Menekültügyi Hivatal részére 16 millió koronát biztosítottak. Ugyanakkor a Belügyminisztérium költségvetésében a menekült volt vármegyei alkalmazottak segélyezésére 2 millió koronát szavaztak meg. Az intézmény költségvetésében komoly tételt jelentett az informatív szolgálat és a sajtóosztály működtetése (erre 2,5 millió koronát költöttek - míg a Miniszterelnökség dologi kiadásaira 2,7 millió korona jutott). Ugyanígy jelentős volt a külügyi kiadványokra (1,7 millió K) és a külföldi hírszolgálatra fordított összeg (2 millió K). A Miniszterelnökség, Sebess Dénes, Papp Antal és Bethlen István töredékes levelezéséből arra lehet következtetni, hogy az erdélyi támogatások bűjtatására akkor ezeket a költségvetési fejezeteket használták fel.

Sebess a kormánytól kapott 600000 K támogatáson túl,¹²⁰ 1920 tavaszától megpróbált különböző támogatási lehetőségeket felkutatni. Ilyen volt az a sikertelen törekvés, hogy az 1918 előtti országos alapokból továbbra is folyósítsák a Bocskay Szövetségen keresztül a megszállt erdélyi területekre eső arányos részt. Kérését azzal indokolta, hogy az alapok létrehozásához az elcsatolt vármegyék is hozzájárultak.¹²¹

A Székely Hadosztály 1919 nyarán Kolozsvárra kijuttatott 19,5 millió koronányi pénzmaradékának elszámolását a Pénzügy- és a Honvédelmi Minisztériumokkal szemben a Miniszterelnökség segítségével sikerült elintézni.¹²² Az 1916-os román betörés idején elrendelt kiürítés során a Székelyföldről származó állatállomány eladásából befolyt 20 millió koronát a Minisztertanács erdélyi célokra utalta ki (a Pénzügyminisztériumban az összegből csak 7 milliót találtak).¹²³ Ezeket a pénzeket más összegekkel együtt Erdélyi Alap elnevezéssel kezelték. A több tízmillió koronás változó nagyságú alapot a Romániához került területeken maradt állami koronakészletek lebélyegzésével és egy Bécsben maradt magyar állami árualap 19 millió koronás összegével gyarapították. Ezek az összegek elsősorban az erdélyi magyar egyházakhoz kerültek az iskoláik fenntartása és az elvesztett államiak helyébe újjak alapítása érdekében.¹²⁴

A budapesti pénzkezelésre különböző alapokat hoztak létre. A Tanügyi Alap kizárólag a NIT magyarországi tevékenységét (kollégiumok fenntartása, diáksegélyezés) támogatta. A Jótékonyági Alap az első évektől (1920/1923) eltekintve szintén a hazai akciókat finanszírozta. 1920 októberétől 1921 decemberéig a Bocskay Kultúr Alap működött az erdélyi támogatások pénzügyi bázisaként. 1921 márciusában a Pénzügyintézet Központ 30 millió koronát helyezett el az alap Földhitel Intézetben vezetett folyószámláján. (Az intézet jogi osztályát Sebess Dénes irányította.) 1922 januárjától pénzkezelésre az Amerikai Alapot hozzák létre. A tételes, nevesített pénzügyi kiutalásokat - a TESzK és a NIT által meghatározott arányokat figyelembe véve 1931-ig ezen keresztül bonyolították le.¹²⁵ 1921-ig a budapesti kormányzat és a Bocskay Szövetség abban bízott, hogy a román állam az 1919. decemberi párizsi Kisebbségvédelmi Szerződést betartva folyósítani fogja az egyházak államsegélyét és a felekezeti oktatáshoz szükséges költségeket.¹²⁶ Mivel azonban a bukaresti állami támogatás elmaradt, ezt az intézményrendszer fenntartása érdekében Magyarországról kellett pótolni. Ezért 1921. január 27.-én a Miniszterelnökségen értekezletet tartottak az elcsatolt területek egyházainak segélyezéséről. Megegyeztek abban, hogy nem egyszeri, hanem folyamatos segítségnyújtásra van szükség. Egy-egy településen 30 fő alatt nem érdemes magyar iskolát szervezni, vagy ha működik ott magyar nyelvű állami iskola, azt kell igénybe venni. A segítségek továbbításához diszkrét és megbízható szervezetekre volt szükség. Példaként a Julián Egyesületet és a Bocskay Szövetséget említették meg. A határon túlra került területeken célszerűnek látták az egyházakra támaszkodva szervezni a magyar társadalmat, ügyelve a felekezeti konfliktusok elkerülésére. Éppen ezért a Romániához tartozó területek 1910-es népességi és felekezeti adataiból kiindulva határozták meg az egyházak százalékos részesedését a magyarországi támogatásokból. Az erre a célra fordítandó összeg megállapításakor az 1914/1915-ben kifizetett magyar állami segélyek Erdélyre eső részét vették alapul.¹²⁷

A magyar állami költségvetésből a NIT, a kolozsvári központ, a Pénzügyminisztérium és a Miniszterelnökség közreműködésével a Teleki iroda (TESzK Papp Antal közreműködésével) az 1921/1922. pénzügyi évtől készített évenként költségelőirányzatokat az irányítása alá tartozó társadalmi szervezetek részére. (A különböző helyi igényeket és az oktatásügyben alkalmazott normatív támogatás alapján készült tervezeteket a tageszervezetek véleményezték. A végleges költségvetést a Miniszterelnök hagyta jóvá.) Így a kormányzat magyarországi társadalmi szervezeteken keresztül juttatta el támogatását a határon túli magyar intézményekhez.

(Felvidékre a Rákóczy Szövetség, majd később a Felvidéki Egyesületek Szövetsége, Délvidékre a Szent Gellért Társaság, Erdélybe a Népies Irodalmi Társaság közvetített.)

A TESZK irányítása alá tartozó, a határon túli magyarság támogatásával foglalkozó szervezetek állami költség-előirányzata 1921-1930 között. (Ezer egységben megadva.)¹²⁸

A támogatások megoszlása¹²⁹

Szervezet neve	Pénz-nem	1921-1922	1922-1923	1923-1924	1924-1925	1925-1926	1926-1927	1927-1928	1928-1929	1929-1930
I. Központ	K ^a	25950 ^b	18000	32000						
	P						40	48	72	72
II. Észak	K	62555 ^c	14000	25000						
	P						28	28	42	48
	CK		5214	4800			5040	5040	5628	6315
III. Kelet	K	122000 ^d	10000	40000						
	P						75	110	1690 ^e	120
	L		18000	18000			20559	21500	3353	69535
IV. Dél	K	20678	12000	28000						
	P						44	54	76	76
	L		1320	900			985	900	1200	1520
	D		2180	1640			1375	1700	1640	2307
V. Védelem	K	8500	6000	25000						
	P						12	18	20	20
	CK		1200	1200			960	732	732	732
	L						456	300	300	300
	D		156	156			225	300	360	360
VI. Összesen I-V.	K	239684	838149	6871984	25146240	25361698	2218 ^p	2304 ^p	4095 ^p	5250 ^p
Az egyes területek részesedése százalékban	I.	10,8 ⁶ ,2	2,14	0,46			1,8	2,0	1,7	1,3
	II.	26,0	44,55	43,67			39,8	38,4	24,7	21,6
	III.	50,0 ^f 42,5	31,25	37,2			38,6	40,2	61,8	65,9
	IV.	8,6	10,00	6,8			9,9	11,2	6,9	7,2
	V.	3,5	12,03	11,7			9,7	7,9	4,8	3,7
A TESZ éves pénzügyi kerete az állami költségvetés százalékában		0,443 ⁱ	0,317	0,794	0,216	0,185	0,194	0,178	0,301	0,367

Rövidítések K - korona
P - pengő
CK - csehszlovák korona
L - lei
D - dínár

Az egyes szervezetek támogatásának egymáshoz való arányát megnézve, kiderül, hogy a központ egy rendszeres a többi tételhez viszonyítva szerény költségvetéssel működött. 1921-1922-ben az előző évből maradt alapok növelték meg ennek a mértékét az összkölségvetésen belül. 1923-1924-ben pedig a külföldi propaganda csökkenésével és a más szervezeteknél a korona/valuta árfolyam rosszabbodásával magyarázható a szerény részesedés. Sokkal érdekesebb összehasonlítani a felvidéki és az erdélyi segélyek arányát. Az 1930. évi népszámlálások hivatalos adatai szerint a Kárpát-medence kisebbségben élő magyarságának 26,5 százaléka élt Szlovákiában és Kárpátalján, 55,9 százaléka Erdélyben (értve ezen a Romániához csatolt területeket) és 17,5 százalék

Jugoszláviában. Így igazán furcsa, hogy míg 1921/1922-ben 26 százalék/50 százalék a Felvidékre és az Erdélybe szánt támogatás aránya, addig a következő évben már 44,9 százalék/31,2 százalék, majd 43,6 százalék/37,2 százalék. Még nagyobb a kontraszt, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a Felvidéken ebből az összegből nem támogatták az iskolákat, míg Erdélyben a segélyek több mint 2/3-át ilyen célokra fordították. Papp Antal 1926-ban készült összefoglalójában éppen ezért javasolta az északi részek gazdálkodásának megváltoztatását. Kimutatása szerint a keleti részen a támogatások 90 százaléka kulturális célokra lett felhasználva, és csak 10 százalék jutott politikai célokra és propagandára. Ugyanez az arány délen 40 százalék/60 százalék, míg északon szinte teljes egészében a politikai és a személyes kiadások emésztették fel a támogatást.¹³⁰ Az aránytalanságot az magyarázza, hogy a felvidéki célokra kiutalt összegek döntő részét (például 1923/1924-ben 89,3 százalékot) a szlovák és ruszin regionális mozgalmak támogatására használták fel. Feltehetően a politikai viszonyok változása következtében (a húszas évek második feléig a magyarországi szakértők úgy gondolták, hogy lehetséges a szlovák nemzeti mozgalmakat a Csehszlovák állam szétszakítása érdekében befolyásolni), illetve Papp Antal javaslata miatt 1926/1927-ben már közel azonos a Felvidékre és az Erdélybe menő támogatás aránya. 1928/1929ben pedig a népesség arányával is többen részesült a Romániához csatolt terület.

Az egyes intézmények támogatási területeit jól illusztrálják az. 1923/1924. évi részletesebb költség-előirányzatok:¹³¹ *Szervezetek Központja*: Központ személyi és dologi kiadásai 2 millió K; Magyar Nemzeti Szövetség átalánya 6 millió K; Külgügyi Társaság átalánya 4 millió K; Bécsi információs iroda 0,5 millió K; Külföldi propagandára és nyomdaköltségekre 18,36 millió K.

Rákóczy Szövetség: Budapesti központ 4 millió K; Keleti és nyugati központok együtt 2,9 millió csehszlovák korona (CK); Ruthén ügyek (politikai és iskolai) 2 millió K és 1,32 millió CK; Tót párt 600 ezer K; Felvidéki sajtó 3,6 millió K és 18 ezer CK; Kulturális ügyek 1,8 millió K és 450 ezer CK; Hírszolgálat, futárköltések I millió K; Tisztviselői segélyek 1 millió K és 2 ezer CK; Társadalmi szervezetek 1 millió K.

Szent Gellért Társaság: A budapesti központ kiadásai 11,6 millió K; Propaganda-kiadások (kirendeltségek, futárszolgálat) 4,3 millió K, 50000 dinár (D), 40 ezer lei (L); Sajtószolgálat 200 ezer D és 150 ezer L; Délvidéki színészet 100 ezer D és 70 ezer L; Egyházi segélyezések 500 ezer D és 225 ezer L; Julián Egyesület szükséglete 3,5 millió D; Egyéb társadalmi alakulatok 165 ezer D és 40 ezer L; Egyetemi ifjak támogatása 7,3 millió K; Iskolai támogatások 350 ezer D és 250 ezer L; Középiskolai internátusok 1,8 millió K; Fiumei iskolák 275 ezer D; Tanítóképzőbe járó növendékek támogatására 500 ezer K.

Népies Irodalmi Társaság: Budapesti központ 12 millió K; 3 egyetemi internátus 28 millió K; Kolozsvári központ költségei 500 ezer K; A négy felekezet elemi, polgári és középiskoláinak támogatása 13,68 millió L; Egyházak segélyezése 2,1 millió L; Kulturális kiadások (sajtó, színészet, karitatív missziók, építkezési segélyek) 990 ezer L; Tisztviselői segélyek 190 ezer L; Gazdasági célokra 540 ezer L.

Ezekből az egyetlen évre vonatkozó részletesebb kimutatásokból is kiderül, hogy a budapesti központ és a Rákóczy Szövetség elsősorban közvetlen politikai célokat szolgált, míg a Szent Gellért Társaság, de leginkább a NIT a magyar kulturális, egyházi élet támogatását végezte. Meggondolkoztató, hogy egyedül az utóbbi szervezet támogatott gazdaságszervezési akciókat. Mivel ez idáig nem ismert a támogatások országonkénti stratégiáját meghatározó hivatalos dokumentum, ezért a

részletes összehasonlító elemzést csak az egyes intézmények tevékenységének feltárása után lehet elvégezni.

A kormányzati támogatások arányát az adott év állami költségvetésében óvatosan kell kezelnünk, mert a bemutatott adatok csak a TESzK-ján keresztül folyósított összegekre vonatkoznak. Óvakodnunk kell attól is, hogy a kérdést aktualizálva a mai költségvetési arányokkal vessük össze az adatokat. A két állami költségvetés a társadalom és a gazdaság átalakulása miatt nem összevethető. Az esetleges viszonyításokhoz célszerűbb más költségvetési tételekkel összehasonlítani a támogatások arányát. A Külügyminisztérium éves költségvetéséhez viszonyítva a TESzK-nak a támogatása 10-35 százalék között mozgott, az Országgyűlés költségeinek 1921/1922-ben több mint hétszerese, a következő évben a háromszorosa, majd 1929-ig durván a fele volt. Ugyanez a tendencia figyelhető meg, ha a Vallás- és Közoktatási Minisztérium költségvetésével vetjük egybe az összegeket: 1921/1922-ben a minisztérium költségvetéséhez viszonyítva 14,2 százalék, 1922/1923-ban 7,16 százalék, 1923/1924-ben 1,54 százalék, 1927/1928-ban 1,7 százalék, majd 1928/1929-ben 2,5 százalék ez az arány. (Az utolsó adat sem cáfolja az előző tendenciát: ebben az évben - egyszeri alkalommal - 1,5 millió pengővel növelték meg az erdélyi támogatások összegét egy később tárgyalandó gazdasági akció lebonyolítása érdekében.) A Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma elenyésző összeget kapott a költségvetésből: 1921/1922-ben 1 millió koronát, majd 1923/1924-ben 200 ezer koronát szavaztak meg az intézmény működtetésére.¹³²

A támogatásra fordított összegek reálértékének változását mutatja a korona-, illetve pengő-összeg átszámítása aktuális árfolyamon svájci frankra. Így három időszakot lehet elkülöníteni. Az első három évben, 1921-től 1924-ig évi 5,6 / 4,6 / 5,4 millió svájci frankot tett ki a TESzK költségvetése. Az ezt követő két évben a támogatás értéke 1,6/1,8 millió svájci frankra csökkent. Majd 1926-tól emelkedő tendencia tapasztalható: 1926/1927-ben 2,4 millió; 1927/1928-ban 2,0 millió, 1928/1929-ben 3,6 millió; 1929/1930-ban 4,7 millió svájci frankot tett ki a támogatások értéke. Az első szakaszban teremtették meg a magyar kisebbségi intézményrendszer alapjait (iskolahálózat, politikai pártok, független állások létrehozása). A következő két év a magyarországi gazdasági konszolidáció időszaka volt. A pengő bevezetése után stabilizálódik a költségvetés, és az utolsó évek nagyarányú támogatás-növekedése a rendkívüli számlán folyósított és gazdasági célokra fordított egyéb kiadások bővüléséből adódott.

A TESzK létrejötte előtt az állami költségvetés egyes tételeiben bujtatták el a szomszédos országokba folyósított támogatásokat. A központ létrejöttkor Bethlen a Magyar Kultúregyletet jelölte meg a TESzK-nak szánt támogatás pénzügyi háttéréként. Ilyen néven azonban nem sikerült nyomára bukkanni semmilyen költségvetési támogatásnak. Az 1923/1924-es pénzügyi évben az egész összeg egy pénzügyminisztériumi számláról került a TESzK Központához. A támogatás forrásairól 1924-1930 között tudunk áttekintést adni. 1924. június 6-án a TESzK 1924/1925. évi költségvetési tervezetéről tartottak értekezletet.¹³³ A szükséges összeg fedezésére - Kánya Kálmán javaslatára - a szomszédos országok magyar követségeinek a saját kiadásaik fedezése után megmaradó jövedelmét tervezték be (Prága, Bukarest, Belgrád). Ez a bevétel elsősorban a vízumdíjakból származott. A prágai és a bukaresti nagykövetségek az addigi megbízottaknak adták át havonta a segélyt. A belgrádi követségről megbízható személy hiányában Budapestre került a valuta, és innen osztották szét. A követségek a folyósított összegeket nem számolták el a pénzügyi tárca terhére, a Budapestre érkező számadások ezek levonásával készültek. A további hiányzó összeget (1924/1925-ben az egész támogatás 40

százalékát) a Miniszterelnökség, a Pénzügyminisztérium és a Külügyminisztérium biztosította az e célra megemelt rendelkezési alapokból és átalány-előirányzataikból. Ennek értelmében a Pénzügyminisztérium azon számláját, ahonnan az előző évben is finanszírozta a TESzK-t, 100000 aranykoronával (AK), a Miniszterelnökség rendelkezési alapját 150000 AK-val, a szintén ide tartozó nemzetiségi rovatát 80000 AK-val, valamint a külföldön élő magyar állampolgárok gondozására előirányzott összeget 220000 AK-val emelték meg. A Külügyminisztérium rendelkezési alapját is megemelték 200000 K-val. A további hiányzó 100000 AK-t üzemi bevételekből kívánták biztosítani. Ez ahhoz az értekezleten elfogadott állásponthoz kapcsolódott, hogy a határon túli magyarság támogatását az állami költségvetéstől független forrásokból kell biztosítani. Ennek megvalósítására három javaslat került szóba. Az egyik lehetőség az állami tulajdonban lévő RICO Rt. részvényeinek megszerzése lett volna. Egy másik javaslat a hatósági lisztellátás megszűnte után feleslegessé váló állami tulajdonú zsákok megszerzése révén egy zsákkölcsönző vállalat létrehozását vetette fel. A harmadik elképzelés szerint az egységes középiskolai könyvkiadás kiadói jogát kellene a Külügyminisztérium tulajdonában lévő Oriens Rt.-nak megszerezni. A tervek közül egyik sem valósult meg, a támogatást a következő években is az állami költségvetés biztosította. A követségekről származó támogatások aránya ezekben az években 37-50 százalék között mozgott. Az éves valutaszükséglet csehszlovák korona részének általában 1/5-ét a prágai követség, a lejnek 2/3-át a bukaresti követség, a dinárnak pedig 80 százalékát vagy egészét a belgrádi követség biztosította.¹³⁴ A kormányzati szervek közül 1927/1928-ig a Miniszterelnökség 30-34 százalékát adta a támogatásoknak. Majd ez az arány 1929/1930-ra a felére csökkent. A Pénzügyminisztérium részesedése is folyamatos csökkenést mutat: 1924/1925-ben még 7,14 százalék, míg az évtized utolsó évében már csak 3,1 százalék. A Külügyminisztérium 1924/1925-ben a támogatások 14,2 százalékát biztosította, három év múlva már 29,9 százalékot (a csehszlovákiai és a romániai választási kiadások miatt, amelyek magyar képviselőjelöltjeinek költségeit ez az intézmény finanszírozta), majd 1929/1930-ban ez visszaesett 9,4 százalékra. Ez utolsó évben és 1927/1928-ban az említett intézmények mellett a TESzK éves költségvetésének több mint 11 százalékát a Kivándorlási Alap adta.

A határon túli magyarok támogatását tehát nem tudták a költségvetésen kívüli forrásokból biztosítani. A követségekről érkező összegek is csak annyiban voltak ilyen források, hogy nem számolták el a Pénzügyminisztérium felé, hanem az adott országban továbbadták a kijelölt személyeknek.

Az erdélyi kifizetéseket az Amerikai Segélyalap könyvelésében vezették. A határon túli megbízottak részletes elszámolásokat készítettek, és ezeket a NIT megbízottai félévenként rendszeresen megtekintették. Papp Antalt, a TESzK-ját a Pénzügyintézeti Központ vagy más magyarországi pénzügyi ellenőrző szerv nem vizsgálta. Ellenben a Miniszterelnökség II. osztálya félévente felülvizsgálta a könyvvitelt. Az egyesületek pénzügyi adminisztrációját pedig Papp Antal ellenőrizte, hiteles könyvvizsgálóval ellenjegyezve.¹³⁵

Jegyzetek

* Ez a két részletben megjelenő tanulmány az OKTK VIII. kutatási főirány támogatásával készült. A feldolgozott forráscsoportra Diószegi László hívta fel a figyelmet, amiért ezúton mondok köszönetet.

1 B. Bernát István: *TESzK a revíziós propaganda egységéért*. (Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központjának iratanyaga, 1920-28.) Kézirat, Teleki László Alapítvány Könyvtára 591/1987/I.

- 2 Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938-1941)*, Budapest, Akadémiai Kiadó 1967. 255-283.
- 3 Romsics Ignác: *Bethlen István, Politikai életrajz*. Budapest, Magyarágkutató Intézet 1991. 96-97., Magyarágkutatás Könyvtára VIII.
- 4 K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach den Kompromiss: Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus: 1918-1928*. Ungarisches Institut, München 1993. *Studia Hungarica* 41.
- 5 Cs. Gyimesi Éva: *A drámairó történelem*. In: *Honvágy a hazában.*, Budapest, Pesti Szalon Könyvkiadó 1993. 175-212.
- 6 Paál Árpád kézírathagyatéka, Székelyudvarhely Haáz Rezső Múzeum. Összeállította Bárdi Nándor. Scriptum, Szeged 1992. (továbbiakban HRM PÁK) Ms 7651/437; 414; 415.
- 7 Az 1989 utáni romániai, vonatkozó szakirodalom legfontosabb önálló kiadványai: Raul Șorban: *Fantasma imperiului ungar și Casa Europei*. Globus, București, 1990.; Mihai Stratulat: *Revizionismul și neorevizionismul ungar*. Globus, București 1994.; Ion Calafeteanu: *Revizionismul ungar și România*. Enciclopedică, București 1995.
- 8 A kötetet összeállító munkacsoport vezetője Romsics Ignác volt, az erdélyi vonatkozású anyag válogatását és jegyzetelését Diószegi László végezte. A dokumentumgyűjtemény megjelenés előtt áll.
- 9 Papp Antal az ellenőrzésekről készült iratanyagot egy magánlakásban tartotta, és többször kért engedélyt a Miniszterelnökség II. osztályától azok selejtezésére. A kérelmeket a később idézendő éves elszámolásokhoz csatolta. MOL K 437-10-1928. f. 683; 697.
- 10 Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központja iratanyaga. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL K 437;) Keleti Actió (továbbiakban KA) MOL KA P 1077-I-XXVI. kötet.
- 11 Az erdélyi tisztviselőknek a szegedi kormány által küldött és a román hadsereg által lefoglalt pénzekről: Jelentés a szegedi kormány külügyminisztériumának tevékenységéről (1919. 06. 10.) MOL K 64-1-1918-1920 vegyes (1919-7.). A különböző erdélyi csoportok tárgyalásairól a Tanácsköztársaság és a szegedi kormány képviselőivel: Király Aladár levele Paál Árpádhoz a magyarországi „Erdély politikáról” 1920. 05. 10. HRM PÁK Ms 7651/ 503-2.; Uo. Ms 7651/504, 505.
- 12 Tevékenységükről részletesen beszámolnak azon a minisztertanácsi ülésen, ahol a kormány saját erdélyi képviselőinek ismeri el a csoport tagjait. MOL K 27 Minisztertanács jegyzőkönyve (továbbiakban Mt. jkv.) 1921. február 24.; Lásd még a 19. jegyzetet.
- 13 A hivatali pozíciók megőrzése érdekében fogadalomra hajlandók lettek volna, de hűségükre nem. Az utóbbit - a Magyar Népköztársaságra tett hűségükjükkön túl - azért utasították el, mert ha a hűségüket leteszik, a román fél pozícióját erősítették volna a béketárgyalásokon. A magyar tisztviselők kérdése és a román kormány álláspontja. MOL K 610-III. d.-17.
- 14 Paál Árpád tevékenységéről részletesebben, Bárdi Nándor: *Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918-1920*. *Aetas* 1993. 3. 76-120.
- 15 Erre vonatkozóan az előző jegyzetben idézett tanulmány mellett lásd K. Lengyel Zsolt: *A Keleti-Svájc koncepció és Erdély 1918-19-ben*. A nagyromán állameszme magyar alternatívái. *Regio* 1992. 1. 77-89.
- 16 A Szellemi Front sokszorosított körlevelei : HRM PÁK Ms 7651/ 414; 502.
- 17 A kolozsvári központ 1921. március 30-i jelentése Költöt egy diverziós szervezkedés ismertetésekor említi. Ugyanekkor Endes Miklós hozta az egyházi vezetők üzenetét a propagandára vonatkozóan. MOL K 26-1921-1261-XVIII.
- 18 Ez a szervezet nem azonos az 1919-ben kifejezetten „nemzetvédelmi” célokra létrehozott Társadalmi Egyesületek Szövetségével, melynek Gömbös Gyula volt az országos vezérelnöke és Szörtsey József a tényleges irányítója. Tevékenysége reprezentációban merült ki. Részletesebben: Társadalmi Egyesületek Szövetsége TESzK. Szervezete alapszabályai és vezetőségének névsora. Budapest 1929., majd ua. 1934. Az általunk tárgyalt TESzK hivatalosan nem szerepelt sem a Tiszti címtárban, sem a társadalmi egyesületek között. A központhoz tartozó társadalmi egyesületek azonban hivatalosan bejegyzett szervezetekként működtek mint „hazafias szervezetek”.
- Erre vonatkozólag: Dobrovits Sándor: *Budapest egyesületei*. Statisztikai Hivatal, 1933. 166.
- 19 A Minisztertanács arra is garanciát adott, hogy ha a csoport tagjainak repatriálnia kell, akkor Magyarországon megfelelő álláshoz juttatják őket, a romániai éveket beszámítják szolgálati idejükbe, és elhalálozás esetén özvegyüknek is folyósítják nyugdíjukat. MOL K27 Mt. jkv. 1921, február 24. A későbbiekben összeállítottak egy jegyzéket, amelynek a szereplői bármikor magyarországi állást kaphattak. Erre a listára Grandpierre Emil igazolása alapján lehetett felkerülni. Jó példa erre Török Andor (volt kézdivásárhelyi polgármester) ügye. MOL K 437-1926 -5-10.

- 20 A Felekezeti Tanács az összes, Magyarországról érkező „társadalmi” támogatás körülbelül 80 százaléka felett gyakorolt ellenőrzést. Általában ennyi volt az éves támogatások egyházaikra és az egyházi iskolákra jutó része. A Felekezeti Tanácsban a római katolikus, református, evangélikus és az unitárius egyház képviselői vettek részt, valamint az Országos Magyar Párt megbízottai. A kezdeti időszakról, amikor a központ jogkörét a pártszervezet kezdi átvenni lásd.: Jósika Samu kérései és üzenetei a Miniszterelnökséghez. MOL K 437-1921-1-398.
- 21 Az amerikai-, romániai-, szlavóniai magyar akció dokumentumai: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában III. 1900-1903.* Összegejtette és jegyzetekkel ellátta Kemény G. Gábor, Tankönyvkiadó, Budapest 1964. 221224.; Ezek koncepcióját foglalja össze Klebelsberg Kunó expozéja uo. 519-524.; A romániai akcióban fölmerült kérdések rendszeres összefoglalása uo. 181-182.; A Szent László Társulat ismertetése. Szent László Társulat. Budapest 1934.; Az első világháború utáni átalakulás időszakából összefoglaló ismertetést ad: Szent László Társulat elnökének levele Berinkey Dénes miniszterelnöknek, Budapest, 1919. március 15.; A Szent László Társulat romániai magyar tantervi szervezetének 1919. március 9-i jegyzőkönyve, mindkettő: MOL K 26-1210-1919-XV. A romániai magyar tanítók 3323. sz. beadványa a Magyar Forradalmi Kormányzótanácshoz, 1919. július 11. MOL K 26-1919-2 /XVI-3323.
- 22 Tilkowszky Loránt: A weimari Németország és a Duna-medence német kisebbségei. *Századok* 1980. 2. 201-225.
- 23 Előterjesztés a Miniszterelnök kormányzati apparátusának megszervezésére, 1919. október 10., MOL K 26-1920-1240-XLIII/C-10949.
- 24 Jelentés a szegedi kormány külügyminisztériumának tevékenységéről. MOL K 64-11918-1920 vegyes(1919-7.)
- 25 Romsics Ignác: Bethlen István. *i. m.* 96.
- 26 A titkos erdélyi minisztérium létrehozásának bejelentése és vitája: MOL K 27 Mt. jkv. 1919. szeptember 30.
- 27 A Békeelőkészítő Iroda felállításáról és munkájáról: A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly s/y-ben 1920. januárius-március havában. Magyar Királyi Külügyminisztérium, Budapest 1920. I. köt. VII-XVI.
- 28 MOL K 27 Mt. jkv. 1919. szeptember 30.
- 29 AZ OMH tevékenységének összefoglalása: Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről.* Budapest 1924.
- 30 A folyamat nyomon követhető az Országos Menekültügyi Hivatal és a NIT által közösen kiadott *Erdélyi Hírek* 1920-1922 között megjelent számaiban.
- 31 Az Országos Menekültügyi Hivatal póthiteleiről: MOL K 26-1240-1920-XLIII/C; MT. jkv. 1921. március 16. MOL K 27.
- 32 Petri Pál emlékirata a Propagandaminisztérium megszüntetése utáni teendőkről. MOL K 26-1240-1920-XLIII/C.
- 33 Az osztály feladatkörének nyilvános leírásában „az idegenbe szakadt magyar állampolgárok nemzeti gondozására vonatkozó ügyek” szerepeltek (Tiszti név- és címtár. Budapest 1927. 15.). A fennmaradt iratanyaguk nyilvánvalóvá teszi, hogy elsősorban a határon túli magyarok ügyeivel foglalkoztak (MOL K 28).
- 34 Az egyesület feladatkörét meghatározó, zárójelben közölt elnevezést nem használták, csak a pecsétjükön, lásd: A politikai osztály éves jelentése 1920/21. K 437 10-f. 231. Az alapító okirat megtalálható: MOL KA P 1077 I. 4-14.
- 35 Alapító tagok: Bethlen István, Sebess Dénes, Papp József; 1934-35-ben a NIT tagjai: Udvarhelyi Dezső, Barabás Endre, Szeremley Ákos, Mester Miklós, Grandpierre Emil, Nyerges Lajos (valamennyien a NIT alkalmazottai), Pataky Tibor, Pásint Ödön (a Miniszterelnökség munkatársai), Papp Antal (Társadalmi Szervezetek Központja), Papp József, Krammer Jenő, Földváry Boér Benedek, János Áron (különböző minisztériumok alkalmazottai); választmány: Bethlen István, Pataky Tibor, Papp József, Grandpierre Emil, Udvarhelyi Dezső; elnök: Sebess Dénes. A NIT tevékenységét az 1920-as években Jancsó Benedek határozta meg, de 1930-ban bekövetkezett halála után is az általa kialakított keretek között folytatták a munkát. Jancsó viszonya nem volt felhőtlen Sebess Dénessel, illetve Teleki Pállal. Több esetben Bethlentől kérte, hogy Sebesst utasítsa bizonyos javaslatainak megvalósítására. Teleki korszerűtlennek tarthatta Jancsó nemzetiségpolitikai szemléletét, de a román-magyar viszonytal kapcsolatos ismereteit nem tudták nélkülözni. Sebess Dénes feltehetően csak Jancsó Benedek halála után vett részt aktívabban a NIT mindennapi munkájában, hiszen az elnökség mellett a Magyar Földhitelezés egyik igazgatói posztját is betöltötte a húszas években. MOL KA P 1077-VI. 388.
- 36 Bocskay Szövetség és Népies Irodalmi Társaság működése. MOL KA 1077-I. 4.

- 37 A Miniszterelnökség III. osztályának levele 1920. augusztus 7. MOL K 26-XXXIX-1920. f. 9. Az Erdélyi-Székely Magyar Szövetség tervezetének elbírálását kéri, mivel ezzel ók nem foglalkozhatnak, és a Békeelőkészítő Iroda B csoportja is megszűnt. A II. ügyosztály létrehozásának körülményeit nem ismerjük. Az iratanyag alapján annyit tudunk, hogy 1922-ig a III. ügyosztály levelezett kisebbségi ügyekben.
- 38 A Népies Irodalmi Társaság politikai osztálya tevékenységi körének ismertetése 1920/1931. MOL KA P 1077-I. 53. Ugyanerről: Bocskay Szövetség levele az Erdélyi Székely-Magyar Szövetség hódmezővásárhelyi körének 1920. október 8. MOL K 26-XXXIX-1920-8592.
- 39 A magyar történeti szakirodalom nem egységes az „irredenta” kifejezés tartalmát illetően. A korabeli kormányzati anyagokban inkább leíró és nem értékelő tartalommal használják az „irredenta” kifejezést vagy az „irredenta szervezet” megjelölést. Ezen a nyílt, mielőbbi revíziót propagáló mozgalmakat értették.
- 40 Az értekezleten többek között jelen volt: Bethlen István, Bánffy Miklós, Petri Pál Jancsó Benedek, Sebess Dénes, Teleki Pál. A tanácskozásról készült feljegyzés: MOL K 26-1921-XXXVIII-3581.
- 41 Nemzetvédelmi célokra alakult egyesületek működésének összhangba hozatala a nemzetközi jogi elvekkel. Uo.; A közhatalomváltás utáni időszak zavaros katonai, diverzáns szervezkedéseinek története feldolgozatlan. Egy áttekintő, ideologikus tanulmány áll erről rendelkezésünkre: Godó Agnes: A Horthy-rendszer kalandor háborús tervei. *Hadtörténeti Közlemények* 1961. 1. 112-144.
- 42 Király Aladár, volt háromszéki főispán, az Erdélyi Székely-Magyar Szövetség elnöke Huszár Károlyhoz írt levelében azt bizonygatta, hogy szervezetük az erdélyi érdekek védelmének képviselője, otthoni megbízás alapján. 1920. január 20. MOL K 26-12611921-XVIII. A Nemzeti Kisebbségek Minisztériuma 1920. március 3-án körrendeletet adott ki annak érdekében, hogy az erdélyi ügyekben meg kell hallgatni az Erdélyi Székely-Magyar Szövetség véleményét. MOL K 26-1920 (körrendeletek).
- 43 A Felvidéki Liga, Délvidéki Liga, Erdélyi Székely-Magyar Szövetség, valamint a Megszállt Törvényhatóságok Központi Irodájának megszüntetéséről a Belügyminiszter 57401/1921. sz. rendelete intézkedett. MOL K 26-1266-1922-I. A Magyar Nemzeti Szövetség létrehozásáról: MOL K 437-1922-12/12.
- 44 Sebess Dénes levele ismeretlenhez, 1921. június 21. MOL K 437-2-1922-2.
- 45 Az értekezleten a Külügyminisztérium, a Békeelőkészítő Iroda, a Területvédő Liga, a Nemzetiségi Minisztérium, a Felvidéki Liga, a Nemzetiségi Minisztérium, a Vallás és Közoktatási Minisztérium, a Propaganda Minisztérium, a MOVE, a Földrajzi Intézet, és a protestáns egyházak képviselői vettek részt. MOL K 63-1919-1927-468.
- 46 B. Bernát István *i. m.* 2-4.
- 47 Bethlen István levele: Valamennyi miniszter úrnak! 1921. május 23. MOL K 28-186192.
- 48 MOL K 28-1921-186-392. Idézi B. Bernát István *i. m.* 11.
- 49 Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, 1922. augusztus 29. Uo. 1924-ben már 11 állami tisztviselő dolgozott Papp Antalhoz beosztva: 7 a Magyar Külügyi Társasághoz, 2 a TESZK-ban, 3 az egyes egyesületeknél. Ismertebb alkalmazottak: Barabás Endre, Horváth Jenő, Krammer Jenő, Fall Endre. K 437-11-10(8) f. 1379.
- 50 Jancsó Benedek: A magyar társadalom és az idegen uralom alá került magyar kisebbség sorsa. (1927) MOL K 610-82-XL-1 d.-A/60.
- 51 MOL K 27 Mt. jkv. 1921. augusztus 12. (pol.)
- 52 A harmincas évek működésére ez idáig utalásokat sem találtunk a töredékes iratanyagban: A Társadalmi Szervezetek Központjának iratai MOL K 437.
- 53 „Az ilyen irányú munkálatok elvégzése (adatgyűjtés és külföldi propaganda - B. N.), amennyiben az állami szervek által lehetséges, a Miniszterelnökség, illetve a Külügyminisztérium ügykörébe tartozik, amennyiben pedig - ami valószínűbbnek látszik - állami szervezeteink ily irányú közbelépése nem kecsegtetne eredménnyel, úgy ezen feladat ellátását az erdélyi magyarság társadalmi gondozásával foglalkozó egyesületekre kell bízni, akik ilyen irányban a szükséges intézkedéseket saját hatáskörükben meg fogják tenni.” Bethlen István levele az Országos Menekültügyi Hivatalhoz 1922. január 3. MOL K 437-1921-1922-1-1. Idézi B. Bernát István *i. m.* 16-17.
- 54 Bethlen István levele Papp Antalhoz, 1922. november 3. MOL K 437-1923-2. Idézi B. Bernát István *i. m.* 18.
- 55 B. Bernát István *i. m.* 14-15.
- 56 MOL K 437-1922-12/12. Részletesen tárgyalja a propagandamunka egységesítését: B. Bernát István *i. m.* 18-24.

- 57 Jegyzőkönyv az 1923. II. 12-én a Miniszterelnök elnöklete alatt a M. Kir. Min. Elnökségen a társadalmi úton folytatott külföldi propaganda ügyében tartott értekezletről. MOL K 437-1923-12. Részletesen tárgyalja: B. Bernát István i. m. 25-32.
- 58 Zeidler Miklós: *A magyar revíziós Liga*. Szakdolgozat, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem 1994.
- 59 Mt. jkv. 1921. augusztus 12. MOL K 27 (pol.) A felülvizsgálati mentességről: Papp Antal levele Pataky Tiborhoz, 1925. augusztus 19. MOL K 437-10-1928-f. 25.
- 60 A bérházakhoz az Országos Menekültügyi Hivatal maradék pénzeinek felhasználásával, illetve állami kiutalásként jutottak. MOL K 27 Mt. jkv. 1922. november 24. A Barcs és Sövényháza határában található birtokokat központilag a diákotthonok fenntartására utalták ki a NIT-nak. Ezeket haszonbérletben üzemeltették. A bérházakban internátusokat létesítettek, illetve kiadták az azokban található lakásokat. MOL KA P 1077-I. 282290.
- 61 TESzK iratanyaga. MOL K 437-8-12.
- 62 Népies Irodalmi Társaság szolgálati és ügyviteli szabályzata. MOL KA P 1077-I-14-16.
- 63 A NIT munkatársával, Mester Miklóssal készítettek két életút-interjút, de ezek elsősorban a zsidómentésben játszott szerepével foglalkoznak. Az 1945 utáni működésre is ő utalt. Gyurgyák János - Varga Tamás: A politikai katasztrófák zónájában. Interjú dr. Mester Miklóssal. *Századvég* 1986. 2. 88-98.; Egy naiv ember bársonyszékben. Bokor Péter interjúja Mester Miklóssal. *Valóság* 1981. 10. 53-74.
- 64 Balássy Dénes jelentése Udvarhely vármegyéről és a helyi román politika főszereplőiről. MOL K 26-1266-1922- II. biz. 282. f. 75-108.; Endes Miklós jelentése az erdélyi városok politikai viszonyairól. Uo. f. 108-118.; Gagyi Dénes jelentése az általános politikai helyzetről. Uo. f. 119-150.; Papp Antal összefoglaló jelentései Krassó-Szörény megye társadalmi-politikai helyzetéről. MOL K 26-1266-1922-II. biz.-130.
- 65 Jancsó Benedek (1854-1930) történész. Kolozsvári és bécsi egyetemi tanulmányok után Aradon, Pancsován, majd Budapesten középiskolai tanár. 1895-től a Bánffy-kormány miniszterelnökségén a nemzetiségi ügyosztály munkatársa. 1907-től a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban dolgozott. 1917-1918-ban a bukaresti osztrák-magyar parancsnokság nemzetiségi előadója. Ebben a beosztásban szedte össze a bukaresti közgyűjteményekből az erdélyi román nemzeti mozgalomra vonatkozó iratanyagot. Ezt Budapestre szállítják, majd a dokumentumok a román megszállás alatt visszakérültek Bukarestbe. Több jelentős munkát publikált a románok, illetve a román nemzeti mozgalmak történetéről. Kora legjelentősebb magyarországi Románia-szakértője.
- 66 Barabás Endre (1870-?). A polgári iskolai tanárképző elvégzése után 1893 és 1911 között különböző erdélyi tanítóképzőkben dolgozott. 1911-től 1919-ig a dévai tanítóképző igazgatója. 1906-1907-ben Romániában és Németországban tanulmányozta a tanítóképzést és a nemzetiségi kérdést. 1917 októbere - 1918 novembere között a nagyszebeni görögkeleti román tanítóképző miniszteri biztosa. 1919 áprilisában Budapestről eltávolítják, május 9-én román fogságba került, 1919. november 26-ig. 1919 decembere - 1920 szeptembere között a Békeelőkészítő Iroda munkatársa, majd 1932. novemberi nyugdíjazásáig a NIT budapesti internátusának igazgatója. MOL K 28-1933- 427.
- 67 Referensek 1921-ben: Balássy Dénes (francia, német); Bárány Nándor (román, angol); Beke András (román, német). A politikai osztály jelentése az 1921. év tevékenységéről, MOL K 26-1922-1266-II. biz.-284. Jancsó elképzeléseiről: Jancsó Benedek levele Bethlen Istvánhoz, MOL K 26-1266-1922-II. biz.-130.
- 68 Jelentés a politikai osztály 1937. évi tevékenységéről. MOL KA P 1077-XII . 8.; Jelentés a politikai osztály 1938. évi tevékenységéről. MOL KA P 1077-XV. 6.
- 69 Legrészletesebben: Kimutatás a Népies Irodalmi Társaság könyvtárát igénybevevőkről az 1938/139. évben. MOL KA P 1077-XV. 12-14.
- 70 A gyűjtemény sajtókivágat-anyagának jelentős része megtalálható: Erdélyi sajtógyűjtemény, MOL K 610. Az adatbázis részletes leírása: A Népies Irodalmi Társaság politikai osztálya tevékenységi körének ismertetése 1920-1931. MOL KA P 1077-I. 48-52. A sajtókivágat-gyűjtemény részletes beosztása: uo. 57-60. A havonta végzett munkáról: Jancsó Benedek levele Teleki Pálhoz 1928. június 19. K 437-10-1928-2. A gyűjtemény gyarapodásáról a politikai osztály tevékenységéről összeállított jelentésekből tájékozódhatunk. Ezek 1931-től megtalálhatók: MOL KA P 1077.
- 71 Az éves jelentések alapján uo.
- 72 „A kisebbségi lapok, főként az általunk alapított „Magyar Kisebbség” folyóirat gazdag gyűjteménye korántsem a keleti országrész adat anyaga.” MOL KA P 1077-I. 1-2. A TESzK NIT éves erdélyi költségvetéseiben rendszeresen szerepelt a *Magyar Kisebbség* mint támogatandó kiadvány. Lásd a tanulmány erdélyi támogatások részletezésével foglalkozó részét. A kiadvány irányvonalával miniszterelnöki értekezleten is foglalkoztak. MOL K 27-b-1-140.

- 73 Sebess Dénes levele Bethlen Istvánhoz az Erdélyi Sajtótudósító ügyében, 1921. augusztus 22. MOL K 437-1921-2-130.
- 74 Sebess Dénes levele Papp Antalhoz, 1922. július 26., K 437-1921-1922-2; a svájci publikációk ügyében: Sebess Dénes levele Bethlen Istvánhoz, 1921. augusztus 22. uo.
- 75 *A Keleti Közlöny* első száma 1933. június 15-én jelent meg, az utolsó (a 13.) 1934. szeptember-októberben. A folyóirat rovatai: Az utolsó hetek eseményeinek átnézete; Politikai élet; Megyék és városok; Kisebbségek; Jogrend és jogélet; Egyház és iskola; Nemzetgazdaság-pénzügyek; Vegyes hírek.
- 76 Kimutatás a Bocskay Szövetség, illetve a Népies Irodalmi Társaság által kiadott és más átvett propaganda művekről, kezdetektől 1934. XII. 31-ig. MOL KA P 1077-VI. 246253.
- 77 A beadványok sorsáról részletesebben: *Az erdélyi magyar kisebbség védelme a Nemzetek Szövetsége előtt*. Szerk. Asztalos Miklós, Zakariás G. Sándor, Erdélyi Férfiak Egyesülete-Jancsó Benedek Társaság, Budapest 1931. 21-23.
- 78 Romsics Ignác: Olaszország és a román-magyar megegyezés tervei, 1918-1938. *Valóság* 1993. 6. 61-82.
- 79 A román állam kiküldöttei elé a románok részére jutott magyar területek kisebbségi védelme érdekében megoldandó kérdések, 1920. november 5. MOL K 26-1920-XXXIX-9967.
- 80 A Népies Irodalmi Társaság politikai osztályának tevékenységi köre. MOL KA P 1077 I. 52-55.
- 81 A következőkben csak tanulmányok adatait adjuk, amelyeket nem publikáltak, illetve nem kerültek be a Keleti Actio kéziratgyűjteményébe: Erdélyi román autonóm és elszakadási törekvések adatgyűjteménye. MOL K 610-19~. d. -1924-1929-19. I km. f. 183-193.; Jancsó Benedek: Román államférfiak és publicisták nyilatkozatai a román kormány kisebbségi politikájáról. MOL K 610-82-1. d. A/62. 42 f.; Uő.: Példák a szembeötlő román korrupcióra. U.o. A/63.; Barabás Endre tanulmányai: Adatok a romániai tankönyvek szelleméhez. MOL K 610-19-4. d.-I-k-1924-1929-16. km. f. 110 -173.; A polgári jogegyenlőség kérdése Romániában a Népszövetség garanciája mellett. MOL K 437-4 -1925-2-164., Adatok a romániai nemzeti kisebbségek iskolai sérelmeihez. MOL K 437-5-1926-2. 150 f.; Erdély és Románia felekezeti oktatásügye számokban 1927-1930. K 610-83-XI-1922-1933. f. 154-353.; A román belügyminisztérium útlevel és kivándorlási panamája. Uo. f. 64-120.; Románia kisebbségi kultúrpolitikája. Uo. f. 405-433.
- 82 A kisebbségek védelme tárgyában a szövetséges és társult főhatalmak, valamint Románia között 1919. december 9-én Párizsban kötött szerződés és az erdélyi magyar kisebbség sérelmei. NIT, Budapest, 1922. Kéziratban maradt: A romániai magyar kisebbség helyzete. 1923. MOL K 610-82-Id.-A/58. f. 1-49.
- 83 A kéziratot ez idáig nem sikerült megtalálni. A tanulmányt említi: Népies Irodalmi Társaság politikai tagozatának 1936. évi jelentése. MOL KA P 1077 XI. 3-7.
- 84 Néhány összefoglalás ebben a témakörben: A románság jövő kilátásai egy elkövetkezendő jövő békekötés alkalmával. MOL P 1077 XXII. 276-312.; Sebess Dénes: Általános áttekintés 1941-ből. MOL KA P 1077 XXI. 6-20.; különböző koncepciók bemutatása MOL KA P 1077 XXIV.
- 85 Az előadásokat később megjelentették: Barabás Endre: A romániai állami elemi oktatás. 13-51.; Jancsó Benedek: A romániai középoktatás. 52-104.; Uő: A romániai főiskolai oktatás. 105-136. In: *Az elszakított magyarság közoktatásügye*. Szerk. Komis Gyula, Magyar Pedagógiai Társaság, Budapest 1927.
- 86 Barabás Románia évenkénti tanköteles összeírásait és saját statisztikai forrásai alapján az óvodába, elemi-, középfokú- és főiskolákba beiratkozottak nemzetiségi, vallási, területi adatait rendszerezetten gyűjtötte: Jelentés a romániai és benne az erdélyi magyar oktatási intézményekre vonatkozó adatgyűjtés érdekében 1937-től általában végzett és az 1940. évi befejező munkálatokról. MOL KA P 10177-XVIII. 166-167.
- 87 Társadalmi és közművelődési egyletek. MOL KA P 1077-II. 734-754.; Jelentés az erdélyi magyarság iskolai és kulturális helyzetéről. MOL KA P 1077-V. 336-366.; Az erdélyi magyarság egészségpolitikai vázlata. MOL KA P 1077-XIV. 560-573.
- 88 A Népies Irodalmi Társaság politikai osztálya tevékenységi körének ismertetése 1920/1931. KA MOL P 1077-I. 54.
- 89 MOL K 437-1928 -7-11 .
- 90 A NIT politikai osztályának jelentése az 1940. évről. MOL KA P 1077-XVIII . 3-6.
- 91 Az Erdélyi Otthon Önképző és Segélyező Egylet létrehozásáról: *Erdélyi Hírek* 1920. február 12.; Erdélyi menekültek útmutatója. *Erdélyi Hírek* 1920. február 28.; Szakmai tanfolyamok menekülteknek. *Erdélyi Hírek* 1920. március 20., A NIT és az Erdélyi Otthon kapcsolatáról: MOL K 26-1922-II-282. f. 27-30.

- 92 A kiküldetésekről részletes beszámolók készültek: MOL K 26-1922-1266-I-297.; MOL K 437-1922-2-849.
- 93 A Külügyi Osztály programja: 1. A romániai kisebbségi kérdés tanulmányozása; 2. a dacoromanizmussal és a székelyek román származását hirdető koncepcióval szembeni propaganda beindítása. MOL K 437-1926-5-1. A SZEFE és a NIT kapcsolatáról: MOL K 26-1922-II-282. A kollégiumra vonatkozó javaslatról lásd a 100. jegyzetet.
- 94 Az Erdélyi Szász Iroda tevékenysége. MOL K 26-1922-II-282.
- 95 Internátusok és azok keleti kapcsolatai. MOL KA P 1077-I. 207-228.; Statisztikai kimutatások, összefoglaló a diáktthonok 10 éves tevékenységéről: A Népies Irodalmi Társaság által fenntartott budapesti, szegedi és debreceni diáktthonok 10 évi működéséről az 1922-1931. években. MOL KA P 1077-I. 282-290.
- 96 Az ingatlanszerzésről: MOL K 26-1922-II-282, illetve Sebess Dénes levele Papp Antalhoz, 1928. augusztus 28. MOL K 437-10-1928 -10. A budapesti internátus 1922/23. évi számadása szerint a bevételek 72 százalékát a központi támogatás tette ki. Ez az arány jellemző volt a többi kollégium működésére is. A budapesti internátus 1922/23. évi számadása. MOL K 437-1922-1923-10. A NIT gazdálkodásáról: A keleti segélyalap vagyoni helyzete. MOL KA P 1077-I. 347-381.
- 97 Romániában a magyarországi diplomákat honosítani kellett. Ez 5000 leibe került, s ezenkívül sikeres román nyelvű pótvizsgákat is kellett tenniük a hazatelepülő diplomásoknak. A magyar fél javasolta a romániai illetékeseknek az egyetemi és főiskolai tanulmányok kölcsönös beszámítását, de ez nem járt eredménnyel. MOL K 437-4-1924-1-365.
- 98 A Magyarországon tanuló erdélyi diákok zaklatásáról: Bukaresti magyar nagykövetség jelentése, 1928. április 12. MOL K 64-30-1928-27.; Az internátusok lakóinak további sorsáról: MOL KA P 1077-I. 228.
- 99 Az értekezletről készült feljegyzés: K 437-4-1925 -12-353.
- 100 A SZEFE nevében Pásint Ödön 1923-ban javaslatot tett egy kolozsvári 20-30 fős internátus felállítására. Az intézmény fenntartását az import/export adók 0,5-1 százalékának erre a célra történő elkülönítésével oldotta volna meg. MOL K 437-4-1924-1-30. 1927-ben György Lajos és Papp Antal javasolta egy kolozsvári kollégium felállítását. Tudományos feladatok Erdélyben, Papp Antal Pataky Tiborhoz, 1927. január 26. MOL K 437-6-1927 -1-52.
- 101 A debreceni kollégiumot már 1925-ben megszüntették. Az ide jelentkező diákok olyan szegények voltak, hogy ha a NIT 10 támogatottja mellett még 8-nak a Vallás és Közoktatási Minisztérium nem ad segélyt, akkor be kell zárni az intézményt. MOL K 437-4-1925-2-243, illetve Beszámoló az internátusokról. MOL K 437-10. f: 602-b 16. A másik két internátust 1927/28-ban „szüntették” meg. Valójában az internátusi szobákat albérletbe adták ki. A budapesti kollégiumból 1931-ben távozott az utolsó végzett „erdélyi” lakó. Jancsó Benedek levele Teleki Pálhoz, 1928. június 19. K 437-10-1928-2.
- 102 Jelentés a Külföldiek Otthonának 1932-1938. évi működéséről. MOL KA P 1077-XIII. 21-36.
- 103 Albrecht Dezső, Biró Sándor, Domokos Pál Péter, Haáz Sándor, Fogarassi József, Mikó Imre, Nagy Géza, Nagy Lajos, Pataki József, Szabó T. Attila, Székely Zoltán, Szervatius Jenő, Tompa Miklós, Vámszer Géza, Vita Sándor a legismertebb volt ösztöndíjasok. Külföldiek Otthonának 1932. évtől 1938. év június végéig tagjai. MOL KA P 1077XIII. 21-41.; Az ösztöndíjasok összetételéről: A Külföldiek Otthonának 1932/33/1936/37 között bentlakó és külső segélyezettjeiről készült kimutatás. MOL KA P 1077 XI-14.
- 104 A Külföldiek Otthonának fontosabb eseményei az 1936/37. tanévben. MOL KA P 1077-XI. I 1-13.
- 105 A képzés céljairól: Erdélyi magyar továbbképzés. MOL KA P 1077-V. 338-345. Az 1932-33-as év előadásai: a magyar oktatási rendszerről Komis Gyula, a magyar pedagógia eredményeiről Imre Sándor, a magyar történetírásról Asztalos Miklós, az európai nemzetiségi kérdéssről Nagy Iván, az erdélyi kisebbségi élet gyakorlati problémáiról Grandpierre Emil, Erdély és Magyarország szellemi kapcsolatairól György Lajos, a Népszövetség tárgyalta magyar panaszokról Tamás András, a székelység történelmi fejlődéséről Szeremley Ákos, a székelység településéről és származásáról Szilády Zoltán. MOL KA P 1077-IV. 4-16.
- 106 A Székely Diáktthon / Külföldiek Otthona 1941. évi működéséről. MOL KA 1077-XXI. 28-56.; 1942-ről uo. XXIV. 33-54.; 1943-ról uo. XXVI. 15-18.
- 107 1920 őszén a kolozsvári Református Teológia mellett Tanárképző Intézetet szerveztek. Oktatói a volt kolozsvári magyar egyetem tanárai és jónévi középiskolai tanárok voltak. Az intézmény működését 1921 októberében a román hatóságok felfüggesztették. Ugyanekkor a katolikus egyház is próbálkozott egy felsőfokú tanintézet létrehozásával. A kolozsvári Marianum keretében Polgári Iskolai Tanítóképző Főiskolát indítottak, de a hatóságok 1923-ban nem ismerték el az intézmény nyilvánossági jogát. A téma újabb feldolgozása: Antal Árpád: György Lajos életműve, EME, Kolozsvár, 1992, 10-12. (*Erdélyi Tudományos Füzetek* 210.)

- 108 „Illetékes tényező”-n a magyarországi felelősöket, az erdélyi ügyekben illetékes személyeket értette a korabeli romániai magyar közélet. Az Ellenzéki Diákmenza és az egyházi menzák konfliktusában Budapesten úgy döntöttek, hogy a kétoldalú diáksegélyezést egységesíteni kell, és további támogatást csak ennek megtörténte után adnak. Pataky Tibor levele Papp Antalhoz 1928. február 16. MOL K 437-10.
- 109 György Lajos a NIT erdélyi megbízottja volt. Jelentés a Külföldiek Otthonának 1940. évi működéséről. MOL KA P 1077-XVIII. 173. A tanároknak a NIT révén fizetést is folyósítottak. Grandpierre Emil javaslata az 1929/30. tanévre személyi kiadásokra 554000 lej (tanáronként körülbelül havi 3000 lej), dologi kiadásokra 210000 lej volt (könyvtári berendezések és beszerzések, taneszközök, kirándulások). MOL K 437-1929-9-vegyes. A szemináriumokról részletes leírást ad: A Kolozsvári Magyar Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Tanulmányi Felügyelő bizottságának 1930. július 4-i, X. tanévzáró értekezletének jegyzőkönyve. MOL KA P 1077-I. 296-336. A szemináriumok történetével foglalkozik Benkő Samu: Szabó T. Attila műhelyei. In: *Erdélyi Csillagok*. Budapest 1990. 154-175.; Antal *i. m.* 19-21.
- 110 Tanévzáró értekezlet jegyzőkönyve. MOL KA P 1077-1. 296-336.
- 111 Az Isteni gondviselés szolgálatában működő alkalmi és Gyámszülő- és más Társaságok tájékoztató beszámolója az 1925-1942. évekről. MOL KA P 1077-XXVL, valamint Gyámszülő- és Gondviselő Társaságok tájékoztatója. MOL KA P 1077-XXII. 459.
- 112 Erről az intézményrendszerrel átfogó képet ad az *Erdélyi Magyar Évkönyv*. Szerk. Fritz József és Sulyok István, Kolozsvár 1930.
- 113 Mint már említettük, a TESzK 1932-1934 között jelentős mértékben átalakult. A központon keresztül folyó költségvetési támogatásokról a MOL-ban csak 1931-ig található iratanyag. Ettől kezdve a Miniszterelnökség II. osztálya és a különböző magyarországi felekezeti központok bonyolították a határon túli segélyezés ügyeit. Az utóbbi forráscsoport feltárása folyamatban van.
- 114 Az Országos Magyar Pártnak nyújtott, később tárgyalandó rendszeres támogatáson túl elsősorban a választások időszakában volt szükség pótlólagos összegek kiutalására. Lásd például az 1928-ra vonatkozó költségvetéseket.
- 115 Paál Árpád naplója, HRM PÁK Ms 7651/330.
- 116 Jelentés a szegedi kormány külügyminisztériumának tevékenységéről. MOL K 64- 11918-1920. vegyes (1919-7.)
- 117 MOL K 27 Mt. jkv. 1919. szeptember 30.
- 118 MOL K 27 Mt. jkv. 1919. december 15.
- 119 Az Országos Menekültügyi Hivatal póthiteleiről: MOL K 26-1240-1920-XLIII/C, valamint MOL K 27 Mt. jkv. 1921. március 16.
- 120 Az 1920/21. évi állami költségvetésből a Miniszterelnökség utalta ki az összeget a Bocskay Szövetség részére. MOL K 26-XXXIX-9732.
- 121 Sebess Dénes levele a Miniszterelnökhöz, 1920. augusztus 25. MOL K 26-1262-1921-XXXDC-3290.
- 122 A Székely Hadosztálynak még 1919 tavaszán lóvásárlásra kiutalt összeg maradványát a kolozsvári központ segélyezésre és oktatási célokra használta fel. Az ezzel megbízottakat a Pénzügy- illetve a Honvédelmi Minisztérium szerette volna elszámoltatni, de a Bocskay Szövetség magának igényelte ennek az ellenőrzését. MOL K 26-1920-XXX.
- 123 Mt. jkv. 1921. március 22. MOL K 27. Az összeget kártérítésre és a terület gazdasági támogatására fordították. MOL K 437-1921-10-249.
- 124 Az alapot Udvarhelyi Dezső, a NIT munkatársa kezelte. 1922-ig 12,6 millió K, 270 ezer osztrák K, 2400 dollár, valamint román felüljegyzésű bankjegyek és el nem adott áruk 29,41 millió K, illetve 437000 lej értékben kerültek az alaphoz. Az összeget Budapesten a Pesti Hazai Első Takarékpénztár kezelte, Romániában - az előbbi pénzügyintézethez tartozó - Kolozsvári Takarékpénztár és Hitelbank intézte az alap ügyeit. Később részben ebből az alaphoz vásárolták fel a kolozsvári pénzügyintézet részvényeinek meghatározó részét. Feljegyzés az Erdélyi Alapba tartozó áruk eladásáról. MOL K 437-1921-2-181.
- 125 Az alapok iratanyaga a TESzK- dokumentumok között található, nevesített tételekként: MOL K 437-10.
- 126 Keleti segélyek külön irányítás alapján. MOL KA P 1077-II. 385-424. Ezt arra alapozták, hogy az erdélyi román vezetők 1920 tavaszáig a nemzetiségi oktatás ügyét az egyházakra bízva a monarchiabeli mintákat akarták követni. Az önálló erdélyi román politizálásnak az államigazgatásból történő kiszorításával ez is lekerült a napirendről, és megkezdődött a magyar oktatásügy ellehetetlenítése. Erről bővebben: Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bem 1989. 410-4 12.

- 127 Előterjesztés a Miniszterelnöknek az elvesztett területek egyházainak segélyezéséről. MOL K 26-1240-1921. A kifizetési arányokról: MOL KA P 1077-II. 385-386.
- 128 A táblázatban közölt adatok forrása: 1. A Társadalmi Szervezetek 1921/22. évi összefoglaló számadása. MOL K 437-11-10(2) f. 1366.; 2-3. A Társadalmi Szervezetek Központjának 1922-1923. évre, illetve az 1923-1924. évre engedélyezett összegek. MOL K 437-11-10(8).; 4. Az 1924. június 6-án tartott értekezlet megállapításai. MOL K 43711-10(2) f. 1462-1466.; 5-6. Előterjesztés a Társadalmi Szervezetek 1925/1926. évi költség-előirányzatáról. MOL K 437-1922-1930.; 7-8. Előterjesztés a Társadalmi Szervezetek költségvetési előirányzatáról. MOL K 437-10. f. 680-685.; 9. Társadalmi Szervezetek összehasonlító költség-előirányzata az 1929-1930. évre. MOL K 437-1929-9. vegyes f. 408-4 1 S.
- 129 A táblázatról: A TESzK-nek folyósított költségvetési támogatás 5 intézmény között oszlott meg. A *Szervezetek Központja* címen a Papp Antal vezette Teleki-iroda költségeit számolták el. Ebből fedezték a központi adminisztráció személyi és dologi szükségleteit, a központi könyvtár (körülbelül 1000 kötet) fenntartását és gyarapítását, a külföldi propaganda egy részét, az ehhez szükséges utazások kiadásait és egyes kiadványok nyomdaköltségét. A központ a táblázatban feltüntetett összegek túl úgynevezett idegen kiadásként is közvetített alkalmilag kormányzati segélyeket a társadalmi szervezeteknek. Például 1925/26-ban 28000000 K „saját” költség mellett, a közvetlenül nem az irányításuk alá tartozó intézményeknek 27800000 K-t fizettek ki. (Ezen belül a Szociográfiai Intézet 135 millió, a Külügyi Társaság 42,25 millió, a Magyar Nemzeti Szövetség 24 millió koronához jutott, a többi szakértői illetményekre, útiköltségekre költötték.) MOL K 437-1925/26-10. Amerikai Segélyalap f. 686.
- Észak* a Felvidéket és Kárpátalját, azaz a Csehszlovákiához került területeket jelentette. Itt 1922-ig a Thököly és a Rákóczy Szövetség tevékenykedett, de később egyedül az utóbbi kezelte az ide tartozó segélyeket. *Kelet* címen a NIT kapott támogatást. Területe nem terjedt ki a Romániához csatolt területek egészére. A Marostól délre eső bánati régió a Délvidéket támogató Szent Gellért Társasághoz tartozott. De a húszas évek második felében már találkozhatunk a NIT részletes költségvetésében e területre került segélyekkel is. A táblázatban szereplő összegekben a NIT magyarországi tevékenységének költségei is benne vannak.
- A Dél-i* támogatásokat a Szent Gellért Társaság közvetítette a Bánát és Bácska területén. Rajta keresztül jutott segítséghez a Julián Társaság is, amely elsősorban Horvátországban tartott fenn magyar intézményeket.
- Védelem* alatt a Magyar Figyelő Alap, az egyesületek titkosságát biztosító tevékenységét finanszírozták.
- a K: korona ; P: pengő ; CK: csehszlovák korona ; L: lej ; D: dinár. Az átszámításokat 1921-1924 között az évi középárfolyamok alapján, 1924-1930 között a költségelőirányzatokban használt árfolyamokon végeztük.
- b Az összegben az egyesületek központi tartaléka (10950000 K) is szerepel.
- c Az összeg a Thököly Szövetség (14100600 K) és a Rákóczy Szövetség (48454630 K) támogatását együtt tartalmazza. A következő években csak az utóbbi szervezet kapott költségvetési támogatást a TESzK-on keresztül felvidéki segélyezésre.
- d Ez az összeg az Erdélyi Alap részvényvásárlásra kiadott 19500000 K-ját is tartalmazza.
- g A Királyhágón inneni résznek 190000 P-t, a történeti Erdélynek 1500000 P-t irányoztak elő. Más években csak a NIT részletes (erdélyi) költségvetésében szerepelnek külön az előbbi területek segélyei.
- e A központi tartalékkal (és anélkül).
- f Az Erdélyi Alap részvényvásárlásra szánt összegével együtt (és anélkül).
- i A központi tartalékkal és a részvényvásárlásra fordított összeggel együtt.
- 130 Papp Antal emlékirata az 1921-1926 közötti munkáról. MOL K 437-10. f. 684-687.
- 131 MOL K 437-10. f. 447; 1327-1328; 1331;
- 132 A költségvetési adatokat lásd az egyes évek Statisztikai Évkönyveiben és Törvénytáiraiban.
- 133 Az értekezlet összefoglalója: MOL K 437-10. f. 1462-1466. Az előző év pénzügyi támogatására vonatkozólag is itt található utalás.
- 134 Az adatok forrását a 129. jegyzetben közöltük.
- 135 A részletes elszámolásra és ellenőrzésére jó példa: A Jótékonyági Alap kifizetéseinek számadása 1921/1922. évre. MOL K 437-1921-10.; A helyszíni elszámolásra: Endes Miklós jelentése a Bocskay Szövetség 1921/1922. évi erdélyi kiadásairól. MOL K 43710. f. 11-18.

THE EASTERN ACTION

The essay discusses the interwar support for the Hungarian national minorities living in the neighbouring countries from the mother country. The government of Budapest organized this activity of financial aid and the revelation of the situation through a social organization in each country. In Czechoslovakia the Rákóczi Association /Rákóczi Szövetség/, in Yugoslavia and the Banat the Saint Gerald Society /Szent Gellért Társaság/ and in Romania the Popular Literary Society (PLS) /Népies Irodalmi Társaság/ dealt with the Hungarian minority. The essay discusses the work of the latter.

The activity of the PLS can be divided into the following three fields: 1. It collected data on the situation of the Hungarian minority in Romania and made analyses of the situation. 2. Until 1928 it maintained dormitories for students fled from Transylvania.

Later they became centres providing postgradual grants for young Hungarian intellectuals graduated in Romania and organizing summer refresher courses for teachers. At the same time in Kolozsvár (Cluj) they organized vernacular courses at university level for Hungarian students. 3. The organization of the financial support for the Hungarian educational, church and social institutions in Romania.

The year budget of the three social organizations was confirmed by the Prime Minister's Office through the Centre of the Social Organizations. The visafée incomes of the Hungarian embassies working in the neighbouring countries ensured a considerable part of the financial support. In the usage of the Hungarian support the greatest difference was between Slovakia and Transylvania. While the former got proportionately bigger support (between 1922-26) than the Hungarians in Romania, this amount was mainly used to help the regional /Slovak, Ruthenian/ political movements. On the other hand 80% of the support for Transylvania was spent on the Hungarian educational institutions, on a normative base.

DIÓSZEGI ISTVÁN

Az Osztrák-Magyar Monarchia föderatív átalakításának kísérlete 1871-ben és a nemzetközi politika*

A *Wiener Zeitung* 1871. február 7-i számában hivatalos közlemény jelent meg arról, hogy az uralkodó új kormányt nevezett ki a „birodalmi tanácsban képviselt királyságok és országok” élére. Hogy új kormányt kapott Ausztria, az önmagában nem okozott meglepetést: 1867 decembere óta ez volt itt az ötödik minisztérium. Annál inkább a kormánylista: csupa olyan név szerepelt rajta, amely eddig jószerivel ismeretlen volt a nagypolitikában. A miniszterelnök és belügyminiszter, Carl Hohenwart gróf korábban a közigazgatásban tevékenykedett, a kereskedelem- és mezőgazdaságügygel megbízott Albert Schäffle mint közgazdász professzor a bécsi egyetemen tanított, az új igazságügyi miniszter, Karl Habietinek ugyanitt jogot adott elő, a kultusztárca birtokosa, Josef Jireček pedig osztályvezető volt az oktatási minisztériumban. Csak Ludwig Holzgetan és Heinrich Scholl bárókról lehetett biztosan tudni, hogy kicsodák: az előbbi pénzügy-, az utóbbi honvédelmi miniszter volt a leköszönő Potocki-kormányban. A kormánytagok neveinél, amely neveket a korabeli újságok szerint a bécsiek csak a bosszúság és a jókedv bizonyos vegyülékével tudták kiejteni,¹ csak a kormányprogram keltett nagyobb feltűnést. Egyebek mellett az állt benne, hogy a kormány eltökélt szándéka, hogy az alkotmány azon cikkelyét, amely minden néptörzs számára egyenjogúságot biztosít, nem csupán szövege, hanem szelleme szerint is megvalósítja, és hogy a kormány a birodalmi egységgel összeegyeztethető tartományi autonómia bővítését szándékozik kezdeményezni. A kormányprogramban a közvetlen választásokra és az aktív választójog kiterjesztésére is utalás történt.²

Az ismeretlenek minisztériuma által meghirdetett kormányprogram egyfajta kísérlet volt arra, hogy Ciszlajtánia közjogi berendezkedését és állami struktúráját összhangba hozza az etnikai arányokkal és a népképviselési normákkal. Az 1867-es alaptörvény, a korábbi uralkodói diplomákat és pátenseket is adaptálva, ezeket a viszonyokat ugyanis felemás módon rendezte. Ausztria etnikai adottságai a magyarországra hasonlítottak, de mondhatni, hogy még azoknál is kedvezőtlenebbek voltak. Abban a tekintetben, hogy a vezető szerepre igényt tartó osztrák-németek az össznépesség alig több mint egyharmadát tették ki, közel kétharmad a csehek, szlovének, lengyelek, ukránok, és kisebb részben az olaszok és a románok között oszlott meg. Az osztrák-németek esélyeit az a körülmény is rontotta, hogy jóllehet a tulajdonképpen Ausztriában zárt tömbben éltek, mintegy egyharmad részük etnikai szigetként és más nemzetekkel keveredve a koronatarományokban, főként a Vencelkorona országaiban (Csehországban, Morvaországban, Sziléziában) és Krajnában (a későbbi Szlovéniában) helyezkedett el. A kedvezőtlen szituációval való szembesülés során az osztrák törvénykezés nem tette magáévá az egyértelmű magyar központosítást, hanem olyan centralizációt valósított meg, amely a föderatív államberendezkedés bizonyos elemeit is magába foglalta. A magyartól már abban is különbözött, hogy nem vezette be a németet mint államnyelvet, hanem valamennyi „országosan használt nyelv” egyenjogúságát elismerte, és azoknak használatát az iskoláztatásban a közigazgatásban és a bíróságokon biztosította. A leglényegesebb eltérés abban mutatkozott, hogy a rendiség korából származó tartománygyűlések, amelyek száma tizenhetet tett ki, mint a tartományi szintű törvényhozás testületei, változatlanul fennmaradtak. Az államberendezkedés föderatív jellege ezzel ki is merült. A tartományok nem rendelkeztek végrehajtó hatalommal; ezt az uralkodó által

a tartománygyűlések beleszólása nélkül kinevezett helytartó gyakorolta, és nem jött létre a föderatív államokra jellemző országos szintű törvényhozó testület, a szövetségi gyűlés. A törvényhozás központi intézménye a birodalmi tanács maradt, amelybe azonban, a közjogi következetlenségek számát szaporítva, nem közvetlen választás útján kerültek a képviselők, hanem az alaptörvényben megállapított kulcs szerint, a tartománygyűlések küldötteiként. A föderalizmus fügefaleveleit magán viselő centralizmussal az alkotmányosság súlyos fogyatékoságai párosultak. Az alaptörvény nagyvonalúan biztosított ugyan minden polgári szabadságjogot, de a törvényhozói és végrehajtói hatalom szintjén olyan áttételeket iktatott be, amelyek ezeknek a szabadságjogoknak az érvényesítését tetszés szerint lefékezheték. Hogy az össznépszerűség csupán hat százaléka rendelkezett választójoggal, az a kor viszonyai között nem volt rendkívüli, de hogy a kuriális választási szisztéma alapján a földbirtokos vagy gyártulajdonos voksa sokszorosát érte az egyszerű város- vagy község lakóinak (a második kúriában 10, a negyedikben 1133 szavazóra jutott egy képviselő), az már csak az egyenlőség elvének súlyos sérelme árán volt lehetséges. Az ilyenformán előre megrostált birodalmi tanács sem léphetett fel azzal az igénnyel, hogy az uralkodó a legtöbb szavazatot nyert párt vezetőjét bízta meg kormányalakítással; ez a parlamenti erőviszonyoktól függetlenül az uralkodó kizárólagos hatásköre maradt. A 14. paragrafus, amely továbbra is lehetővé tette a rendeletek útján történő kormányzást, már csak a bokrétát tette fel a kalapra.³

Az etnikai arányokat és az alkotmányos követelményeket nem kellőképpen respektáló, a centralizmust előnyben részesítő és az abszolutizmussal szemben engedékeny berendezkedésben mintegy előre be voltak programozva az állami élet működési zavarai. A látszatföderalizmussal elégedetlen nemzetek képviselői távolmaradásukkal a központi törvényhozás, a birodalmi tanács tevékenységét akadályozhatták, a törvényhozás viszont, minthogy a költségvetés jóváhagyása tőle függött, parlamenten kívüli kormány kinevezése esetén a végrehajtó hatalom működését béníthatta meg. Az alaptörvény elfogadása, 1867. decembere óta tulajdonképpen erről szólt az ausztriai történet. A cseh képviselők, az 1861-es magyar mintához igazodva, újra megtagadták a birodalmi tanácsban való megjelenést, és 1868. augusztusában tett deklarációjukkal a Vencel-korona országainak egysége és különállása mellett törtek lándzsát. Mindez az osztrák-magyar dualizmus és az 1867-es alaptörvény által létrehozott ciszlajtán berendezkedés elutasításával volt egyértelmű. A cseh hajthatatlansággal szemben sem a kivárás, sem a mérsékelt engedékenység, sem a merev elutasítás nem bizonyult eredményesnek, és a csehkérdés megoldatlansága három év alatt négy kormány bukását okozta. A sikertelen próbálkozások nyilvánvalóvá tették, hogy a megnyugtató megoldás az adott közjogi és alkotmányos keretek között nem lehetséges, és vagy a föderatív berendezkedés irányába, vagy a tiszta centralizmus felé kell elmozdulni. A határozottabb elmozdulás azonban beláthatatlan bonyodalmakat helyezett kilátásba. Föderatív próbálkozás esetén biztosra lehetett venni, hogy az osztrák-német lakosság, különösképp a legtöbb parlamenti képviselővel rendelkező liberális párt határozott ellenállást tanúsít. Azzal is számolni kellett, hogy mivel a kísérlet szükségképpen a dualista berendezkedést is érinti, a magyar politikai közvélemény és a magyar kormány sem marad közömbös. Az államjogi experimentnek a Monarchia külpolitikájára gyakorolt lehetséges hatását sem lehetett figyelmen kívül hagyni, hiszen a szlávok, különösképp a csehek korántsem rokonszenveztek az osztrákok és a magyarok által inspirált külpolitikai irányvétellel. Végül, de nem utolsó sorban Németország és Oroszország reagálásával is számolni kellett, mert Lengyelország közös felosztása óta a két szomszédos hatalom számára egyáltalán nem volt

közömbös, hogy mi történik a Monarchiában. A lehetséges bonyodalmak mind ez ideig visszariadtak a határozott cselekvéstől. A Hohenwart-kormány hivatalba lépése azonban arra vallott, hogy Ausztriában megpróbálkoznak a nagy történelmi kísérlettel.

*

A Hohenwart-kormány előtörténetével kapcsolatos dokumentumok arra vallanak, hogy a későbbi miniszterek nem tulajdonítottak a kísérletnek külpolitikai tartalmat. Hohenwart még 1870 márciusában, amikor felkérték arra, hogy tárcát vállaljon a Potocki-kormányban, terjedelmes emlékiratban fejtette ki elgondolásait. Részletesen szólt a választójogi reform szükségességéről, a németeknek kedvező nagybirtokosi és kamarai kúria eltörléséről, a tartománygyűlések törvényhozói hatáskörének bővítéséről, de külpolitikai összefüggéseket nem említett. Schäffle, amikor 1870 októberében kihallgatáson jelent meg az uralkodónál, a teljes egyenjogúsítás kívánalmát, a nagytökések háttérbe szorításának és a vidéki népesség preferálásának szükségességét, valamint a csehekkel való kiegyezés fontosságát hangsúlyozta. A külpolitikát csupán áttételesen hozta szóba, amikor azt említette, hogy a magyar preponderancia nincs ártalmára a Monarchiának, mert a magyarok, az osztrák-németektől, illetve a csehektől eltérően, sem Poroszország, sem Oroszország felé nem gravitálnak. A cseh ellenzék vezetőivel 1870 augusztusában folytatott tájékoztató tárgyalások is belpolitika kérdések körül forogtak. Kiderült, hogy a jövő kormány és a cseh ellenzék elgondolásai messze nem fedik egymást. A csehek nem elégedtek meg az autonómia kilátásba helyezett bővítésével, hanem a központi végrehajtó hatalomban való részvételt igényelték, de a belső átalakulás nemzetközi kihatásairól itt sem esett szó.⁴ Az előzményekkel teljesen egybehangzott a *Fremdenblatt*-ban megjelent értesülés, amely szerint a Hohenwart-minisztérium a birodalmi kancellár külpolitikáját teljesen magáévá tette, és hogy teljesen alaptalan minden olyan aggodalom, amely szerint a kormányváltás miatt a külpolitikában Poroszország elleni fordulat fog bekövetkezni.⁵

Az aggodalomnak, vagy ha úgy tetszik gyanakvásnak mégis volt némi alapja. A korábbi kormányváltások nagyjából a birodalmi kancellár asszisztenciája mellett mentek végbe, és Beust több alkalommal a cseh kérdés rendezésében is kezdeményezett. Most a birodalmi kancellár, a környezetében lévők visszaemlékezései szerint, Pestről Bécsbe utazván az újságokból értesült a Hohenwart-kormány kinevezéséről.⁶ Beust maga ugyan azt mondta a bécsi szász követnek, hogy az uralkodó a hírt már Pesten közölte vele,⁷ de ez nem változtat azon a tényen, hogy az új kormány a birodalmi kancellár háta mögött jött létre. A titkolódzás kézenfekvő volt. Beust, aki korábban, más körülmények között maga is flörtölt a csehekkel, a Poroszország irányába 1870 decemberében végbement nyitás után⁸ nem nyújtott volna támogatást, hanem, amint Schäffle kifejezte magát: csírájában elfojtotta volna az egész próbálkozást.⁹ Nyilvánvalóan azért, mert az ilyen kormány létét nem tartotta volna összeegyeztethetőnek az osztrák és a magyar elvárásokhoz igazított külpolitikával. A bécsi szász követnek meg is mondta, hogy az új kormány megnehezíti a külfölddel, különösképp a Németországgal szembeni feladatának teljesítését.¹⁰ A *Fremdenblatt* hízelgő szavakkal teletűzdelt demontijét sem elsősorban annak külpolitikai tartalma miatt tették közzé, hanem hogy megnyugtassák a mellőztetés miatt bosszús birodalmi kancellárt.

Hogy az uralkodót és tanácsadóit az új kormány létrehozásában mennyire vezették külpolitika megfontolások, arról a rendelkezésre álló források alapján nehéz

egyértelmű véleményt formálni. Orczy Béla, a közös külügyminisztérium magyar osztályvezetője 1871 júniusában is azt jegyezte naplójába, hogy az uralkodó környezetében a poroszgyűlölet még mindig nem enyhült meg.¹¹ Azok a személyek, akik a Hohenwart-kormány születése körül bábáskodtak, ebbe a körbe tartoztak. Konstantin Hohenlohe herceg főudvarmester Beustot túl engedékenynek találta Poroszországgal szemben,¹² Dürkheim gróf, az uralkodó korábbi szárnysegédje, aki Schöfflét a császárhoz bevezette, attól óvott, hogy a Monarchia Poroszország uszályába kerüljön,¹³ a szürke eminenciásnak számító Braun államtanácsos pedig Zsófia főhercegnőnek, a császár buzgón katolikus anyjának a szócsöve volt a Ferenc Józseffel való mindennapos érintkezésben.¹⁴ Fel kell tételezni, hogy az uralkodó nem tudta teljesen kivonni magát poroszellenes környezetének hatása alól, márcsak azért sem, mert Königrätz emlékéitől még mindig nem tudott teljesen megszabadulni. Az érzelmektől függetlenül a politikai ésszerűség is a korrekció szükségességét diktálta. Végül is nem volt nehéz belátnia, hogy az osztrák-németek, akik oly lelkes német nacionalistákká váltak, és egyre inkább Anschluss-vágyakat árultak el,¹⁵ nem a Monarchia stabilitásának egyedüli letéteményesei. Rieger, a cseh ellenzék egyik vezetője éppen abban látta a Hohenwart-kormány megalakításának jelentőségét, hogy az uralkodó megértette, nem lehet kizárólag az osztrák-németekre és a magyarokra hagyatkozni, és hogy felismerte a szlávok jelentőségét.¹⁶ Az uralkodó kijelentése Schweinitz német követ előtt arról, hogy a liberalizmussal sok visszaélést követtek el, és hogy mostantól kezdve igazi osztrák módon kell kormányozni,¹⁷ ezt az értelmezést látszik alátámasztani. Az igazi osztrák módon való kormányzás értelem szerűen a Poroszországtól való egyfajta elhatárolódást is magába foglalta. Az elhatárolódást maga a Hohenwart-kormány is elvégezte azzal, hogy rendeletileg betiltotta a Franciaország fölötti német győzelmet ünneplő ausztriai rendezvényeket,¹⁸ és hogy amnesztiában részesítette az osztrák munkásmozgalom börtönbüntetésre ítélt vezetőit. A börtönbüntetést korábban éppen azért szabták ki, mert a perbefogottak a Franciaország elleni hódító háború és Elzász-Lotharingia német annektálása ellen tiltakoztak.¹⁹

Hogy a csehek, akiknek az állami életbe való visszavezetését a Hohenwart-kormány megcélozta, milyen külpolitikai elgondolásokat követnek, abban a történészeknek nem kell feltételezésekre és találgatásokra hagyatkozniuk. Nyilvános szereplésükkel ezt már 1870 őszén érzékeltették, amikor kiálltak Elzász-Lotharingia német annektálása ellen, és pártját fogták Oroszországnak, amikor az felmondta az 1856-os párizsi szerződés orosz szuverenitást korlátozó cikkelyeit.²⁰ A bizalmas tárgyalásokon, amelyeket a cseh vezetők Novikov bécsi követtel folytattak, az állásfoglalások motivációja és a Monarchia általuk kívánatosnak tartott külpolitikai orientációja is kirajzolódott. Az indítékok között első helyen az egyesülő Németországtól való riadt félelem állott. Palacký és Rieger a sedani német győzelmet követő napokban félelmetes katonai hatalmasságnak nevezte Poroszországot, amely rögtöni fenyegetést jelent Ausztria integritására és a szláv világ jövőjére nézve, de közvetett módon Oroszországot is veszélyezteteti. A két cseh politikus azt jósolta, hogy Poroszország miután elnyeli Ciszlajtániát és környezetének egész német lakosságát, az Adriáig és a Fekete-tengerig terjeszti ki majd határait, ahol már fel is állította dinasztikus előőrseit. A külpolitikai orientációt illetően a cseh vezetők egyértelműen a Monarchia és Oroszország szoros együttműködése mellett álltak ki, mert mint mondták, a szláv világ csak e két nagyhatalom köré tömörülve képes ellenállni a germánok gögös aspirációinak. Hozzá tették azonban, hogy a két hatalom közötti együttműködés csak akkor jöhet létre, ha a Habsburg-dinasztia lemond az osztrákok

és a magyarok iránti előszeretetről, és felismeri, hogy a Monarchia mind ez idáig hiányzó kohéziójának csak a szlávok lehetnek a hordozói.²¹

A belátás, amelynek hiányáról a cseh vezetők 1870 őszén még keserű szavakat ejtettek, 1871 elejére elérkezni látszott. Mint fentebb már utaltunk rá, Rieger úgy értelmezte a Hohenwart-kormány kinevezését, hogy az uralkodó végre megértette a szláv elem fontosságát és jelentőségét. A változott körülmények között a cseh vezetők szükségesnek ítélték, hogy újra kifejtsék Novikov előtt külpolitikai elgondolásaikat. Most már persze nemcsak a teória szintjén, hanem azzal a reménnyel, hogy támogatást kapnak Pétervárról a Monarchián belüli törekvéseikhez, és hogy elérik Oroszországnál, hogy elébe menjen a Monarchiának az általuk szükségesnek vélt kooperáció létrehozásában. A bécsi orosz követ újra hallhatott Riegertől a germán veszedelemről, a szláv föderáció távlatairól és arról is, hogy a csehek nagyvonalúan hajlandók közreműködni az oroszlelgyel ellentét kiegyenlítésében.²² A beszélgetések során mindamelllett a vissza-visszatérő motívum a Monarchia és Oroszország közötti együttműködés szükségességének hangsúlyozása volt, amelyet Rieger nemegyszer úgy prezentált, mint orosz szükségletet. A népek konglomerátumának számító Ausztria nem folytathat önálló nemzeti politikát, mondta egy alkalommal, és a jövőben vagy Németországra, vagy Oroszországra kell támaszkodnia. Hozzátette, hogy az előbbi irányvonalat Beust és Andrassy, az utóbbit a csehek és a Hohenwart-kormány képviselik.²³ Novikovnak ebből a sarkított fogalmazásból azt kellett megértenie, hogy ha Oroszország nem nyújt támogatást a cseheknek és a Hohenwart-kormányának, akkor a jövőben egy teljesen Németországra orientálódó Monarchiával kell számolnia.

A csehek és a Hohenwart-kormány külpolitikai irányvételét azonosítva Rieger, a rábeszélés hevében, alighanem elrugaszkodott a valóságtól. Nincs nyoma annak, hogy a kormányfő valaha is ilyen gondolatokat forgatott volna a fejében. Kérdéses az is, hogy a csehekkel való kiegyezés esetén a prágai elgondolásokból mennyit emelt volna be a kormánypolitikába, arról nem is beszélve, hogy mennyit lehetett volna ebből érvényesíteni a közös külpolitikában, ahonnan az osztrák és a magyar befolyást aligha lehetett volna teljesen kiküszöbölni. A közös külpolitika korrekciójának lehetősége mindenesetre a csehekkel egyezkedő Hohenwart-kormány létében foglaltatott, és ezzel a lehetőséggel a *Fremdenblatt* meggyőzően hangzó cáfolata ellenére is számolni kellett.

A Hohenwart-kormány kísérletének külföldi fogadtatására és megítélésére áttérve először is az érdemel említést, hogy azok a nézetek, amelyeket Rieger a bécsi orosz követ előtt képviselt, az orosz pánszláv és szlavofil publicisztika számára egyáltalán nem voltak idegenek. A vezető moszkvai és pétervári lapok Sedan óta a német egyesítés riasztó perspektíváiról cikkeztek, és Poroszországot a további hódítás szándékával gyanúsították. A Monarchia ezekben az írásokban úgy jelent meg, mint az egyesített Németország szlávok ellen irányított keleti előőrse. Hohenwart kinevezése ezekben a körökben azt a reményt ébresztette, hogy Ciszlajtániának a szláv-föderatív alapelvek szerinti átalakítása a Monarchia külpolitikájának a megváltozását is magával vonja. Katkov, a vezető pánszláv publicista az ilyenformán átalakított Monarchiát Oroszország szövetségeseinek tekintette a pángermán hódítással szembeni védekezésben, és felfogását Miljutin hadügyminiszter is osztotta.²⁴

A pétervári külpolitikai vezetés az első időszakban nem reagált az ausztriai változásokra, és a bécsi orosz követ is tartózkodott az állásfoglalástól. Hogy kormánykörökben nem osztják a pánszláv publicisták véleményét, mégis egyértelműen kiderül azokból a szúrós megjegyzésekből, amelyeket II. Sándor cár Novikov jelentéseinek margójára írt. Amikor Rieger arról beszélt, hogy Poroszország

annektálni fogja a Baltikumot és Orosz-Lengyelországot, és egészen Ukrajnáig terjeszti ki határait, II. Sándor azt vetette oda, hogy micsoda képtelenség. Arra az ötletre, hogy a lengyel és az orosz delegátusok Prágában találkozzanak, és cseh közvetítéssel kíséreljék meg a kibékülést, a cár válasza így hangzott: soha nem járulok hozzá. A cseh politikus jövőképe, hogy a szláv világ elkerülhetetlenül a föderatív rendszer irányába halad, amely Oroszországot is át fogja alakítani, a cár gúnyosan csak annyit jegyzett meg: köztársasággá.²⁵ Ezekkel a megjegyzésekkel teljesen megegyezett a pétervári német nagykövet biztos forrásból szerzett értesülése, amely szerint a cár elrendelte, hogy Novikov a cseh politikusoknak határozott elutasító választ adjon, amely megfosztja őket a netáni orosz beavatkozás reményétől.²⁶ Bizonyítani nem lehet, de fel kell tételezni, hogy I. Vilmos német császárnak a cárhoz intézett, a háború alatti orosz magatartást dicsérő táviratát azért hozták nyilvánosságra Pétervárott, hogy jelzést adjanak a Monarchiának: a poroszellenes tartalmú közeledésre Pétervárott nincs fogadókészség.²⁷

A bécsi német követ nem volt olyan kedvező helyzetben, mint orosz kollegája, aki a csehek, és átvitt értelemben az új kormány külpolitikai szándékairól első kézből szerezhetett információkat. Ennek megfelelően eléggé tájékozatlannak és tanácstalannak bizonyult. Schweinitz azzal számolt, hogy Schmerling, az 1861-es februári pápens kezdeményezője kap miniszterelnöki megbízást, és még két héttel a Hohenwart-kormány megalakulása előtt is szilárdan meg volt győződve arról, hogy az osztrák liberálisok kerülnek kormányra.²⁸ A *Wiener Zeitung* február 7-i közleménye aztán neki is alapos meglepetést okozott, és miután a kinevezés indítékairól nem tudott magyarázattal szolgálni, jobb híján az új miniszterekről hamarjában összeszedett információit továbbította Berlinbe. Hohenwartról megírta, hogy a Bach-iskolából származó jó közigazgatási hivatalnok, Schäffléről, hogy szociáldemokrata, a két cseh miniszterrel pedig, hogy Thun és Clam-Martinic grófok emberei. A kormány egészének jellemzésére a klerikális, föderalista, cseh, szocialista és nagy-német jelzőket használta, olyan predikátumokat, amelyek Berlinben aligha keltettek rokonszenvet.²⁹ A zavart csak fokozta, hogy miként a berlini külügyminisztérium, úgy Schweinitz sem tudta biztosan, hogy a Hohenwart-kormány megalakulását nem kell-e úgy értelmezni, mint a birodalmi kancellár újabb poroszellenes húzását.³⁰ Ez utóbbi gyanú ugyan hamar eloszlott: Beust előbb a bécsi szász követet,³¹ majd Schweinitzet is meggyőzte arról, hogy semmi része nem volt az új kormány létrehozásában,³² de a bécsi német követ ettől még nem látott tisztábban. Mindenesetre korábbi elmarasztaló véleményét visszavonva február 9-én azt táviratozta Berlinbe, hogy az új minisztériumot egyelőre ne minősítsék poroszellenesnek és kíméletesen írjanak róla a sajtóban.³³

A kívánság nem találkozott mindenkinél egyetértéssel. Schweinitznek egy vacsorameghívás alkalmával módja nyílt megismerkednie Schäfflével, aki biztosította őt, hogy bármilyen is volt régebbi magatartása Poroszországgal szemben, mostani állásában csak Ausztria érdekeit tarthatja szem előtt, amelyek azt követelik, hogy jó viszonyt tartsanak fenn a berlini kabinettel. Ezekre a biztosítékokra I. Vilmos szarkasztikusan azt jegyezte meg, hogy éppen így nyilatkozott Gramont herceg is a bécsi porosz követ előtt, amikor francia külügyminiszterré nevezték ki.³⁴ Bismarck óvatosabb volt, és osztotta Schweinitz nézetét, hogy az új osztrák kormány által követendő irányról nehéz előre határozott véleményt formálni. A kancellár 1871. február 15-én kelt utasításában nem tartotta kizártnak, hogy a Hohenwart-kormány angol és francia befolyásnak, esetleg vallási ráhatásnak köszönheti létrejöttét, és nehezményezte, hogy a kormánynak olyan tagjai vannak, mint Schäffle, akik a Poroszország és a Monarchia közötti bensőséges kapcsolat kialakulását lehetetlenné

teszik. Megértést mutatott viszont abban a tekintetben, hogy az osztrák császári udvar fenntartásokkal viseltetik azokkal szemben, akik túlságosan Németország felé hajlanak, és nem látott eleve Németországgal szembeni agresszivitást abban, hogy az osztrák-német érdekektől elhatárolódik. Bismarck megengedte, hogy a Hohenwart-kormány létrejötte a sok sikertelen próbálkozás után nem más, mint újabb kísérlet arra, hogy Ausztria belső békéjét és viszonyainak konszolidálását elérjék. Egyetértett ezért Schweinitzcel, hogy az új minisztériumnak nem szabad eleve poroszellenes jelleget tulajdonítani, és arra utasította a követet, hogy a kormány törekvéseit kellő higgadsággal és jóindulattal szemlélje.³⁵

Első pillanatra meglepőnek tűnhet, hogy Bismarck megértést mutatott egy olyan kísérlettel szemben, amely végkifejletében Ciszlajtánia szláv színezetű föderatív átalakulását eredményezhette. Az előzményeket ismerve azért ez nem is annyira meglepő: a kancellár egy évvel korábban a berlini osztrák-magyar követen keresztül a föderatív megoldást szügerálta.³⁶ A körülmények azonban, amelyek akkori állásfoglalását motiválták, azóta gyökeresen megváltoztak. 1871 februárjában, a német birodalom megalakulása után nem kellett már félni attól, hogy a liberális Ausztria „erkölcsi hódításokra” tesz szert Németországban. Az akkor kívánatosnak tartott abszolutisztikus-föderatív ellensúlynak következképp nem volt többé funkciója a bismarcki külpolitikában. Azt kell gondolni, hogy valamiféle funkciót mégis betöltött. A német császárság kikiáltása után az osztrák népesség zömét eltöltötte az össznémet ügy iránti rokonszenv, és helyenkint a csatlakozás vágya is elemi erővel megmutatkozott. Az erről szóló híreket olvasva a kancellár lidérces álmaiban talán még az is lejátszódott, hogy Ciszlajtánia osztrák-német kormánya felvételi kérelemmel kopogtat be a berlini külügyminisztérium ajtaján. A német állami érdekek szempontjából Bismarck ezt nemhogy kívánatosnak nem tartotta, hanem egyenesen veszedelmesnek minősítette. Abból a józan belátásból, hogy ha Európa az egykori Zollverein kereteire korlátozódó német egységet el is viseli, a német etnikum egészének egyesítése ellen minden bizonnyal felemeli a szavát. És miután a Franciaországgal kötendő előzetes béke még aláírásra várt, kockázatosnak látszott minden próbatétel. Ez a félelem lehetett a rugója annak az idegességtől vibráló táviratnak, amelyet még az ausztriai kormányválság megoldása előtt küldött Schweinitznek: azok a törekvések, amelyek Ausztria német örökös tartományainak Németországhoz történő csatlakozására irányulnak, nem egyeznek a német politika céljaival.³⁷ Feltehető, hogy a Hohenwart-kormányt azért fogadta jóindulattal, mert megfelelő ellensúlyt látott benne ezeknek a nemkívánatos törekvéseknek a fékentartására. Az ausztriai német népesség várható sanyarú sorsa, amely körül a németországi nemzeti liberális sajtó oly nagy lármát csapott,³⁸ a német állami érdekeket szem előtt tartó kancellárt a legkevésbé sem foglalkoztatta.

*

A németországi nemzeti liberális sajtó az ausztriai helyzetről írva az osztrák lapok jajkiáltásait visszhangozta. Volt mit visszhangozni. Szászország bécsi követe egy héttel a Hohenwart-kormány megalakulása után arról számolt be, hogy a sajtó túlnyomó többsége rendkívül ellenséges az új minisztériummal szemben, és a lakosságot energikus ellenállásra buzdítja. Megírta, hogy csak a klerikális és a szélsődemokrata lapok alkotnak kivételt, az utóbbiak is csak azért, mert a kormány amnesztiában részesítette a munkásmozgalom elítélt vezetőit. A követ arról is hírt adott, hogy Csehországban is nagyon hűvösen fogadták az új minisztériumot, minthogy előbb biztosítékokat szeretnének látni arra nézve, hogy a kormány elismeri

azt, amit a deklaránsok cseh államjognak neveznek. Végül azt is szükségesnek tartotta hangsúlyozni, hogy Magyarországon osztják az osztrák liberális párt aggályait, és hogy a bécsi lapok ebből adódóan a Deák-párttal való szövetség lehetőségével számolnak.³⁹

A szász követ, Karl von Bose évek óta működött már Bécsben, tájékozottságához nem férhetett kétség, de nem volt mentes a diplomáciai testület más tagjaira is jellemző egyoldalúságtól. Ő is csak németül olvasott, és ebből adódóan a nem német sajtóban mutatkozó árnyalatokat nem érzékelte. Különben észre kellett volna vennie, hogy Rieger és Palacký lapja, a *Pokrok* sem a Hohenwart-kormány mellett, sem ellene nem foglalt állást, és egyfajta várakozó álláspontra helyezkedett.⁴⁰ És ha a Deák-párthoz közelálló *Pester Lloyd* cikkeiből helyesen is vonta le azt a következtetést, hogy Magyarországon osztják az osztrák liberálisok aggályait, a magyar lapokat nem olvasva nem vehette észre, hogy az utóbbiak, a precedens-teremtést elkerülendő, leginkább azt hangsúlyozták, hogy magyar részről nem avatkozhatnak az osztrák belügyekbe.⁴¹ Az osztrák lapok megítélésében nem tévedett a szász követ, de minthogy az osztrákokkal érzett együtt, annak megállapításával adós maradt, hogy a liberálisok az alkotmányos és nemzeti sérelmek felpanaszolásával egy nemzeti tekintetben nehezen igazolható berendezkedést védelmeztek.

A Hohenwart-kormány a sajtóban nem lelt támogatókra, de nem ez volt a legnagyobb gondja. Pozíciójának igazi gyengesége parlamenten kívüli mivoltából fakadt. A hatalmi ágak közül Ausztriában eddig a törvényhozás küszködött krónikus válsággal. A képviselők egy részének távolmaradása miatt a birodalmi tanács csak nagy ügyel-bajjal tudta meghozni a szükséges döntéseket, és nemegyszer a határozatképtelenség küszöbére sodródott. A parlamenten kívüli kormány kinevezésével most a végrehajtó hatalom szintjén jelentkeztek súlyos működési zavarok. Nemcsak arról volt szó, hogy a kormány, megfelelő parlamenti többség híján, nem tudja megszavaztatni a kormányprogramban jelzett célok eléréséhez szükséges törvényeket és törvénymódosításokat, hanem arról is, hogy a kormánnyal szembenálló törvényhozás az államgépezet működtetéséhez szükséges anyagi és személyi feltételeket is megtagadhatja. Márpedig a költségvetés jóváhagyása, az újoncjutalék megszavazása és a delegáció kiküldése nélkül mind a ciszlajtán állami gépezet, mind a közösügyes irányítás megbénulhatott.

A Hohenwart-kormány működésének első hónapjai valóban a bénulás tüneteit mutatták. A kormány minden erőfeszítése hiábavalónak bizonyult abban a tekintetben, hogy rábírja a törvényhozást a költségvetés jóváhagyására. Ciszlajtániának ugyanis nem volt 1871-re érvényes költségvetése, mert annak egész évre szóló megszavazását a birodalmi tanács már a Potocki-kormánytól megtagadta. A liberális többség, mintegy érzékeltetendő, hogy a Hohenwart-kormányt a kezében tartja, három alkalommal is csupán egyhónapos provizórium megszavazására mutatkozott hajlamosnak. Az újoncállítási törvény első alkalommal hasonló sorsra jutott: a birodalmi tanács szótöbbséggel úgy döntött, hogy a törvényjavaslat tárgyalását elnapolja addig, amíg a kormány nem nyújtja be az alkotmánymódosítást kilátásba helyező törvényjavaslatokat. A kormány vergődését látva Andrassy magyar miniszterelnök szarkasztikusan jegyezte meg, hogy ez a tehetetlenség minden várakozást alulmúl.⁴² Amikor a kormány hosszú habozás után április 25-én végre benyújtotta a tartománygyűlések törvényhozói jogkörének bővítésére irányuló javaslatát, még az sem tudta elérni, hogy az megvitatásra kerüljön. A birodalmi tanács az alkotmányügyi bizottság indítványa alapján szótöbbséggel úgy döntött, hogy a kormányelőterjesztést nem tűzi napirendre. Hasonló sorsra jutott a galíciai autonómiát kilátásba helyező törvénytervezet. A kormány fölött aratott sorozatos győzelmeken

mintegy fellelkessedve a birodalmi tanács május 25-én elhatározta, hogy felirattal fordul az uralkodóhoz, amelyben kinyilvánítja a kormány iránti bizalmatlanságát, és a közvetlen birodalmi tanácsi választások indítványozásával egyúttal javaslatot tesz a válság megoldására.⁴³ A birodalmi tanács eljárásának nyomatékot adott, hogy Beust, aki eddig tartózkodóan viselkedett, május 18-án elkészített külpolitikai előterjesztésében ugyancsak élesen fellépett a Hohenwart-kormány ellen.⁴⁴

A minisztérium helyzete a parlamenti kudarcok ellenére mindamelllett nem volt teljesen kilátástalan. A kormányfő, akit jó közigazgatási szakembernek, de amatőr politikusnak tartottak, nagyon is tisztán látta az osztrák parlamenti rendszer sebezhető pontjait. Tudta, hogy a kormány az adott birodalmi tanáccsal nem valósíthatja meg programját, ezért csupán a legsürgősebb ügyek elintézésére törekedett, és el volt határozva arra, hogy ezt követően azonnal keresztülviszi a ház felosztását, hogy az új választásokon aztán megszerezze a kormányprogram elfogadtatásához szükséges többséget.⁴⁵ A miniszterelnök taktikája eredményesnek bizonyult, és a „legsürgősebb ügyek” elintézése terén a látványos kudarcok ellenére azért történt előrelépés. A birodalmi tanács április elején megszavazta az újoncállítási törvényt, majd május közepén megválasztotta a közösügyes tárgyalásokra kiküldendő delegációt. Azért történhetett ez meg, mert a kormány nem nélkülözte teljesen a parlamenti támaszt: Dalmácia, Krajna, Bukovina, Vorarlberg, Isztria és újabban Galícia küldöttei, valamint az osztrák tartományok konzervatív képviselőinek szavazatára biztosan számíthatott, és így együttesen a voksok kétötöd részét tette ki. A döntéseknél azonban ennél is fontosabbnak bizonyult, hogy az Alkotmánypárt sem volt egységes, és nem vállalta a felelősséget azért, hogy az állam működését megbénítsa. A költségvetési a provizórium, amely havonta emlékeztette a kormányt, hogy a liberálisok kegyelméből él, egyúttal az Alkotmánypárt bátortalanságát manifeszta, azt, hogy nem volt mersze a végleges elutasításhoz. Az ingadozó képviselőknek az uralkodónak a felíratra adott elutasító válasza után ment el végképp a bátorsága. Úgy látták, hogy további ellenállással nemcsak a kormánnyal, hanem a koronával is szembekerülnek. A kedvező lélektani pillanatot kihasználva a kormány újra beterjesztette a költségvetési törvényt. A kormányelőterjesztést a birodalmi tanács, a költségvetési bizottság elutasító indítványa ellenére június 7-én szavazattöbbséggel napirendre tűzte, és háromhetes vita után meg is szavazta. Miután a „legsürgősebb ügyek” ilyenformán elintézését nyertek, Hohenwart július 10-én bejelentette; hogy az uralkodó a birodalmi tanács üléseit bizonytalan időre elnapolja.⁴⁶

A birodalmi tanács újraválasztása a kormány szempontjából csak úgy minősülhetett eredményesnek, ha oda a Vencel-korona országai is elküldik képviselőiket. A birodalmi tanács 203 képviselőjének egyharmada ugyanis innen került ki, és csak a cseh képviselők megjelenése biztosíthatta az alkotmánymódosításhoz szükséges kétharmados többséget. A Hohenwart-kormány ezért, miközben szélmalomharcát vívta a liberális többségű parlamenttel, egyidejűleg a csehekkel való tárgyalásait is megkezdte. Az álláspontok, mint már fentebb utaltunk rá, eredetileg nagyon távol állottak egymástól, és egy ideig a kontaktus felvétele után sem közeledtek. A cseh politikai élet három irányzata, a konzervatív, az ócseh és az újcseh, egyaránt a cseh államjog alapján állott. Ennek megfelelően sem az osztrák-magyar kiegyezésről, sem az 1867-es decemberi alkotmányról nem akart tudni, és a Monarchia közjogi viszonyainak teljes újjárendezésére törekedett. A Vencel-korona országainak egyesítését jelentette ez mindenekelőtt, olyan országgyűléssel, amely a szuverén törvényhozás minden jogosítványával rendelkezik, és olyan kormánnyal, amely csak a törvényhozásnak tartozik felelősséggel. Ciszlajtánia többi tartományához és a magyar korona országaihoz fűződő közjogi viszony

meghatározása csak ezután következhetett. A Hohenwart-kormány ezzel szemben eredetileg nem akart többet, mint hogy Csehországot (és nem a Vencel-korona országait) tárcanélküli miniszter képviselje a ciszlajtán kormányban, és hogy a tartománygyűlés az eddigieknél valamivel több jogosítványt kapjon.

A tárgyalások során mindkét fél engedett. A csehek hajlandónak mutatkoztak arra, hogy utólag elismerjék az osztrák-magyar kiegyezést és a decemberi alkotmányt, a kormány pedig tudomásul vette a cseh államjogon alapuló kívánságok jó néhányát, így a csehországi tartománygyűlés széles körű törvényhozási jogosultságát, a cseh udvari kancellár jelenlétét a ciszlajtán kormányban, valamint a cseh kormány végrehajtó hatáskörét. Eredeti pozíciójához képest kétségkívül a Hohenwart-kormány engedett többet. Amint Thomas Kletečka finom tollal kimutatta, erre Schöfflét a politikai meggyőződés, Hohenwartot inkább a taktikai megfontolás inspirálta. A kereskedelmi miniszter tiszta föderalizmust akart, ami a Monarchia jövőjét biztosíthatta, a miniszterelnök csak olyan parlamenti erőviszonyokat, amellyel a kárhözatosnak tartott liberalizmus uralmát végképp megtörhette.⁴⁷ Arra számított, hogy a birodalmi tanács majd úgyis visszavonja a cseheknek tett, általa túlzottnak ítélt engedményeket. A modus procedendi esetében ezért ragaszkodott makacsul ahhoz, hogy a Clam-Martinić alapcikkelyeire épülő megállapodást ne csak a cseh tartománygyűlés hagyja jóvá, hanem azt a cseh képviselők jelenlétében a birodalmi tanács is törvényre emelje.

A cseh tárgyalófél ebben a kérdésben végül engedett, és a hónapokon át tartó tárgyalások augusztus közepére eredménnyel zárultak. Az uralkodó augusztus 11-én feloszlatta a birodalmi tanácsot, valamint Alsó-Ausztria, Felső-Ausztria, Salzburg, Stájerország, Karintia, Morvaország, Szilézia és Tirol tartománygyűléseit, azokat a törvényhozó testületeket, amelyekben a liberálisok rendelkeztek többséggel. A kürt új választások azt a célt szolgálták, hogy a birodalmi tanácsban biztosítsák a cseh kiegyezés jóváhagyásához szükséges többséget.

*

A bécsi orosz követ, amikor március elején a Riegerrel folytatott beszélgetéséről beszámolt, nem fűzött kommentárt a leírtakhoz. Pétervárott enélkül is tudták, hogy Novikov kikkel szimpatizál, hiszen sokszor tapasztalták már, hogy a Monarchia ügyeit szláv szemüvegen keresztül szemléli.⁴⁸ Később azt is megtudhatták, hogy a követ a Hohenwart-kísérlettel szemben is jóindulattal viseltetik. Ausztriában, amelyet Königrätznél eltemettek és a magyar szeparatizmusnak feláldoztak, amelyet lesújtott III. Napóleon bukása, egyedül Hohenwart gróf keresi méltósággal és szilárd ellenállásával az állam üdvét, - olvashatták egyik jelentésében, azzal a kívánsággal együtt, hogy bár a nagy keleti szomszéd támogatásával siker koronázná a miniszterelnök hazafias erőfeszítéseit.⁴⁹ Hogy Pétervárott nincs szándék a támogatásra, az már a cárnak a márciusi jelentés margójára írt jegyzeteiből kitetszett.⁵⁰ Még inkább abból a márciusi végi levélből, amelyben Gorcsakov kancellár a cár széljegyzeteit szabályos utasítássá formálta.

A kancellár nem hagyott kétséget abban a tekintetben, hogy Oroszország az ausztriai szlávok szándékait nem támogatja. A Rieger által kezdeményezett orosz-lengyel párbeszéd nem áll a cári kormány érdekében, írta, mert ez csak elmélyítené az Oroszország és Lengyelország közötti nézeteltéréseket. A cseh politikus által propagált eszmék különben is ellenkeznek a cári birodalom politikájával. Rieger maga sem titkolja, így tovább a kancellár, hogy a szláv világ a föderatív rendszer irányába halad, és hogy Oroszországnak is át kell alakulnia. Túl nagy naivitás kell ahhoz, hogy

ezen jelszavak mögött valaki ne ismerje fel a republikánus eszméket. Oroszország, mint írta, nem tud mit kezdeni ezekkel a veszedelmes elgondolásokkal, és változatlanul kitart amellett, hogy a birodalom nagyságának és belső rendjének egyedül az autokratikus hatalom a garanciája. Ha akad is egy kisebbség, amely osztja Rieger nézeteit, a nép tömegei másképp gondolkodnak. A rosszalló levelet Gorcsakov határozott és egyértelmű állásfoglalással zárta: a cseh hazafiak csak ennél a kisebbségnél találkozhatnak szimpátiával, de a jelenlegi orosz kormány támogatására nem számíthatnak.⁵¹

Az orosz-lengyel párbeszéd kezdeményezésével Rieger az orosz politika neuralgikus pontját érintette. Az 1863-as felkelés emléke még mindig kísértett Pétervárott, és az orosz fővárosban nem tudtak szabadulni a gyanútól, hogy a varsóiak csak a kedvező alkalmat várják, hogy újra fegyvert ragadjanak. A gyanakvásnak volt egy sajátos osztrák-magyar aspektusa is. Attól tartottak, hogy a ciszlajtán kormányok által kedvezményezett Galícia erjesztő hatást gyakorol Orosz-Lengyelországra, és az ottani törekvések külső támaszává válik. A Monarchiával való diplomáciai érintkezés során ezért újra és újra előkerült az a kívánság, hogy hagyjanak fel a galíciai autonómia tervével, és hogy tartózkodjanak az Orosz-Lengyelország ügyeibe történő beavatkozástól. Legutóbb, 1870 augusztusában, maga a pétervári osztrák-magyar követ vitt ilyen üzenetet a Ballhausplatzra.⁵² A császárvárosban nem voltak érzéketlenek az orosz megkeresésre, és a galíciai autonómia mind ez ideig a tervezgetés szintjén maradt. A Hohenwart-kormány azonban nemcsak tervezett, lépett is. 1871 áprilisában a galíciai ügyek képviselőjére tárca nélküli miniszter kapott helyet a ciszlajtán kormányban, májusban pedig a birodalmi tanács elé került a galíciai autonómia tervezete. Az előterjesztésből, mint fentebb már említettük, nem lett törvény, de a két kezdeményezés együttesen eléggé árulkodott a kormány szándékairól. Nem lehetett előre látni, hogy a cseh államjog érvényesülés esetén a galíciai önállóság milyen méreteket ölt. A cári kormánynak, amely kinyilvánította ellenszenvét a cseh törekvésekkel szemben, jó oka volt arra, hogy a Hohenwart-kormánnyal szemben is bizalmatlansággal viseltessék.

A galíciai autonómia és annak a poseni lengyelekre gyakorolt nemkívánatos hatása a berlini politikai köröket is foglalkoztatta. Schweinitznek, amikor követi minőségben 1870 januárjában Bécsbe érkezett, első dolga volt, hogy Beustot is, Andrássyt is figyelmeztesse a lengyel törekvések támogatásából adódó veszélyekre.⁵³ Minden bizonnyal összefüggés volt a galíciai autonómiáról Berlinbe érkezett hírek és Bismarcknak a birodalmi gyűlés előtti éles lengyelelles megnyilatkozása között. A kancellár 1871. április 1-jén tartott beszédében visszautasította, hogy a lengyel képviselők bármely porosz terület lakosságának nevében beszéljenek, és a lengyel nép létét is tagadó orosz tézist variálva kijelentette, hogy a képviselők mögött nem áll egyéb, mint fikció és illúzió.⁵⁴ A kancellárnak a galíciai autonómiával kapcsolatos gondjaiba Julius Lang feljegyzései nyújtanak betekintést. A német külügyminisztérium sajtóirodájával kapcsolatban álló pozsonyi publicista⁵⁵ június első napjaiban Keudell miniszteri tanácsostól, Bismarck közeli munkatársától kapott tájékoztatást. Keudell elmondta, hogy a kancellárt az osztrák belpolitikai problémák közül leginkább a galíciai kérdés foglalkoztatja. Attól tart ugyanis, hogy az ottani fejlemények porosz területre is átgyűrűznek. Ha Galícia széleskörű autonómiát, netán Magyarországhoz hasonlítható különállást kap, a csehek sem fogják kevesebbel beérni. Ez utóbbi nem érdekli Németországot, de lengyelek nem lesznek elégedettek az elért eredményekkel, és Galícia a nemzeti agitáció veszedelmes tűzfészkévé válik. A kancellár mindezek mellett még attól is félt, hogy a lengyeleknek tett engedmények a Monarchia és Oroszország közötti kapcsolatok megromlását is magukkal vonják.⁵⁶

A Hohenwart-kísérlet németországi megítélésében egyébként továbbra is fennállott a kormány hivatalba lépése alkalmával mutatkozó ambivalencia. A nemzeti-liberális lapok változatlanul az ausztriai németek várható sanyarú sorsáról cikkeztek. A *Berliner Allgemeine Zeitung* egy csehországi német újságíró cikkét közölte, amelyben az állt, hogy Ausztria németjei rabszolgasorsra jutnak. A szerkesztőség azt a kommentárt fűzte a cikkhez, hogy az össznémet rokonszenvtől inspirálva a legnagyobb figyelmet fogja szentelni annak, hogy mi történik az ausztriai fajtestvérekkel. A konzervatív *Spenerische Zeitung* nem sokkal ezután azt írta, hogy az ausztriai németek ellenállása valamennyi németben élénk érdeklődést ébreszt, hiszen a Hohenwart-kormány olyan helyzetbe akarja juttatni őket, mint amilyenben a lengyelek tartják az ukránokat.⁵⁷ Hogy a német császár nem rokonszenvezik a Hohenwart-kormánnyal, az már az első napokban kiderült.⁵⁸ Gablenz tábornok, aki Ferenc József képviselőjében 1871 júniusában részt vett a berlini győzelmi ünnepségeken, azt tapasztalta, hogy az uralkodó az udvari körökben nem áll egyedül véleményével. A trónörökös is rosszallását fejezte ki a tábornok előtt a szláv irányzatú belpolitika miatt, és arra figyelmeztetett, hogy ha ez így megy tovább, Ausztria rövidesen kormányozhatatlanná válik.⁵⁹ A kancellárhoz közel álló német lapok nem osztották ezt a siralomházi hangulatot, sőt nemegyszer kifogásolták, hogy egyes újságok a szélsőséges vélemények szócsöveivé váltak. A Bismarck félhivatalosának tekintett *Norddeutsche Allgemeine Zeitung* egyenesen megírta, hogy Ausztriában nincs másról szó, minthogy az osztrák-németek megtartják-e eddigi preponderanciájukat.⁶⁰ A német külügyminisztérium sajtóirodája által a félhivatalos lapok számára 1871 júniusában kiadott utasításban is az állt, hogy egyik ausztriai párt mellett sem kell állást foglalni, és egyiket sem kell publicisztikai támogatásban részesíteni. Az ausztriai német-nemzeti lapok kifejezetten kedvezőtlen minősítést kaptak; az utasítás szerint ezekre a jövőben nem kellett túl nagy figyelmet fordítani.⁶¹

A nyár folyamán alkalom adódott arra, hogy a német külpolitika irányítói előszóban is elmondják véleményüket az ausztriai belpolitikai fejleményekről. I. Vilmos felújította szokásos gasteini nyaralásait, amelyeket 1865-től politikai okokból szüneteltetett. A német császár augusztus 11-én érkezett Welsbe, ahol Ferenc József várta, és a két uralkodó vonaton együtt tette meg az utat Ischlig. I. Vilmos továbbutazott Gasteinbe, és már megérkezése napján fogadta a rá várakozó osztrák-magyar külügyminisztert. Időközben Bismarck is Gasteinbe érkezett, és háromhetes tartózkodása során többször is tárgyalt Beusttal. A közös külügyminiszter augusztus 16-án kezdeményezte, hogy Ferenc József újra találkozzék I. Vilmostal, amibe az osztrák-magyar uralkodó vonakodva bár, de beleegyezett. Úgyszintén abba, hogy az újabb találkozóra az osztrák és a magyar miniszterelnök is elkísérje. Az uralkodók és első miniszterek találkozására szeptember 6. és 8. között Salzburgban került sor.

Hogy a többrendbeli találkozásokon az ausztriai belpolitikai helyzetről mi hangzott el, arról számos forrás tájékoztat. A résztvevők közül volt aki rögtön feljegyzést készített vagy beszámolót írt, de volt olyan is, aki nem sokkal később részletesen elbeszélte, hogy akkor mit mondott. Az államférfiak közelében lévők akkor is, később is, feljegyezték egy-egy elejtett megjegyzést, és az összejöveteleken történekkkel a kortársak visszaemlékezései is foglalkoztak. Az információk bősége ellenére csak gondos forrásanalízissel lehet kideríteni, hogy mi is történt valójában. Homály és ellentmondás még így is marad bőségesen.

A dokumentumok közül leginkább szavahihetőnek az a feljegyzés tűnik, amely a német és az osztrák-magyar uralkodó közötti beszélgetésről I. Vilmos közlései alapján készült. Eszerint a Welsből Ischlbe történő utazás során Ferenc József szóba hozta a belpolitikai nehézségeket, de reményét fejezte ki, hogy azokat

sikerül leküzdenie. Mint mondta, bízik abban, hogy a csehekkel ki tud egyezni, és születésnapjáig, augusztus 18-ig nyilvánosságra lehet hozni azokat a közleményeket, amelyek remélhetőleg megbékítik Csehországot. Saját németjeiről az osztrák-magyar uralkodó azt mondta, hogy túlzott igényeikkel gondot okoznak neki. A feljegyzés szerint erre a témára később visszatérve I. Vilmos úgy nyilatkozott, hogy ha Ferenc Józsefnek sikerülne német alattvalói tényleges igényeit kielégítenie, akkor azok minden bizonnyal nem fordítanak tekintetüket Ausztriából Németország irányába. I. Vilmos hozzátette ehhez, hogy a keleti tartományokkal kapcsolatban ugyanezt mondta Oroszország császárának.⁶²

A német császár és kancellár tárgyalásairól, amelyet az osztrák-magyar közös külügyminiszterrel folytattak, ez utóbbi feljegyzései adnak tájékoztatást. Beust ugyanis a tárgyalásokról szóló beszámolóját augusztus 18-án, illetve augusztus 28-án „legalázatosabb felterjesztés” formájában az uralkodó tudomására hozta. A nyolcvanas években megjelent visszaemlékezéseiben aztán mindkét iratot nyomtatásban is megjelentette. A beszámolókkal kapcsolatban már van helye némi fenntartásnak. Beust ezekkel ugyanis elsősorban május 18-i külpolitikai programját akarta alátámasztani, és olyan benyomást igyekezett kelteni, hogy Németországban elvárják, hogy Ausztriában minden ennek a Monarchia és Németország közötti szoros együttműködést kilátásba helyező programnak az alárendeltségében történjék. A német császárral való beszélgetésről írt beszámolójában így I. Vilmos szájába adott egy félmondatot, amely a Salzburgban datált német feljegyzésben nem szerepelt, hogy tudniillik ha az osztrákok Németország felé fordulnak, ezzel neki nehézségeket okoznak.⁶³ Mi más lehetett ennek a csúsztatásnak az értelme, mint az, hogy a jelenlegi ausztriai belpolitikai fejlemények a két hatalom közötti harmonikus együttműködést veszélyeztetik. Hogy valóban csúsztatásról lehetett szó, az egy másik nehezen hihető állításból világlik ki. A Bismarckkal folytatott beszélgetésről készített beszámolóban az áll, hogy a német kancellár sajnálkozását fejezte ki az uralkodó kijelentése miatt, és biztosította Beustot, hogy felhívja a császár figyelmét az ilyen kijelentések célszerűtlen voltára.⁶⁴ A korabeli diplomáciában nem volt szokásos, hogy a miniszter az uralkodót egy idegen hatalom képviselője előtt helyreigazítsa. Az osztrák-magyar közös külügyminiszter beszámolójában más, kételkedésre okot adó állítások is előfordulnak. A német források nem támasztják alá azt a Bismarcknak tulajdonított kijelentést, hogy Ausztriában a németek felingerlése nagyobb nehézségeket fog okozni, mint a csehek mellőzése, de azt sem, hogy a német kancellár azért törekszik a Monarchiával való jó viszonyra, hogy ezáltal Oroszországgal szemben nagyobb mozgásszabadsághoz jusson.⁶⁵

A salzburgi találkozóról egy, a moszkvai külügyi levéltárból nemrég előkerült irat szolgál a legalaposabb információkkal. A berlini orosz követ, Oubril jelentéséről van szó, amelyben az orosz diplomata részletesen leírta mindazt, amit neki Bismarck az ottani megbeszélésekről mondott.⁶⁶ Az irat forrásértékéhez nem férhet kétség, figyelembe kell azonban venni, hogy Bismarck több mint egy hónap eltelte után nyilatkozott, és hogy mondanivalóját diplomáciai használatra szánta. Az előzményekhez tartozik, hogy Bismarck amikor megtudta, hogy Beust újabb császártalálkozót kezdeményez, és hogy az osztrák-magyar uralkodót Andrassy és Hohenwart is elkíséri Salzburgba, rögtön távirati utasítást küldött a külügyi hivatalba. A táviratban egyebek mellett az állt, hogy az osztrák belső ügyeket ő nem szándékozik szóba hozni, de ha osztrák részről ezt megteszik, akkor Galíciát jelöli meg homályos pont gyanánt. A találkozó célja egyébként német részről a Monarchiával való baráti viszony ápolása, anélkül, hogy az az Oroszországgal való kipróbált és szilárd kapcsolatok rovására menne. A táviratban foglaltakat a külügyi

hivatalnak meg kellett küldenie a pétervári német követségnek.⁶⁷ Az előzetes tájékoztatás megerősíti a feltevést, hogy Bismarck a Salzburgban történeteket úgy adta elő, hogy az Oroszországban ne keltsen rossz benyomást.

A német kancellár az Oubrilnak elmondottak szerint az osztrák belső ügyekben valóban nem kezdeményezett, de minthogy, amint kifejezte magát, tárgyalópartnerei megtisztelték azzal, hogy ezen a területen szakértőnek tekintették, kifejtette véleményét. Az osztrák-németek helyzetét a beszámoló szerint Bismarck semmilyen vonatkozásban nem érintette, és ezt a szót még a száján sem ejtette ki, és Schäffle állításával szemben arról sem beszélt, hogy a fekete internacionálé (vagyis az ultramontán mozgalom) veszedelmesebb lenne, mint a vörös.⁶⁸ A Hohenwart-kísérletre annyit mondott, hogy nem hiszi, hogy sikerrel jár, mert az amúgy is nehézkes alkotmányt nem lehet négy másik, még inkább nehézkessel helyettesíteni. Egy négyfogatú kocsis akkor is halad, ha egyik ló nem akar húzni, de ha a lovakat külön-külön fogják be, a kocsis állva marad. A hasonlatot az osztrák viszonyokra alkalmazva kijelentette, hogy egy olyan országban, mint Ausztria, a nemzetek már attól is felébrednek, ha valamely országrész autonómiában részesül. Csupán Magyarország a kivétel, ahol az alkotmányos rendszer gyökereket eresztett, de a Monarchia többi részében töretlen az uralkodói autoritás. Az lenne a legjobb tehát, adta vissza Oubril előtt saját szavait, ha a ciszlajtán országokat központi, de gyenge alkotmánnyal kormányoznák. Ellenkező esetben a különböző nemzetek körében csak tovább erősödnek a partikuláris törekvések.

Mindez így bizonyos tekintetben logikusan hangzott, csak ott mutatkozik ellentmondás, hogy hasonló helyzetelemzésből másfél évvel korábban éppen ellentétes következtetést vont le. A német kancellár akkor azt mondta a berlini osztrák-magyar követnek, hogy nem hiszi, hogy Ausztria alkotmányos keretek között másképp, mint föderatív alapon megállhatna,⁶⁹ és később 1871 februárjában sem tartotta kizártnak a föderatív megoldást.⁷⁰ Az ellentmondást elég nehéz feloldani. Lehet, hogy Oubril nem értette pontosan, mint mondott a kancellár - alkotmányosság, uralkodói autoritás és partikularizmus nincs egészen helyén nála a szövegben -, az is lehet, hogy Bismarck valóban revideálta korábbi véleményét, de az sem kizárt, hogy azért mondott Oubrilnak ilyeneket, mert tudta, hogy az oroszok azt szívesen hallgatják. Orosz diplomáciai körökben ekkoriban egyre erősebben mutatkozott az ausztriai föderalizmus kárhóztatása, és erről minden bizonnyal Bismarcknak is tudomása volt. Thile külügyi államtitkár kijelentése néhány nappal a salzburgi találkozó után ezt látszik alátámasztani. A német politikus a galíciai fejleményekre utalva azt mondta Oubril helyettesének, hogy Németország most alapjában véve jó viszonyban van Ausztriával, de ez az ország javíthatatlan.⁷¹

A kancellár a továbbiakban elmondta Oubrilnak, hogy két különösen nagy veszélyre hívta fel az osztrák-magyar miniszterek figyelmét. Az egyik a Galíciával kapcsolatos eljárás, amely a dolog természeténél fogva kiválthatja azoknak a hatalmaknak a nyugtalanságát, amelyek ugyancsak birtokolnak lengyel tartományokat. Ezek a hatalmak nem lehetnek nyugodtak és közömbösek azzal kapcsolatosan, ami Galíciában történik. Bismarck a galíciai kérdésről beszélve még Andrassy találó hasonlatát említette a túlterhelt magyar hajóról. Úgy adta elő, hogy erről most hallott először, pedig Andrassy metaforájáról már Schweinitz jelentéséből is értesülhetett.⁷² Hogy milyen megfontolásból hozta ezt szóba, nem derül ki, mindenesetre amit Galiciáról mondott, teljesen egybevágott korábbi megnyilatkozásaival. A Bismarck által az osztrák-magyar minisztereknek jelzett másik veszéllyel kapcsolatosan aligha lehet ezt állítani. Arról a veszélyről volt szó, amely a csehek autonómia-törekvéseiből fakadt. A kancellár szerint Csehország azért

törekszik autonómiára, hogy - mivel Oroszország messze van, és Morvaország, valamint Galícia is a két ország közé ékelődik-, előbb-utóbb az új német birodalom részévé válják. Palacký és Rieger nézeteit ismerve teljes képtelenségnek tűnik ez az állítás, de abszurditásával együtt is mutatja, hogy Bismarck gondolatvilágában milyen központi helyet foglalt el a birodalom gyarapodásától való, külpolitikai töről fakadó félelem.

A német kancellár még egyszer visszatért a Hohenwart-kísérletre, és kijelentette, hogy az osztrák miniszterelnök nézeteit és szándékait nem ítéli el, azok teljesen közömbösek számára. A kísérlet talán sikerülni fog, ő mindenesetre kételkedik benne. Megismételte, hogy a ciszlajtán országok számára a legjobb megoldásnak a központi, de gyenge alkotmányt tartaná, amely biztosítaná az uralkodó pozícióját. Nyomatékkal kijelentette viszont, hogy mindez Ferenc József-re és kormányára tartozik, és hogy Németország semmilyen módon nem kíván beavatkozni a Monarchia belügyeibe. Végezetül még elmondta Oubrilnak, hogy Salzburgban természetesen Oroszország is szóba jött. Ezzel kapcsolatosan biztosította Beustot, hogy az Oroszországhoz való közeledésnél számíthat Németország jószolgálatára, de azt is közölte vele, hogy a német-orosz viszony bensőséges voltát mindenek fölött állónak tekinti.

Az ausztriai belpolitikai fejlemények német megítélésénél az Oubril-jelentés kétségkívül autentikus forrásnak számít, teljességre azonban, a dolog természeténél fogva, nem tarthat igényt. A német kancellár, minthogy Salzburgban sem nyilatkozott arról, hogyan vélekedik az ausztriai német jajkiáltásokról, az orosz követnek sem beszélt a Hohenwart-kísérlet nemzeti vonatkozásairól. Pedig volt véleménye, és hogy mi volt az, részletesen leírta abban az utasításban, amelyet a gasteini és salzburgi találkozó közötti időszakban a félhivatalos német sajtó orientálása céljából készített. Az utasításban az áll, hogy noha kívülről nézve az ausztriai események nemzeti jellege tűnik elsődlegesnek, valójában itt a konzervatív és liberális erők küzdelméről van szó, amihez viszonyítva a németszláv szembenállás csak másodlagos jelentőséggel bír. Mint írta, ezt az a példa is érzékelteti, hogy a német nagybirtokosok a szlávok oldalán állnak, de nem azért, mert a szlávok barátai, hanem mert antiliberálisok. Ugyanez vonatkozik néhány kiemelkedő főnemesi személyiségre, akik egy szót sem tudnak cseh nyelven. Ezek a körök mindenekelőtt konzervatívok, és csak annyiban csehek, amennyiben ez a nemzet megfelelő eszköz az arisztokrácia és az egyház törekvéseinek érvényesítéséhez. A szlávok általában nagyobb vonzódást mutatnak a konzervatív-klerikális eszmék iránt, mint a németek, és ezáltal nyer az ausztriai politikai küzdelem nemzeti színezetét.⁷³

Az ausztriai konzervatív-klerikális erők az éppen induló németországi Kulturkampf közepette természetesen nem voltak Bismarcknak rokonszenvesek. Más országok belpolitikai alakulásával szemben azonban a kancellár mindig rugalmasnak mutatkozott, és a külpolitikát nem doktriner szempontok szerint alakította. Miután az ausztriai belpolitikai küzdelmeknek nemzeti jelleget sem tulajdonított, semmi sem szólt amellet, hogy bármelyik félnek pártját fogja. Németország, jóllehet voltak fenntartásai, alapjában véve pártatlan külső szemlélő maradt, és erőltetés nélkül nem lehetett úgy beállítani, amint ezt Beust tette mindkét felterjesztésében, hogy a bismarcki politika Hohenwart-kísérlet ellenzőinek oldalán áll.

*

Az osztrák miniszterelnök, magyar kollegájától eltérően, csak vonakodva tett eleget az uralkodói felkérésnek, hogy Salzburgba utazzék, de aztán nem vitt rossz

emlékeket magával a találkozórol. Tapasztalhatta ugyan, hogy Bismarck eléggé szkeptikus az ausztriai belpolitikai kísérlet kilátásait illetően, de azt is megtudhatta, hogy a német kancellár szigorúan a be nem avatkozás elvét vallja. Ennél is fontosabb volt számára, hogy a találkozó alkalmával a magyar beleegyezésről értesülhetett. Andrassy, miután Hohenwart felolvasta előtte a cseh kiegyezés tervezetét, a közösen formába öntött alapcikkelyeket, csupán két bekezdés megfogalmazása ellen emelt kifogást, azok megváltoztatása esetén azonban a tervezet egészét elfogadhatónak találta. Mint mondta, - akkor a kiegyezéssel szemben magyar részről nem támasztanak nehézségeket.⁷⁴ Az osztrák miniszterelnök elégedettségét csak fokozta, hogy Salzburgban kapott hírt arról, hogy a morvaországi tartománygyűlési választások kiegyezéspárti többséget eredményeztek.

Ferenc József Welsből Ischlbe utazván még azt mondta I. Vilmosnak, hogy születésnapjára, augusztus 18-ra szeretné nyilvánosságra hozni a csehek megbékítésére szánt dokumentumokat. A tervezett menetrendet nem sikerült teljesen betartani, de csak alig valamivel több, mint háromhetes késés történt. A miniszterelnök szeptember 12-én a cseh tartománygyűléshez intézett uralkodói leirat formájában a közvélemény tudomására hozta a kormány kiegyezési szándékát. A leiratban az uralkodó késznek nyilatkozott arra, hogy elismerje a cseh királyság jogait, és arra is, hogy az elismerést királyi esküvel megújítsa. A kormány az uralkodói leirathoz törvénytervezetet csatolt, amely tervezet a német és a cseh nyelv használatát a teljes egyenjogúság alapján szabályozta, egészen addig a fokig, hogy a csehországi hivatalokban történő alkalmazást mindkét nyelv ismeretéhez kötötte.

A csehországi tartománygyűlés október 7-én fogadta el az uralkodói reskriptumra adandó válaszfeliratot, amelyben emelkedett hangnemben kifejezte készségét, hogy az ország jogigényét összhangba hozza a birodalom hatalmi helyzetének követelményeivel és más királyságok és országok jogos igényeivel. A felirathoz csatolt alapcikkelyek azonban csak mérsékelten tettek eleget ennek a követelménynek, és miközben a cseh jogigényeket sarkítottan kifejezésre juttatták, a ciszlajtán kormány és a cseh vezetők közötti megállapodást is sok tekintetben figyelmen kívül hagyták. Kompromisszumkészség még leginkább a Magyarországgal szembeni viszonylatban mutatkozott. A csehországi tartománygyűlés késznek nyilatkozott arra, hogy a kiegyezés érvényességét elismerje és hogy ahhoz utólag hozzájáruljon, vagyis hogy tudomásul vegye a külügy, a hadügy és a kettőre vonatkozó pénzügy közösségét. Azt is elismerte, hogy a közös ügyekbeni törvényhozást a delegációk gyakorolják. A delegációk kiküldésével kapcsolatosan azonban már változtatást eszközölt: a jogot, amelyet eddig a birodalmi tanács mondott magáénak, a jövőben a királyságok és országok tartománygyűléseire ruházta. Már ez a változtatás is mutatta, hogy a csehországi tartománygyűlés nem respektálja a ciszlajtán állami életet szabályozó 1867-es decemberi alkotmányt. Ez utóbbi szerint a ciszlajtán törvényhozás legfőbb intézménye a birodalmi tanács volt, a végrehajtó hatalmat pedig a birodalmi tanácsnak felelős ciszlajtán kormány gyakorolta. A tartománygyűlések csak nagyon korlátozott legiszlatív jogkörrel bírtak, tartományi kormány, mint olyan, nem létezett. Az alapcikkelyek értelmében a törvényhozói jogosítványok jelentős részben a tartománygyűlések hatáskörébe kerültek, a végrehajtó hatalom pedig nagyrészt a tizenhét tartományi kormány kezébe ment át. A csehországi tartománygyűlés a törvényhozói jogosítványok begyűjtése körüli nagy igyekezetében mindamelllett szembesült azzal a problémával, hogy vannak olyan ügyek, amelyeket a tizenhét tartománygyűlés külön-külön mégsem intézhet. A magyar kiegyezési törvény pragmatikus közös ügyeknek, másképp közös egyetértéssel intézendő ügyeknek nevezte ezeket. És ha voltak ilyenek, mint ahogy

voltak, így például az iparral, a kereskedelemmel, a pénzforgalommal, a közlekedéssel és véderővel kapcsolatos törvényhozás, akkor az ügyintézés intézményes kereteit sem lehetett nélkülözni. Az alapcikkelyek szerint a közös egyetértéssel intézendő ügyek törvényhozásának a tartománygyűlések küldötteiből álló delegátuskongresszus lett a fóruma (az elnevezés nem sok terminológiai fantáziára vall), a méltóság és az uralkodói kinevezés alapján létrehozandó szenátusnak pedig egyebek mellett az lett a feladata, hogy a tartománygyűlések és a delegátusok kongresszusa közötti esetleges vitákat eldöntse. A csehországi tartománygyűlés ahhoz is hozzájárult, hogy a közös egyetértéssel intézendő ügyek kezelésére kormány alakuljon, amelynek a reszortminiszterek és az udvari kancellárok a tagjai. A dokumentum azzal zárult, hogy az alapcikkelyeken csak a csehországi tartománygyűlés hozzájárulásával eszközölhető változtatás.⁷⁵

A történeti irodalomban közkeletű az az állítás, hogy az alapcikkelyek a dualizmus helyett a trializmus létrejöttét helyezték kilátásba. Wertheimer Ede a század elején megjelent Andrassy-életrajzában osztrák-magyar-cseh monarchiáról beszél,⁷⁶ Kolossa Tibor a legújabb magyar történeti összefoglalásban ugyancsak az alapcikkelyek trialista jellegét hangsúlyozza,⁷⁷ és Thomas Kletečka is azt az álláspontot képviseli a Hohenwart-kísérletről készített disszertációjában, hogy az alapcikkelyek révén a Cseh Királyság olyan állást nyert volna a Monarchián belül, mint amilyennel Magyarország rendelkezett.⁷⁸ Az alapcikkelyekben foglaltakat szem előtt tartva azt kell mondani, hogy ez a minősítés nem állja meg a helyét. Magyarország a kiegyezéssel tudomásul vette a hadügy, a külügy és a kettőre vonatkozó pénzügy közösségét, de egyébként teljességgel megőrizte szuverenitását. A magyar törvényhozás és a magyar kormány teljes illetékességgel bírt az úgynevezett közös egyetértéssel intézendő ügyekben, és áttétel közbeiktatása nélkül érintkezett a megfelelő ciszlajtán intézményekkel. Az uralkodó jogosítványa alkotmányos korlátok közé szorult: a törvények szentesítésének joga formalitás volt, kormányalakítási megbízást pedig a parlamenti választásokon legtöbb mandátumot nyert párt vezetőjének kellett adnia. A Cseh Királyság az alaptörvények értelmében nem jutott volna hozzá a Magyarország által birtokolt jogosítványok mindegyikéhez. A cseh tartománygyűlés, miközben elismerte a közös ügyeket, abba is beleegyezett, hogy a közös egyetértéssel intézendő ügyek kezelésére központi parlament és központi kormány alakuljon. A delegátuskongresszusnak és a reszortminiszterekből és udvari kancellárokból álló kormánynak igaz, kisebb hatáskört szánt, mint amivel a birodalmi tanács és a ciszlajtán kormány rendelkezett, de ez így is Csehország szuverenitásának a magyarországinál jóval nagyobb megrövidítését jelentette. A többi tizenhat királyságra és országra ugyanez vonatkozott. Mindehhez még az is hozzájött, hogy az alapcikkelyek érintetlenül hagyták az uralkodónak a kormánnyal kapcsolatos kinevezési jogosultságát, vagyis elismerték az uralkodónak a törvényhozás fölötti hatalmát. Mindezek alapján azt kell mondani, hogy ha a ciszlajtán közjogi berendezkedés eddig föderalizmussal színezett centralizmus volt, akkor most az alapcikkelyek egy erős centralista korlátok közé szorított föderatív struktúra létrehozását helyezték kilátásba.

Az uralkodói reszkriptum, majd a cseh tartománygyűlés felirata, és az alapcikkelyekben foglalt, a közjogi struktúra átalakítására irányuló tervezete, amint várható volt, nagy politikai vihart kavart. Az osztrákok a decemberi alkotmányt, a magyarok a hatvanhetes kiegyezést látták veszélyeztetettnek, és az előbbieket, a birtokon belül lévő nemzetek mindenkori magatartását követve, a Hohenwart-féle nyelvtörvénnyel is mereven szembehelyezkedtek. A feszültség miniszteriális szintre is átgyűrűzött, és október közepére kormányzati válság keletkezett. Beust, az egyetem új

rektorának beiktatása alkalmával, október 9-én nyilvánosan elhatárolódott a Hohenwart-kormánytól,⁷⁹ erre a cislajtán miniszterelnök választás elé állította az uralkodót,⁸⁰ a közös külügyminiszter pedig október 13-án készített felségelőterjesztésével éles támadást indított a kiegyezési kísérlet ellen.⁸¹ Az uralkodó, aki megszakította az udvari vadászatot és visszaérkezett Bécsbe, további bizalmáról biztosította Hohenwartot, de a frontok egyre inkább a cislajtán miniszterelnök ellen rajzolódtak ki. Beust október 16-án közös minisztertanácsot tartott, amelyen megnyerte Kuhn közös hadügyminiszter és Lónyai közös pénzügyminiszter támogatását.⁸² Ugyanaznap az uralkodó hívására Bécsbe érkezett Andrassy, aki Salzburgban tett beleegyező nyilatkozatát már szeptember 12-én azzal a machiavellisztikus formulával oldotta fel, hogy az a körülmény, hogy csupán az alapcikkelyek két bekezdése ellen emelt kifogást, nem azt jelenti, hogy az egészel egyetért.⁸³ Az uralkodó többször meghallgatta Beustot, Hohenwartot és Andrassyt, akik egymással is tárgyaltak, majd október 20-ra összehívta a kibővített cislajtán minisztertanácsot. A minisztertanácsnak formálisan az volt a feladata, hogy nyilatkozzék abban a kérdésben, hogy a Hohenwart, avagy a Beust által készített uralkodói válaszleiratot küldjék meg a csehországi tartománygyűlésnek, de a tanácskozás egyúttal alkalmat adott a vélemények nyílt színi konfrontálására.⁸⁴

A katonai és pénzügyi természetű érvek mellett - Kuhn közös hadügyminiszter úgy nyilatkozott az október 16-i közös minisztertanácsra, hogy a cseh javaslatok következményeként a hadsereg eddigi egységes köteléké minden bizonnyal meglazul,⁸⁵ Holzgetan cislajtán pénzügyminiszter pedig az október 20-i minisztertanácsra egyenlőségi jelet tett az alapcikkelyek és az államcsőd közé⁸⁶ - a csehekkel való kiegyezés ellenzői az argumentumok három típusát vonultatták fel.

Mindenekelőtt közjogi természetű fenntartásokat. A leglényegesebb ebben a tekintetben az volt, hogy ha a cseh tartománygyűlés utólag hozzájárul az 1867-es osztrák-magyar kiegyezéshez, ezzel jogot formál önmagának arra, hogy az akkori megállapodáson változtatásokat eszközöljön, holott semmiféle illetékességgel nem rendelkezik. Beust azt írta október 13-i felterjesztésében, hogy az utólagos elismerésből az a kényszerű következtetés adódik, hogy a hatvanhetes kiegyezéshez kapcsolódó valamennyi törvény érvényét veszti,⁸⁷ és Andrassy, a feltételezett cseh jogigényt visszautasítandó, szintén úgy nyilatkozott az október 20-i minisztertanácsra, hogy a mértékadó alaptörvények csak kétoldalú egyetértéssel változtathatók meg. Közjogi kifogás tárgya volt még a delegáció kiküldésének új módja, az uralkodó tervezett megszüntetése, a paritás és a kvóta megváltoztatása, valamint a vám- és kereskedelmi szövetség határidőre történő elismerése. Lónyai közös pénzügyminiszter mindezeket felsorolva végül arra a következtetésre jutott, hogy aligha lehet azt állítani, hogy Csehország a kiegyezési törvényt elfogadta.⁸⁸

Az alapcikkelyek ellen felvonultatott érvek második csoportja belpolitikai természetű volt, és annak főként a Monarchia nemzeteire háramló hatását érintette. Az argumentumok között még viszonylag mérsékeltnek számított az a prognózis, hogy az osztrák-németek a tartománygyűlések és a birodalmi tanács bojkottjával válaszolnak, és ennek következtében megbénul a törvényhozás gépezete. Ezt hangsúlyozta Beust október 13-i felségelőterjesztésében,⁸⁹ és ugyanezt mondta Andrassyval együtt Wenckheim, az uralkodó személye körüli miniszter az október 20-i minisztertanácsra.⁹⁰ Ennél nyomatékosabb volt az a jóslat, hogy az osztráknémeteknek a Monarchiához fűződő viszonyában gyökeres változás fog bekövetkezni. Beust az október 13-i felségelőterjesztésben arra hívta fel az uralkodó figyelmét, hogy a csehekkel való kiegyezés következtében a Verfassungspartei riasztó gyorsasággal német-nemzeti párttá alakul majd át.⁹¹ Andrassy az október 20-i

minisztertanácson lakonikusan csak a faji küzdelem lehetőségére utalt,⁹² de az uralkodóval való négyszemközti beszélgetés során ő még ijesztőbb képet festett. Mint mondotta, az osztrák-németek majd a német demokrácia irányába fordulnak, és azzal a céllal, hogy a német nemzet egészét egyesítsék, kiragadják Bismarck kezéből a német nemzeti lobogót.⁹³ Kuhn közös hadügyminiszter mindezt, ha lehet, még tovább fokozta. Az október 20-i minisztertanácsot megelőző eszmecserén azt mondta, hogy ha az alapcikkelyeket elfogadják, Magyarországon a legrövidebb időn belül szláv-román felkelés robban ki, és ez a magyarok végét jelenti.⁹⁴

A cseh kiegyezés ellen végül nyomatékos külpolitikai érvek is latba estek. Ezeket, pozíciójából adódóan, kizárólag Beust fogalmazta meg. Október 13-i emlékiratában a Monarchia külkapcsolatai tekintetében borúlátó prognózist adott. Úgy vélte, hogy az alapcikkelyek elfogadása mind a Németországhoz, mind az Oroszországhoz fűződő viszonyt hátrányosan befolyásolja, és a Monarchia nemzetközi állására egészében véve kedvezőtlen befolyást gyakorolt. Mint írta, az osztrák-németek jankiáltásai nem maradnak majd visszhang nélkül, és a porosz kormány a legjobb akarattal sem maradhat tartósan közömbös. Oroszország a cseh kiegyezés várható galíciai következményei miatt lesz nyugtalan. Mindez a konfliktusok kiszámíthatatlan sorozatára vezet majd az orosz kormánnyal, emellett újra megerősödik a német-orosz együttműködés, amelyben pedig az utóbbi hónapokban a lazulás jelei mutatkoztak. A szilárd német-orosz-olasz kooperációval szemben, amit az ausztriai belpolitikai változások minden bizonnyal kiváltanak, a magára maradt Monarchiának végül nem lesz kire támaszkodnia.⁹⁵ Az október 20-i minisztertanácson is egyedül Beust érintett külpolitikai vonatkozásokat. Riegernek a cislajtán kormány egyik tagjától szerzett információja, amit aztán Novikov Pétervárra továbbított, hogy Andrassy kirohant volna Oroszország ellen,⁹⁶ minden alapot nélkülöz. A jegyzőkönyv szerint a magyar miniszterelnök egy szót sem ejtett a külpolitikáról. A közös külügyminiszter itt a várható orosz, illetve német reagálásról a felségfelterjesztésben leírtakat kiegészítette azzal, hogy a csehek Oroszország részéről nem számíthatnak materiális támogatásra, Németország viszont nem nézi majd nyugodtan az osztrák-németek passzív rezisztenciáját. Beust arra is rámutatott, hogy a cseh udvari kancellár jelenléte a cislajtán kormányban, valamint a cseh tartománygyűlés várható külpolitikai befolyása nemkívánatos következményekkel jár, és a május 18-i, az uralkodó által jóváhagyott és a delegációk által megerősített külpolitikai rendszer tarthatatlanná válik.⁹⁷

Az október 20-i minisztertanács jegyzőkönyvét olvasva olyan benyomás keletkezhet, hogy a tanácskozás a cseh kiegyezés ellenzőinek eszmecseréje volt. A protokollum négyötöd részben ugyanis az utóbbiak felszólalását rögzíti. Valójában a kiegyezés hívei voltak többségben - az úgynevezett közös kormány három tagjával és a magyar kormány két miniszterével a cislajtán kormány hét tagja ült szemben-, de az előbbi öt összehasonlíthatatlanul többet beszélt, mint az utóbbi hét. Habietinek igazságügyi- és Jireček oktatásügyi miniszter a hatóság tanácskozásán meg sem szólalt, Scholl honvédelmi miniszter jelentéktelen részletkérdésben hallatta a hangját, Holzgetan pénzügyminiszter pedig, amint fentebb már említettük, saját kormánya ellen beszélt. A meggyőző erő mindamellett kompenzálhatta volna a szűkszávúságot, erről azonban szó sem volt. Schäffle, akit a cseh kiegyezés szellemi atyjának tartottak, arra korlátozódott, hogy az urak háza megszüntetése mellett érveljen, Hohenwart miniszterelnök pedig csak néhány kritikai észrevételre reagált, a megjegyzések többségére egyszerűen nem volt válasza. Még legjobb debatternek Grocholski, a galíciai ügyek tárcanélküli minisztere bizonyult, az ő politikai súlya azonban nem ért fel a cislajtán miniszterelnökéhez.

Az argumentáció gyengesége mindjárt a közjogi vonatkozások tárgyalásánál megmutatkozott, pedig a cseh kiegyezés hívei viszonylag még ezekre a kérdésekre fordítottak a legnagyobb figyelmet. Hohenwart a leglényegesebb ellenvetést, hogy az osztrák-magyar kiegyezésnek a cseh tartománygyűlés általi utólagos elismerése jogszerűtlen, válasz nélkül hagyta. Csupán annak megállapítására korlátozódott, hogy az alapcikkelyek a kiegyezési törvény valamennyi paragrafusát elismerik, és hogy a munkálatok csak a ciszlajtán országrész törvényeinek esetleges módosítását tartalmazzák, hogy aztán hosszasan védelmébe vegye a delegációk tartománygyűlések általi kiküldését. Grocholski sokkal hatásosabban érvelt, amikor méltánylandónak mondta, hogy a csehek feladták az 1867-es szűkebb birodalmi tanács illetékességét tagadó álláspontjukat, és hogy a birodalmi tanácsot ténylegesen, a magyar kiegyezést pedig kifejezetten elismerték. A továbbiakban azonban a politikai célszerűség szempontjaival argumentált, és beismerte, hogy a cseh tartománygyűlés túllépte hatáskörét azzal, hogy a birodalmi tanács illetékességi körébe tartozó jogokat igényelt magának.⁹⁸ Kár volt ilyen könnyen kapitulálnia, mert Beust és Andrassy érvelése mindkét lábára sántított. A hatvanhetes kiegyezés ugyanis nem a magyar országgyűlés és a birodalmi tanács közötti megállapodás volt, hanem a magyar törvényhozás és az uralkodó közötti egyezség, amit aztán a birodalmi tanács változtatás nélkül törvényre emelt. A precedensből teljesen jogszerűen következhetett volna, hogy az 1867. évi XII. törvénycikket a cseh tartománygyűlés is változtatás nélkül becikkelyezi.

A cseh kiegyezés ellenzői azért sáncolták magukat a közjog védőállásai mögé, hogy ezáltal is védelmezzék a birtokon belüli nemzetek pozícióit. A közjogi sáncon lehetett volna rést ütni, de a belpolitikai argumentumokkal szemben is bőven adódhattak volna ellenérvék. Hohenwart ezért aligha járt el helyesen, amikor kétségbe vonta, hogy a fajok küzdelméről lenne szó. Azt állította, hogy a szembenállás pártpolitikai jellegű, és véleményét azzal támasztotta alá, hogy két kifejezetten német tartomány, Tirol és Felső-Ausztria, a kiegyezési törekvések oldalán áll.⁹⁹ Ilyen közelítésben aztán nem jöhetett szóba az az argumentum, amellyel eredetileg az egész cseh kiegyezési kísérletet indokolták, hogy tudniillik a megváltozott nemzetközi feltételek közepette elkerülhetetlen a soknemzetiségű birodalom nemzeti bázisának kiszélesítése. Az osztrák-németek várható magatartásával, a cseh kiegyezés ellenzőinek legsúlyosabb argumentumával kapcsolatosan eddig nem adódtak tapasztalatok. Annyit lehetett tudni, hogy az osztrák-németek tudomásul vették a birodalom dualista jellegű átalakulását,¹⁰⁰ és hajlottak arra, hogy egyes ciszlajtán országokban, így Galíciában és Bukovinában, elismerjék a helyi autonómiákat. Ahol viszont jelentős német népesség élt, mint Csehországban és Krajnában, ott hallani sem akartak a különállásról és valamiféle nemzeti egyenjogúságról. Hogy a cseh kiegyezésre valóban a birodalmi tanácstól való távolmaradással válaszoltak volna, azt 1871. októberében senki sem tudhatta. A nyolcvanas évek elején, amikor ellenzékbe szorultak, és Taaffe a szláv vasgyűrével kormányzott, mindenesetre nem tették ezt.¹⁰¹ A cseh kiegyezés hívei az 1871 októberi tanácskozás alkalmával alighanem súlyos hibát követtek el, hogy legalábbis nem kérdőjelezték meg ezt a biztosra mondott eshetőséget.

A közös külügyminiszter külpolitikai argumentumai, amelyeket a cseh kiegyezéssel szembeszegezett, a különböző tanácskozásokon nem váltottak ki ellenvetéseket. Csupán Lónyai közös pénzügyminiszter jegyezte meg a három közös miniszter október 16-i értekezletén, hogy nem hiszi, hogy a cseh udvari kancellár jelenléte a ciszlajtán kormányban bármilyen módon befolyásolhatná a Monarchia külpolitikáját.¹⁰² Az eddigi tapasztalatok szerint neki volt igaza: 1867 óta maga a ciszlajtán kormány sem szólt bele érdemben a külpolitika alakításába. Hogy

Andrássy, mint magyar miniszterelnök, oly nagy mértékben érdeklődött a külpolitika iránt, az nagyrészt személyes ambíciókból fakadt. Az őt követő magyar miniszterelnökök egészen Tisza Istvánig inkább passzivitásukkal tűntek ki. Lónyai azt is megemlíthette volna, hogy abból sem adódott volna semmi probléma, ha a cseh tartománygyűlés külpolitikai kérdésekben véleményt nyilvánít. Nemcsak azért, mert a csehek, amint az később, a Taaffe-kormány idején kiderült, készek voltak arra, hogy azonosuljanak a birodalmi érdekekkel,¹⁰³ hanem főként azért, mert a külpolitika a Monarchiában 1867 után is királyi foglalkozás maradt. A Monarchia nemzeti intenzív módon törekedtek arra, hogy elgondolásaikat kormány szinten érvényesítsék, de a külpolitikának egyikőjük sem tudott nemzeti karaktert adni. Kormányon és ellenzéken lévők egyaránt csupán annyit tudtak elérni, hogy a külpolitika ne ütközzék kirívóan a nemzeti elvárásokkal, de a külpolitika irányának megszabása az uralkodóra és külügyminiszterére tartozott.¹⁰⁴ Feltehető, hogy ez akkor sem lett volna másképp, ha a Hohenwart-kísérlet céljához érkezik. Beustnak a német reagálással kapcsolatos érvelése - hogy tudniillik a porosz kormány nem marad közömbös az osztrák-német jankijáltásokkal szemben-, a jelenre nézve, amint fentebb már utaltunk rá, nem állta meg a helyét, és a jövőre nézve sem igazolódott. Bismarck akkor sem fogta pártját az osztrák-németeknek, amikor azok a szláv vasgyűrű szorítása miatt nyolcvanas években szünet nélkül panaszkodtak Berlinben.¹⁰⁵ Igazából Beust Galíciával kapcsolatos érvelése látszott leginkább megalapozottnak: az orosz kormány valóban nyugtalanodott a cseh kiegyezés várható negatív következményei miatt. Az argumentációt azonban hitelteleníti, hogy később, amikor a galíciai lengyelek a cseh kiegyezés elmaradása ellenére kedvezményekben részesültek,¹⁰⁶ az orosz tiltakozással már senki sem törődött. Azt kell gondolni, hogy Galícia és annak orosz vonatkozása 1871 őszén ürügy volt csupán a cseh kiegyezés elgáncsolásához.

A cseh kiegyezés ügyében az október 20-i kibővített ciszlajtán minisztertanács a korona tanácsadó testülete volt csupán, a döntés az 1867-es decemberi alkotmány szerint kizárólag az uralkodóra tartozott. Ferenc József meg is mondta a tanácskozáson, hogy a végleges döntést a maga számára tartja fenn. Hogy ilyen szempontok befolyásolták a legfelsőbb elhatározást, arról a kortársak körében és később a történeti irodalomban sokféle szóbeszéd kapott szárnyra, teljesen biztosat azonban még ma sem lehet tudni. Hogy szíve és neveltetése szerint szlávellenes lett volna az uralkodó, amint Strossmayer, a horvát nemzeti párt vezetője vélte még 1870 őszén,¹⁰⁷ és ez adott volna indokot a döntéshez, aligha állja meg a helyét. Ferenc József számára a nemzet, mint politikai kategória, amennyiben egyáltalán létezett, híján volt bármiféle preferenciának. Az a történetírásban elterjedt hiedelem, hogy a horvát határőrvidéken kirobbant, egyébként jelentéktelen felkelés ejtette gondolkodóba,¹⁰⁸ minden bizonyítékot nélkülöz. A rejtély megfejtéséhez - mert hiszen az uralkodó soha senkinek nem beszélt arról, hogy miért döntött úgy, ahogy döntött-, talán akkor kerülünk közelebb, ha október 20-i szűkszavú megnyilatkozását értelmezzük.

A megnyilatkozás arra vall, hogy az uralkodó úgy érezte, hogy politikai dilemma elé került. Egyrészt nem hagyhatta figyelmen kívül a csehek megegyezési készségét. Bár Lónyai azt mondta, hogy túlzás azt állítani, hogy a csehek az osztrák-magyar kiegyezést elfogadták, ő inkább Hohenwart és Grocholski véleményét látszott osztani, mondván, hogy a cseh tartománygyűlés a magyar kiegyezéssel és a Monarchia meglévő jogrendjével kapcsolatosan pozitív értelemben foglalt állást, és ezt az elismerést nem lehet szárazon visszautasítani. Másrészt azzal kellett számolnia, hogy a csehek megbékítése az osztrák-németek elidegenítését vonja magával. Akik e kérdésben nyilatkoztak, valamennyien ezt mondták neki, és ellenvélemény nem

hangzott el. Ezért nevezte korrektnek azt az álláspontot, hogy mindent el kell kerülni, ami az osztrák-németeknek törvényes alapot nyújthatna a birodalmi tanácstól való távolmaradásra. A politikai dilemma az uralkodó értékrendje szerint súlyos közjogi problémával párosult. A cseh kiegyezés ellenfelei valamennyien azt mondták, hogy a cseh tartománygyűlés utólagos hozzájárulása a magyar kiegyezéshez jogszerűtlen, és ezt még a ciszlajtán kormány egyik tagja is elismerte. Az uralkodó a politikai összefüggéseket taglalva jóllehet azt mondta, hogy az illetékesség kérdését figyelmen kívül lehet hagyni, de nyilván visszariasztólag hatott rá a törvénysértés lehetősége.

A politikai dilemmák feloldásnak klasszikus módja a kompromisszumkeresés. Az uralkodó is ezzel a módszerrel próbálkozott. Már az október 20-i minisztertanácson is arra mutatott rá, hogy a ciszlajtán kormány és a közös minisztertanács leirat-tervezete néhány fő tételében tulajdonképpen megegyezik.¹⁰⁹ Még aznap megbízta Hohenwartot, hogy dolgozza át tervezetét. A ciszlajtán miniszterelnök a galíciai ügyek tárcanélküli miniszterével együtt ugyan váltig hangoztatta, hogy a csehek csak az eredeti változat megkapása esetén jelennek meg a birodalmi tanácsban, ő Beustnak és Andrásynak akart hinni, akik azt állították, hogy a csehek így is, úgy is eljönnek. Másnap Beust újabb emlékirattal igyekezett elgyengíteni Hohenwart és Grocholski érveit. Az október 21-i ciszlajtán minisztertanács az uralkodó ösztönzésére újra megpróbálkozott a kompromisszummal, eredmény nélkül. Másnap, az október 22-i ciszlajtán minisztertanácson az uralkodó végre közölte, hogy döntött, és hogy a közös minisztertanács reskriptum-tervezetét fogadja el. Indoklása hűen tükrözte az őt foglalkoztató politikai és közjogi megfontolásokat. Mint mondtotta, azért döntött így, mert a tervezet semmi olyant nem tartalmaz, ami a csehek számára elfogadhatatlan lenne, és mert a tervezet precízen felsorolja azokat a sajátos pontokat, amelyekhez a birodalom közös törvényei szempontjából ragaszkodni kell.¹¹⁰

Az uralkodó feltételezései, hogy a csehek semmi elfogadhatatlant nem találnak majd a reskriptum-tervezetben, nem igazolódtak. Hohenwart legfelsőbb utasításra Bécsbe hívta a cseh vezetőket, és október 24-én ismertette velük az immár véglegesnek tekinthető iratot. Válaszul az utóbbiak másnap átnyújtották memorandumukat, amelyben leszögezték, hogy a reskriptum szögesen ellenkezik a korábbi megállapodásokkal. Rámutattak, hogy a cseh tartománygyűlés nem mondhat le arról a jogáról, hogy a magyar kiegyezésről közölje álláspontját, és az egész cseh nemzet megalázásának minősítették azt a követelést, hogy feltétel nélkül ismerjék el az úgynevezett alkotmányt.

A cseh politikusok érvelése közjogi és morális tekintetben minden kétséget kizáróan megállta a helyét, politikai értelemben azonban teljesen elhibázottnak bizonyult. Rieger és Clam-Martinic szemei előtt alighanem az 1867-es magyar hajthatatlanság lebegett, és azt gondolták, hogy állhatatosságukkal ők is jobb belátásra bírhatják az uralkodót. Az 1867-es és az 1871-es szituáció azonban csak annyiban hasonlított egymásra, hogy a nemzetközi viszonyok alakulása akkor is, most is kívánatosá tette a politikai bázis kiszélesítését, de más semmiben. A magyar kiegyezés azért jöhetett létre, mert a magyar vezetők részéről megvolt a szándék arra, hogy a Monarchiát tekintsék a politikai érvényesülés keretének, az osztrák-németekben a készség, hogy a magyar törekvéseket elfogadják, az uralkodóban az elhatározás, hogy az új egyensúlyt létrehozza, végül az európai nagyhatalmakban az érdekelttség, hogy a Monarchia új közjogi struktúráját tudomásul vegyék. Az előfeltételek közül 1871-ben jószerivel csak a cseh egyezkedési készség és az uralkodói jó szándék számított adottnak; a Monarchia két vezető nemzete vétót emelt, és a cseh törekvések a külhatalmak részéről sem kaptak támogatást. A prágai

helyzetértékelés elhibázott voltát csak kidomborítja, hogy a cseh képviselők tíz év múlva, kedvezőtlenebb feltételek közepette mégiscsak megjelentek a birodalmi tanácsban.

A kockát 1871. október végén mindenesetre mindkét részről elvetették. Hohenwart október 26-án benyújtotta lemondását, amit az uralkodó, miután a miniszterelnök nem volt hajlandó ellenjegyezni a cseh tartománygyűléshez intézendő reskriptumot, október 30-án elfogadott. A leiratot a hivatalban maradó Holzgetan pénzügyminiszter ellenjegyzésével november 4-én kapta meg a cseh tartománygyűlés, amit természetesen elutasított. A sok reménnyel kecsegtető cseh kiegyezési kísérlet kudarccal végződött.

A cseh vezetők október 24-én, azon a napon, amikor a leirat tervezetével megismerkedtek, Novikovval is találkoztak. Az osztrák miniszterelnöktől kapott információk után Riegernek nem voltak többé illúziói, és beismerte a bécsi orosz követnek, hogy az események új fordulata eltemeti azokat a reményeket, amelyeket ők a Monarchia lehetséges oroszbarát külpolitikai fordulatához fűztek. Az ócseh politikus dekoncentrált őszinteséggel azt is elmondta, hogy tudván, hogy az uralkodó legfőbb vágya Bosznia-Hercegovina megszerzése, azzal az érveléssel igyekezett megnyerni Ferenc Józsefet a föderatív megoldásnak, hogy ez a belső berendezkedés majd vonzást gyakorol a Monarchia határai mellett elhelyezkedő délszláv népekre.¹¹¹ Harrach gróf, a cseh feudálisok egyik vezetője nem volt olyan rezignált, mint Rieger, és Novikovval beszélgetve továbbra is a régi külpolitikai húrokat pengette. Hogy tudniillik Prágában még mindig remélik, hogy Pétervárról támogatást kapnak Ausztria belső átalakításához, amely átalakulásnak az Oroszországhoz fűződő intim kapcsolat létrejötte lenne az első következménye. Mint mondta, ha a kiegyezés pártja kormányra kerül (mert a jelenlegi minisztérium csak átmeneti), nem lesz akadálya annak, hogy a csehek valamennyi külpolitikai kérdésben érvényesítsék befolyásukat, beleértve a keleti kérdést is, amellyel kapcsolatosan a cseh szándékokat mind ez ideig rosszhiszemű gyanakvás övezte.¹¹²

Novikov mondhatni a csehek orosz ügyvédje volt Bécsben, aki mindvégig nagy megértést mutatott a prágai törekvések iránt. A pétervári rosszallás ellenére, mint már fentebb említettük, még augusztus végén is sikert kívánt Hohenwartnak.¹¹³ De amit Riegertől hallott, az úgy látszik, neki is sok volt. A szlávok iránti minden rokonszenve ellenére felfogta, hogy egy föderatív alapon átszervezett, szláv karakterű Monarchia, amely vonzerőt gyakorolt a délszlávokra, orosz szempontból nem lehet kívánatos. Rieger irritáló kijelentésére nem válaszolt ugyan, de Pétervárra küldött jelentésének tanúsága szerint alig tudta leplezni bosszúságát. Nem tudom, hogy a csehek hogy lehetnek annyira naivak, írta, hogy a szláv-dunai föderáció létrehozásában orosz támogatásra számítanak, amikor ennek fejében nem tudnak semmiféle ellenszolgáltatást nyújtani.¹¹⁴ A Harrach gróffal folytatott beszélgetés során, hogy a csehek is megtudják véleményét, vissza is tért a témára.

Az orosz követtel való kontaktus során eddig többnyire a cseh vezetők beszéltek, most viszont Harrach grófnak kellett végighallgatnia Novikov indulatos monológját. Először is nem értem, mondta a meglepett grófnak, hogy a cseh nemzet, amely oly sokáig kitartott a történeti jog mellett, miért hagyta el ezt a megerősített állást, és csúszott át a föderalizmus sikamlós és nehezen meghatározható terepére. Hiszen még Rieger is expanzív jelleget tulajdonít ennek a formációnak, amikor azt gondolja, hogy az üdvös befolyást gyakorol majd a szomszéd államokra. Oroszország a maga részéről minden erővel visszautasítja azt a rosszhiszemű gyanúsítást, hogy egy ilyen megoldást pártolna. A továbbiakban Novikov a cseh kiegyezés Galíciára háramló hatásáról beszélt, hasonló éles hangnemben. A lengyel kérdés próbakő az

osztrák kormány Oroszország iránti szándékait illetően, mondotta. Amíg a Vencelkorona országainak történeti jogáról volt szó, abból Galícia nem származtatható maga számára hasonló jogokat, a föderalizmus közös terepén azonban a cseh nemzettel való teljes paritást követelheti. Harrach bátortalan ellenvetésére, hogy akkor majd Kelet-Galícia ukránjai ellensúlyozzák a lengyeleket, azt válaszolta, hogy a lengyelek, ha egyszer pozícióba jutnak, rögtön visszaélnék helyzetükkel, és a központi kormány legjobb akarata ellenére a legrövidebb időn belül megromítják a Monarchia és az Oroszország közötti kapcsolatokat.¹¹⁵

A kemény és indulatos szavak akár a bécsi orosz követ önkritikájának is felfoghatók. Novikov, aki több mint egy esztendő bécsi működése során szláv szemüvegen át szemlélte a Monarchia viszonyait, ettől kezdve semmi jót nem mondott és írt a csehekről, sőt a pétervári külpolitikai vezetést a későbbiekben kifejezetten a szlávok ellen hangolta.¹¹⁶ Az adott helyzetben azonban nem Novikov pálfordulásának volt igazi jelentősége, hanem annak, hogy amit a cseh vezetőknek mondott, teljességgel a pétervári szándékokat tükrözte. A cár egyetértő széljegyzetekkel látta el a beszámolót, a hosszú jelentés első lapjára pedig ráírta: jóváhagyom mindazt, amit a követ Harrach grófnak mondott.¹¹⁷ A csehek szempontjából lehangoló képet csak kiegyesíttette, hogy a *Moszkovszkije Vedmosztyi* azzal a maliciózus megjegyzéssel tért napirendre a kiegyezés kudarcá fölé, hogy az ausztriai szlávok ezek után beláthatják, hogy nincs értelme annak, hogy a Monarchia határain belül keressék üdvösségüket.¹¹⁸

A bécsi orosz követ a Hohenwart-kísérlet hosszú hónapjai alatt a cseh álláspont tolmácsolására szorítkozott, és a Monarchia más nemzeteinek reagálására nem sok figyelmet fordított. Hogy az osztrák-németek miért ellenzik a cseh kiegyezést, és a magyarok miért segédkeznek nekik, arról az ő jelentéseiből nem sokat tudhattak meg az orosz fővárosban. A magyarokról írva Novikov továbbra is két témát variált: Andrássy oroszellenességét, és a délkeleti irányú magyar annexiós szándékot. Még április végén hosszú beszélgetést folytatott a magyar miniszterelnökkel, aki tisztázni akarta magát az oroszellenesség vádjáról, és bizonyosságul elmondta, hogy 1870 nyarán és őszén milyen nagy mértékben lojális volt Oroszország iránt. A jelentés margójára írt megjegyzés szerint a cár ebben nemigen hitt, de a bécsi orosz követ sem, mondván, hogy a Pontus-válság idején a magyar sajtó igencsak szélsőségekbe esett.¹¹⁹ Novikov joggal kételkedett, hátha még arról is tudott volna, hogy Andrássy az 1870. november 14-i közös minisztertanácson a háború kockázatát is vállaló lépések megtételét sürgette.¹²⁰ Novikov véleményét csak megerősítette a *Pester Llyod* 1871. május 4-i cikke, amely orosz háború esetére a lengyel felkelés előnyeit taglalta. A követnek az volt a meggyőződése, hogy az írás a közös külügyminisztérium magyar szekciójának sugallatára készült.¹²¹ Ilyen szekció ugyan nem létezett, de az a nézete, hogy a magyarok oroszellenesek, megállta a helyét. Makacs hiedelmének viszont, hogy a magyarok délkelet-európai terjeszkedésre törekednének, semmiféle tárgyi alapja nem volt. Ezért volt alapjában elhibázott az a kommentár, amelyet az unionisták visszaszorulását eredményező horvátországi választásokhoz fűzött. Novikov feltételezte, hogy a kedvezőtlen választási eredmények fékezni fogják majd Andrássy annexiós lendületét, mert a magyar miniszterelnök is beláthatja, hogy nem szaporíthatja veszély nélkül az amúgy is hárommilliót kitevő magyarországi szláv népességet.¹²² A magyar politikusok, élükön Andrássyval, ezt a horvátországi tapasztalat nélkül is nagyon jól tudták, és ebbeli nézetüket számos alkalommal nyilvánosan is kifejezésre juttatták. A bécsi orosz követet azonban semmi sem rendítette meg rögeszmés feltételezésében, így a pétervári külügyminisztériumban 1871. október végén is arról értesülhettek, hogy a

magyarok, német támogatással, egy oroszellenes dunai államszövetség megteremtésén fáradoznak.¹²³

A cseh külpolitikai tájékozódásnak Pétervár és Moszkva mellett Párizs volt a mágneses pólusa. Prágában azt remélték, hogy a franciáktól támogatást kaphatnak ahhoz, hogy elérjék Monarchián belüli céljaikat. Rieger a lehetséges francia orientáció kilátásaival argumentálva kérte 1869-ben III. Napóleon közbenjárását,¹²⁴ 1870 őszen pedig Prágában a viszonyosság reményétől sarkallva demonstráltak Elzász-Lotharingia porosz annektálása ellen.¹²⁵ A francia külpolitika azonban nem vette kézbe a cseh lapot; egy olyan fordulatot, amely Oroszországhoz, az ellenlábás Poroszország patrónusához közelítette volna a Monarchiát, érthető módon nem talált érdekében állónak. Gramont, a bécsi nagykövetség még érveket is szolgáltatott az elutasításhoz, mondván, hogy Csehország annektált tartománya Ausztriának, éppen ezért, Magyarországtól eltérően, semmiféle jogalappal nem rendelkezik.¹²⁶ A francia külpolitika szempontjai az 1870-1871-es háborús vereséget követően sem módosultak. Gabriac, a berlini francia ügyvivő a gasteini találkozó alkalmával, 1871 augusztusában figyelemre méltó elemzést készített a Monarchia nemzeti problematikájáról. Megértéssel írt ugyan a Hohenwart-kísérletről, amely ki akarja elégíteni a szlávokat, de a dilemmát is érzékeltette, amely más nemzetek, különösképp az osztrák-németek és a magyarok megsértéséből adódik. Francia szempontból aggályosnak tartotta volna, ha az elutasítás az oroszok kezei közé taszítaná a cseheket, de ezt a francia szempontból negatívnak minősülő jelenséget sem vélte elegendő oknak arra, hogy Párizs kiálljon a prágai törekvések mellett.¹²⁷ A franciákat nyugtalanította ugyan a Monarchia és Németország látványos közeledése, de az a gondolat, hogy a formálódó kooperációval szemben a Monarchia elégedetlen nemzeti körében keressenek ellensúlyt, a vezető körökben ekkoriban fel sem merült.

A francia diplomáciai testületben mégis akadt olyan személyiség, ha nem is túl magas beosztásban, aki ebben az irányban vélte a kiutat megtalálni. A temesvári konzul, Emil Picot volt ez a személyiség, aki küldetésének kezdete óta a románok, szlovákok és főként a szerbek javára igyekezett hangolni a francia külpolitikai vezetést. Hosszú jelentései hitelességüket tekintve ugyan sok kívánni valót hagynak maguk után - egyik alkalommal azzal a képtelen információval szolgált, hogy Erdélyben egyetlen román elemi iskola sem található,¹²⁸ de jelentéseit, a külügyminiszter egyik válaszevele szerint, érdeklődéssel olvasták Párizsban.¹²⁹ Emil Picot 1871 nyarán készíttetést érzett arra, hogy a Hohenwart-kísérletről, és főként annak magyarországi fogadtatásáról terjedelmes jelentést készítsen, mint írta, azzal a céllal, hogy a magyar megnyilvánulásokat francia szempontból értelmezze. A temesvári konzul szerint az lenne egyedül racionális, ha a magyarok, saját jól felfogott érdekeik alapján, minden olyan törekvést támogatnának, amely a Monarchia függetlenségét a németek és az oroszok között fenn akarja tartani. A magyarok, Attila állítólagos leszármazottjai azért nem teszik ezt, mert az ilyen magatartás szögesen ellenkeznék tradícióikkal. Jóllehet szünet nélkül siránkoznak a germán elnyomás miatt, valójában hűségeseik abban, hogy az elnyomásnak az utóbbiak által kialakított rendszere fennmaradjon. Mert ahogy a Lajta balpartján a németek uralkodnak, úgy a jobbparton a törvény- és civilizációellenes magyar önkény érvényesül. Emil Picot a dualista rendszernek nem jósolt hosszú jövőt és úgy vélte, hogy a németek is, a magyarok is rövidesen engedni kényszerülnek, de azután a magyarokkal szembeni averziója képtelen jóslásra sarkallta. Azt írta, hogy a magyarok a szlávok iránti gyűlöletük és félelmük miatt Magyarország tizenötmillió lakóját kiszolgáltatják majd Németországnak, és maguk is németekké, sőt poroszokká válnak. A rosszindulattól fűtött elemzés - a magyarok olyan jelzőket kapnak, mint

elfogult, önző és konok -, azzal a politikai következtetéssel zárul, hogy a magyarokkal néhány éven belül, mint Franciaország ádáz ellenségeivel kell számolni. A temesvári konzul azonban nemcsak diagnózissal, hanem terápiával is szolgált. Azt ajánlotta, hogy kíséreljék meg Magyarország nem magyar népeihez való közeledést, hiszen ezeknek az érdekei azonosak a franciákéval, és hűségesek maradtak Franciaországhoz annak balsorsában. Emil Picot tisztában volt azzal, hogy nézetei nem egyeznek az általánosan elfogadott értékelésekkel, de bizakodott, hogy a megváltozott viszonyok rövidesen az ő felfogását igazolják.¹³⁰ Mindez, ha nem is egy-két éven belül, amint remélte, de néhány évtized múltán valóban bekövetkezett.

A bécsi bajor követ, Bray-Steinburg báró, aki rövid miniszterelnöki exkurzus után 1871 szeptemberében tért vissza állomáshelyére,¹³¹ Emil Picot-hoz hasonlóan nem rokonszenvezett a Monarchia dualista berendezkedésével. A régi vágású diplomata, akinek a metternichi rendszer volt az eszményképe, persze a birodalom további, dualista vagy föderatív színezetű feldarabolásáért sem lelkesedett. A tervezett átalakításról és a magyarok ahhoz való viszonyáról idejétmúlt felfogása ellenére mégis tárgyilagosabb képet rajzolt, mint tájékozottabb, de rosszindulatúan elfogult francia kollegája. A birodalmi alkotmány hívei és a Hohenwart-kormány követői közötti küzdelem a Monarchia minden pontján fellángolt - írta elemző jelentésében-, és abban, ha közvetett módon is, de Magyarország is részt vesz, minthogy itt a nemzetiségi ellentétek még pregnánsabbak, mint Ausztriában. A bajor diplomata úgy látta, hogy ha a szláv igényeket a birodalom nyugati felében kielégítik, akkor a magyarországi szlávok is érvényesítik jelentős számbeli fölényüket. Mint írta, az 1848-as esztendő Magyarországon is szabad birtokossá tette a paraszti népességet, és megalapozta a nemzetiségek elméleti egyenjogúságát. A dolog természetéből fakad, hogy most a tényleges egyenjogúságra törekszenek, és csupán külső lökés kell ahhoz, hogy az emancipált alattvalókat visszaszorító magyar sorompót áttörjék. Ezért ha a magyar államférfiak az ausztriai konfliktussal kapcsolatosan tartózkodóan is viselkednek, fejezte be elemzését a bajor követ, ha helyesen értelmezik saját érdekeiket, a döntő pillanatban a németek és a dualizmus mellett, és a föderalizmussal szemben foglalnak majd állást.¹³² Bray-Steinburg igencsak jó jósnak bizonyult; a jelentés szeptember 26-án készült, és Andrássy október közepén teljes mellel bevetette magát a küzdelembe.

Schweinitz, a bécsi német követ, aki a cseh kiegyezési kísérlet minden mozzanatáról szinte naponként jelentett Berlinbe, a magyar vonatkozásra csekély figyelmet fordított. Két nappal a Hohenwart-kormány kinevezése után ugyan megírta, hogy a minisztérium föderaliztikus programja aligha lesz összeegyeztethető a Magyarországon fennálló rendszerrel, mivel az ottani szlávok rögtön hasonló jogokat követelnének, mint az ausztriaiak,¹³³ de aztán jó ideig nem tért vissza a témára. A pesti német főkonzul, már csak pozíciójából adódóan is, gyakrabban és részletesebben foglalkozott a magyar hozzáállással. Waecker-Gotter az Andrássyval való beszélgetésekből már 1871 tavaszán azt szűrte le, hogy a magyar miniszterelnök a dualista elv szigorú érvényesítését kívánja, a cseh igényeket kivihetetleneknek tartja, és a prágai törekvéseket kemény kézzel vissza akarja szorítani.¹³⁴ Nem sokkal később, Schweinitzcel egyezően arra hívta fel a figyelmet, hogy Magyarországon attól félnek, hogy ha a föderalizmus Ausztriában uralomra jut, akkor az szükségszerűen a Lajta innenső oldalán is gyökereket ereszt. Rámutatott, hogy ez a vélemény nem csupán a függetlenségi ellenzék soraiban fogalmazódott meg, hanem a kormánypártiak között is elterjedt. Mint írta, a Deák-párt tagjaitól egyre gyakrabban hallani azt a véleményt, hogy már semmi sem segít, és hogy nincs más megoldás, mint a perszonálunió.¹³⁵ A cseh tartománygyűléshez intézett uralkodói reskriptum nyilvánosságra kerülése

alkalmával, 1871 szeptemberében Schweinitz is szükségesnek látta megjegyezni, hogy Pesten attól tartanak, hogy a cseh államjog érvényesítése kedvezőtlen hatást gyakorol a magyarországi viszonyokra.¹³⁶

Bismarck kezdettől érdeklődést tanúsított a cseh kiegyezési kísérlet magyarországi fogadtatása iránt. A Hohenwart-kormány kinevezéséről hírt adó bécsi követi jelentésre reagálva megírta Schweinitznek, hogy kíváncsi rá, hogy a ciszlajtán állami élet újabb fázisáról hogyan vélekednek a birodalom másik felében. Közölte véleményét, hogy ha valóban úgy van, amint a követ jelentette, hogy az új minisztérium vissza akarja szorítani a németeket, és a szlávoknak akar kedvezni, és hogy a kísérlet éppúgy irányul a németek, mint a magyarok ellen, akkor aligha hihető, hogy ezt Magyarországon nem érzékelnék.¹³⁷ A bécsi követi, illetve a pesti főkonzuli jelentések arról tájékoztatták, hogy Magyarországon nagyon is érzékelték, hogy a Hohenwart-kísérlet ellenük is irányul, úgy tűnik azonban, hogy az információk nem oszlatták el a birodalmi kancellár enyhe kételkedését. Mint ahogy a magyar napilapok cikkfordításai sem, amelyek elkészítésére a félhivatalos sajtó munkatársainak utasítást adott.¹³⁸ Bismarcknak, mint fentebb volt alkalmunk látni, az a meggyőződése alakult ki, hogy Ausztriában alapjában véve a konzervatív és liberális erők párharca folyik, és hogy a Hohenwart-kísérletnek nincs nemzeti tartalma.¹³⁹ A nem egészen helytálló ítéletet Magyarországra is vonatkoztatta, és a nézeteivel ellentétes információkat egyszerűen figyelmen kívül hagyta. Különben is az volt a véleménye, hogy bárhogy is alakuljanak Ausztria belső viszonyai, Magyarország megmaradhat jelenlegi állapotában.¹⁴⁰ A salzburgi császártalálkozó alkalmával is úgy nyilatkozott, hogy Magyarország kivételes helyzetben van, minthogy ott az alkotmányos rendszer mély gyökereket eresztett.¹⁴¹

Bizonyára nem véletlen, hogy Bismarck ekkoriban keletkezett egyetlen magyar tárgyú instrukciója sem a Hohenwart-kísérlettel volt kapcsolatos. Schweinitz október végén megírta, hogy Andrássy négy év óta állhatatosan törekszik arra, hogy a hazai délszlávokat és románokat meggyőzze, hogy ne Oroszországnál, hanem a magyar kormánynál keressék üdvösségüket. A magyar miniszterelnök a követ szerint Belgráddal és Bukaresttel is egyetértésre akar jutni abban, hogy az ottani kormányok ne folytassanak agitációt Magyarországon élő fajrokonai között.¹⁴² Bismarck november elején a levélre válaszolva megkérdőjelezte a magyar miniszterelnök eljárásának célszerűségét. Az egyébként előrelátó magyar miniszterelnök szerinte nagyon szűk térre korlátozza a hazáját fenyegető veszélyeket és azoknak elhárítási lehetőségeit, amikor a szlávokkal és a románokkal való egyetértést szorgalmazza, és amikor azt hiszi, hogy Magyarország saját erejével tartósan megvédheti önmagát. Bismarcknak az volt a véleménye, hogy az igazi veszély és a valódi védelem kívül esik ezen a terepen. Bármennyire is élénk a románok és a délszlávok Oroszországgal szembeni önállósulási törekvése, a komoly próbát nem állja ki, és ezeknek a népeknek a súlya a Magyarországra való támaszkodás múltó népszerűsége ellenére mégiscsak az orosz serpenyőbe esik. Ezzel az egyesített erővel szemben Magyarország csakis a Németországgal való szövetségben lelhet oltalmat.¹⁴³

A magyar miniszterelnök politikájának jellemzésében Bismarck nem egészen találta fején a szeget. Andrássy a veszélyt és az ellene való védekezést valójában nem korlátozta ilyen szűk terepre, hiszen 1870 ősztől állhatatosan törekedett arra, hogy a mindig is elsődlegesnek tartott orosz fenyegetéssel szemben a német támogatást megnyerje.¹⁴⁴ Az a törekvése, hogy a románokat és a délszlávokat elválassza Oroszországtól, a nagy stratégiai elgondolás mellékes mozzanata volt csupán. Rossz nyomon járna ezért a történész, ha Andrássy külpolitikájának megítélésében ez alkalommal Bismarck véleményéhez igazodnék. Az instrukció, tévedéseivel együtt,

mégis fontos történelmi dokumentum: mutatja, hogy Magyarország nem veszítette el jelentőségét a bismarcki külpolitikában. Magyarország jelentősége korábban abból adódott, hogy berlini megítélés szerint érdekelt volt abban, hogy Ausztria ne nyerje vissza régi németországi preponderáló szerepét. A német egység létrejötte után az ilyen érdekeltségnek nem volt többé tartalma, de az osztrák külpolitika kiszámíthatatlan fordulataival szemben Bismarcknak változatlanul szüksége volt Magyarországra. Az oroszellenes tartalmú, Andrássy által szorgalmazott érdekközösségről egyelőre nem akart tudni, de úgy vélte, hogy az orosz nyomatékkel súlyozott román és délszláv fenyegetés hangoztatásával Magyarországot továbbra is Németországhoz láncolhatja.

Jegyzetek

* A szerző a tanulmány elkészítéséhez külföldi levéltári kutatásokat az OKTK Magyarágkutatás Főirány támogatásával végezte

- 1 Wertheimer E.: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora*. Budapest 1910. I. kötet 677-678.
- 2 Zachar J.: *Az osztrák-német liberális Alkotmánypárt és a politikai hatalom 1861-1881*. Budapest 1981. 135.
- 3 Zachar J. i. m. 61-63.
- 4 Kletečka, T.: *Der Ausgleichversuch des Ministeriums Hohenwart-Schäffle mit Böhmen im Jahre 1871. Mit besonderer Berücksichtigung des reichsdeutschen Einflusses*. Geisteswiss. Diss. Wien 1984. 4-1 l.
- 5 *Fremdenblatt*, 17. Februar 1871.
- 6 Wertheimer i. m., I. kötet 675.
- 7 Bose an Friesen. Wien, den 9. Februar 1871. Sächsisches Landeshauptarchiv Dresden. Aussenministerium 3203.
- 8 Diószegi L.: Bismarck és Andrássy 1870-1871-ben. *Századok* 128 (1994) 564-566.
- 9 Schäffle, A.: *Aus meinem Leben*. Berlin 1905. I. kötet 208.
- 10 Vö. a 7. jegyzettel.
- 11 Wertheimer i. m., I. kötet 688.
- 12 Lutz, H.: *Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1870-1871*. Frankfurt am Main - Berlin - Wien 1979. 419.
- 13 Kletečka i. m. 17.
- 14 Wertheimer i. m., I. kötet 680.
- 15 Zachar i. m. 131-132.
- 16 Novicow à Gortchacow. Vienne, le 24 février/8 mars 1871. Archiv Vnyesnyej Politiki Rosszii (a továbbiakban: AVPR) Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 120
- 17 Wertheimer i. m., I. kötet 681.
- 18 Zachar i. m. 139.
- 19 Vö. a 7. jegyzettel.
- 20 Diószegi I.: *Ausztria-Magyarország és a francia-porosz háború 1870-1871*. Budapest 1965. 197-198.
- 21 Novicow à Gortchacow. Vienne, le 12/24 septembre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 146.
- 22 Vö. a 16. jegyzettel.
- 23 Novicow à Westman. Vienne, le 16/28 octobre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 121.
- 24 Beyrau, D.: *Russische Orientpolitik und die Entstehung des Deutschen Kaiserreiches 1866-1870/71*. Wiesbaden 1974. 252-261.
- 25 Vö. a 16. jegyzettel. - Novikov 1871. március 8-i jelentésének a szláv föderációra vonatkozó része Goriainow, S.: *Le Bosphore et les Dardanelles*. Párizs 1910 című könyvének 304. oldalán is olvasható, a szerző azonban II. Sándor megjegyzéséről nem tesz említést.
- 26 Wertheimer i. m., I. kötet 688.
- 27 Diószegi: Bismarck és Andrássy 1870-1871-ben *Századok* 128 (1994) 570. - A közeledés szándékára vallott Schweinitznek a közös külügyminisztérium sajtóügynökségéről származó

- információja, amely szerint a Monarchiának Oroszországgal szemben a jövőben barátságosabb magatartást kell tanúsítania. Schweinitz an Bismarck. Wien, den 12. Februar 1871. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (a továbbiakban: PA) Bonn. I. A. A.1(Österreich) 60. Bd. 1.
- 28 Kletečka i. m. 36.
- 29 Uo. 38.
- 30 Lutz i. m. 436.
- 31 Vö. a 7. jegyzettel.
- 32 Kletečka i. m. 39.
- 33 Schweinitz an Bismarck. Wien, den 9. Februar 1871. PA Bonn. I. A. A. 1(Österreich) 60. Bd. I.
- 34 Wertheimer i. m., I. kötet 684-685.
- 35 Bismarck: *Die gesammelten Werke. Politische Schriften*. Bearbeitet von Fr. Thimme. Bd. 6b. 1869-1871. Berlin 1931. 698-699.
- 36 [Kazbunda, K.]: Un jugement de Bismarck sur l'Autriche et la France au début de 1870. *Le Monde Slave* I (1926) 140-143.
- 37 Bismarck i. m., 6b k. 690.
- 38 Kletečka i. m. 41.
- 39 Bose an Friesen. Wien, den 15. Februar 1871. Sächsisches Landeshauptarchiv Dresden. Aussenministerium 3203.
- 40 Kletečka i. m. 32.
- 41 Pecze F.: A dualizmus eszméjének visszhangja a magyar parlamentben a hetvenes évek elején. In: *Jogtörténeti tanulmányok 2. A dualizmus korának állam- és jogtörténeti kérdései*. Szerk.: Csizmadia A. - Pecze F. Budapest 1968. 41-61.
- 42 Bose an Friesen. Wien, den 13. März 1871. Sächsisches Landeshauptarchiv Dresden. Aussenministerium 3203.
- 43 Zachar i. m. 136-144.
- 44 Lutz: Zur Wende der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1871. *Die Denkschrift des Grafen Beust für Kaiser Franz Joseph vom 18. Mai. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs* 25 (1972) 175-176.
- 45 Kletečka i. m. 77.
- 46 Uo.100-109.
- 47 Uo. 123.
- 48 Novicow à Gotchacow. Vienne, le 2/14 octobre 1870. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 147.
- 49 Novicow à Westman. Vienne, le 18/30 août 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 120.
- 50 Vö. a 16. jegyzettel.
- 51 Papousek, J.: Rusko a česky boj státoprávní r. 1871. (Oroszország és a cseh államjogi küzdelem 1871-ben). *Český časopis historický* 24 (1918) 384.
- 52 Conversation du Comte Chotek avec S. M. de toutes les Russies à Peterhof, le 14 août 1870. Haus-Hof und Staatsarchiv (a továbbiakban HHStA) Wien. Ministerium des Aeußern. Politisches Archiv. X: Rußland. Fasc. 62.
- 53 *Denkwürdigkeiten des botschafters General v. Schweinitz*. Berlin 1927. I. k. 251. old.
- 54 Kletečka i. m. 149.
- 55 Naujoks, E.: Bismarcks auswärtige Pressepolitik und die Reichsgründung (1865-1871). Wiesbaden 1968. 408-414.
- 56 Bericht über die galizische Frage. Unterredung mit Herrn von Keudell am 14. Juni 1871. HHStA Wien, Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 104.
- 57 Kletečka i. m. 166.
- 58 Vö. a 34. jegyzettel.
- 59 Pollak, H.: *Dreißig Jahre aus dem Leben eines Journalisten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. Wien 1894. I. kötet 244.
- 60 Kletečka i. m. 167.
- 61 Weisungen an die offiziellen Korrespondenten in Bezug auf ihre publizistische Tätigkeit den österreichischen Staatsmännern und Verhältnissen gegenüber. 11. Juli 1871. Julius Lung. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. III. Preußen. K. 104.
- 62 Résumé der Aeußerungen des Kaisers von Österreich gegen Seine Majestät auf der Fahrt von Wels nach Ischl am 11ten August 1871. Nach der Angabe Sr. Majestät. Salzburg, den 13. August 1871. Abschrift. PA Bonn. I. A. A.1(Österreich) 60. Bd. 2.
- 63 Beust, Fr. F.: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten. Erinnerungen und Aufzeichnungen*. Stuttgart 1887. II. k. 493.

Regio – Kisebbség, politika, társadalom 1995. 6. évf. 3.sz.

- 64 Uo.486.
65 Uo.486-487.
66 Oubril à Westman. Berlin, le 1/13 octobre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 17.
67 Bismarck an Auswärtigen Amt. Gastein, den 4. September 1871. PA Bonn. I. A. A. a (Europa) 42.
68 Schäffle: i.m., II. kötet 48.
69 Vö. a 36. jegyzettel.
70 Vö. a 35. jegyzettel.
71 Gortchakow [Michail Aleks.] à Westman. Berlin, le 3/5 septembre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 17.
72 Schweinitz: Denkwürdigkeiten I. kötet 251.
73 Kletečka i. m. 193.
74 Uo.198-199.
75 Die endgültige Fassung der Fundamentalartikel (Oktober 1871). Kletečka i. m. 374387.
76 Wertheimer i. m., I. kötet 697.
77 *Magyarország története 1848-1890*. Főszerkesztő Kovács Endre. Szerkesztő Katus László. Budapest 1979. II. kötet 854.
78 Kletečka i. m. 243.
79 Wertheimer i. m., I. kötet 702-703.
80 Kletečka i. m. 237.
81 Beust i.m., II. kötet 501-510.
82 Protokoll des zu Wien am 16. Oktober 1871 abgehaltenen gemeinsamen Ministerrates. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 286.
83 Kletečka i. m. 222-223.
84 Protokoll des zu Wien am 20. Oktober 1871 abgehaltenen Ministerrates I.-II. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 286.
85 Vö. a 82. jegyzettel.
86 Vö. a 84. jegyzettel.
87 Beust i.m., II. kötet 503.
88 Vö. a 84. jegyzettel.
89 Beust, i. m., II. kötet 503.
90 Vö. a 84. jegyzettel.
91 Beust i.m., II. kötet 506-507.
92 Vö. 84. jegyzettel.
93 Schweinitz an Bismarck. Wien, den 21. Oktober 1871. PA Bonn. I. A. A. I (Österreich) 60. Bd. 3.
94 Kletečka i. m. 268.
95 Beust i. m. II. kötet 508-509.
96 Novicow à Westman. Vienne, le 16/28 octobre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 120.
97 Vö. a 84. jegyzettel.
98 Vö. a 84. jegyzettel.
99 Vö. a 84. jegyzettel.
100 Somogyi E.: *A birodalmi centralizációtól a dualizmusig. Az osztrák-német liberálisok útja a kiegyezéshez*. Budapest 1976. 200-208.
101 Zachar i. m. 272-281.
102 Vö. a 82. jegyzettel.
103 Kletečka, T.: Aussenpolitische Vorstellungen von Parteien und Gruppen in Cisleithanien. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. VI. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. 1. Teilband*. Hrsg. von A. Wandruszka und P. Urbanitsch. Wien 1989. 419.
104 Diószegi I.: *Nemzet, dinasztia, külpolitika*. Budapest 1979. 141-143.
105 Kořalka, J.: Deutschland und die Habsburgermonarchie 1848-1918. In: *Die Habsburgermonarchie 1848-1918. Bd. VI. Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen. 2. Teilband*. Hrsg. von A. Wandruszka und P. Urbanitsch. Wien 1993. 84-85.
106 Zachar i. m. 186. - Az orosz rosszallásra: Novicow à Gortchacow. Vienne, le 1/13 mai 1873. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1873. gy. 120.
107 Novicow à Gortchacow. Vienne, le 12/24 september 1870. N° 23. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1870. gy. 146.
108 Wertheimer i. m., I. kötet 711-713.
109 Vö. a 84. jegyzettel.
110 Kletečka: Die Ausgleichsversuch des Ministeriums Hohenwart-Schäffle 276.

- 111 Novicow à Westman. Vienne, le 16/28 octobre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 121.
- 112 Novicow à Westman. Vienne, le 12/24 octobre 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 121.
- 113 Vö. a 49. jegyzettel.
- 114 Vö. a 111. jegyzettel.
- 115 Vö. a 112. jegyzettel.
- 116 Novicow à Jomini. Vienne, le 18/30 juillet 1875. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1875. gy. 112.
- 117 Vö. a 112. jegyzettel.
- 118 Langenau an Andrassy. Sankt Petersbourg, den 17. November 1871. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. X. Rußland. K. 64.
- 119 Novicow à Westman. Vienne, le 17/29 avril 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 120.
- 120 Protokoll des zu Wien am 14. November 1870 abgehaltenen Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten. HHStA Wien. Min. des Aeußern. Polit. Archiv. XL. Interna. K. 285.
- 121 Novicow à Westman. Vienne, le 27 avril/9 mai 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 120.
- 122 Novicow à Westman. Vienne, le 16/28 juin 1871. AVPR Moszkva. Fond Kanceljarii 1871. gy. 121.
- 123 Vö. a 111. jegyzettel.
- 124 Birke, E.: *Frankreich und Ostmitteleuropa im 19. Jahrhundert. Beiträge zur Politik und Geistesgeschichte*. Graz-Köln 1960. 316-318.
- 125 Opočenský, J.: La protestation des députés tchèques de la Diète de Bohême contre l'annexion de l'Alsace-Lorraine. *Le Monde Slave* 4 (1930).
- 126 Les origines diplomatiques de la guerre 1870-1871. Recueil de documents publié par la Ministère des Affaires Etrangères. 17. k. Párizs 1925. 138.
- 127 *Documents diplomatiques français (1871-1914) Ire série (1871-1900)*. Párizs 1929. 1. kötet 57-58.
- 128 Picot à Remusat. Temesvár, le 17 octobre 1871. Archiv Diplomatique (a továbbiakban: AD) Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 29 (1870-1872).
- 129 Daru à Picot. Paris, le 21 avril 1870. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 29 (1870-1872).
- 130 Picot à Remusat. Temesvár, le 17 août 1871. AD Paris. Correspondance politique des consuls. Autriche 29 (1870-1872).
- 131 Bray an König Ludwig II. Wien, den 11. September 1871. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2439.
- 132 Bray an König Ludwig II. Wien, den 26. September 1871. Bayerisches Hauptstaatsarchiv München. MA 2439.
- 133 Wertheimer i. m., I. kötet 690.
- 134 Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 22 Mai 1871. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 58. Bd. 2.
- 135 Waecker-Gotter an Bismarck. Pest, den 8. Juni 1871. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 58. Bd. 2.
- 136 Schweinitz an Bismarck. Wien, den 21. September 1871. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 60. Bd. 2.
- 137 Vö. a 35. jegyzettel.
- 138 Vö. a 61. jegyzettel.
- 139 Vö. a 73. jegyzettel.
- 140 Vö. a 36. jegyzettel.
- 141 Vö. a 66. jegyzettel.
- 142 Schweinitz an Bismarck. Wien, den 27. Oktober 1871. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 60. Bd. 3.
- 143 Bismarck an Schweinitz. Berlin, den 2. November 1871. PA Bonn. I. A. A. 1 (Österreich) 60 Bd. 3.
- 144 Andrassy Kállaynak. Terebes, 1970. október 24. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Budapest. Fol. Hung. 1833.

ISTVÁN DIÓSZEGI

INTERNATIONAL POLITICS AND AN ATTEMPT AT A FEDERATIVE TRANSFORMATION OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY IN 1871.

The unification of Germany and the fact that the Austro-German population was attracted to the new state, made it necessary to expand the national basis of the Monarchy.

The Hohenwart government, which was appointed in 1871, made this historical experiment. Since this federative attempt involved both Germany and Russia through the possession of Polish territories, neither power could remain indifferent. Bismarck waited, and although he did not refuse the federative idea off hand, he let the Czech leaders who were approaching St. Petersburg know, that they could not count on Russian support. Eventually the Hohenwart experiment ended in failure. Beside the Austrian-German and Hungarian resistance, the lack of success is explained by the fact that the Czechs were not flexible enough and that none of the European powers supported the Monarchy's federative transformation, what'smore, Russia was against it.

The author used archival material from archives in Vienna, Moscow, Paris, Bonn and the state archives in Munich and Dresden for his paper.

VARBAN TODOROV

A Balkán etnikai, vallási problémái és Bulgária helye

A nemzeti államok megjelenése és kapcsolataik egymással

A 19. században és a 20. század elején a balkáni nemzeti államok az albánok, bolgárok, görögök, románok és szerbek állandó felszabadító harcaitól kísérve jönnek létre. Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznánk, meg kell említenünk néhány olyan általános szempontot, melyek szerepet játszanak a Balkán nemzeti öntudatra ébredésében és államiságának kiépítésében.

A 18. századig minden felszabadítási kísérlet a Balkánon az európai államok és Oroszország Oszmán Birodalom elleni hadműveleteihez kapcsolódik. A 18. század végétől és a 19. században ezek a kísérletek fokozatosan a balkáni népek önálló, előkészített fegyveres akcióivá nőnek, a külső tényezőt is beszámítva, bár ez már nem játszik meghatározó szerepet. Ennek ellenére egyetlen balkáni népnek sem sikerül önállóan kivívnia szabadságát, még ott sem, ahol hosszan tartó felkelések vannak.

A balkáni népek függetlenségének kivívása elsősorban Oroszország Oszmán Birodalom elleni következetes és sikeres háborúinak köszönhető. Ekkor alakult ki az az Oroszország-kép is, mely szerint ő a balkáni pravoszláv népek felszabadítója, amellyel szembehelyezkedik a többi európai nagyhatalom. Az európai hatalmak területekhez is jutnak a félszigeten az ottani népek rovására. Az Osztrák-Magyar Monarchia tartósan berendezkedik a Balkánon, miután anektálja Bosznia-Hercegovinát, amit balkáni birtokaihoz csatol. Nagy-Britannia is kap területeket - a Jón-tengeri szigeteket és Ciprust. Később pedig Olaszország okkupálja a Dodekaneszoszot.

Oroszország célja nem területszerzés a Balkánon, hanem szabad átjárás a török szorosokon és Konstantinápoly ellenőrzése. E törekvésében kétszer megállásra kényszerült - először a krími háborúban (1853-1856) és másodsor az első világháború idején, amikor már majdnem megkapta a szorosokat, a bolsevik forradalom azonban elsöpört minden megkötött egyezményt. Később Szovjet-Oroszország segítséget nyújt Kemal Atatürknek forradalmi átalakításaihoz és ahhoz, hogy Törökország a mohamedán világ első világi államává váljon.

A 20. század elejétől a balkáni államok története az európai modellt követi: az idegen uralom alatt álló területek és lakosság felszabadítását célzó szövetségek és háborúk, illetve a nemzeti államokhoz való csatolásuk. A Bulgária, Görögország és Szerbia közötti Balkán-szövetség megszünteti az oszmán uralmat a Balkán-félszigeten, Kelet-Trákia egy részének kivételével, ahonnan néhány százezer bolgár, majd görög lakost üldöztek el. Az ezt követő háborúban, amelyet maguk a balkáni államok vívtak egymással, megtörtént a területek újrafelosztása, melynek eredménye a lakosság újabb áttelepítése, elsősorban bolgárokat telepítettek át Macedóniából és Égei-Trákiából. Ily módon a 20. század második feléig létrejönnek és kölcsönösen hatnak egymásra a balkáni államok: Görögország, Románia, Bulgária, Albánia, Törökország és Jugoszlávia (kezdetben mint Szerb-Horvát-Szlovén Királyság, a második világháború után pedig mint Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság).

A szövetségesek győzelme a második világháborúban és az erőteljes antifasiszta ellenállás a balkáni országok többségében a fasiszta beállítottságú és a monarchikus

rendszerek (például Ahmed Zogu - Albániában, Sándor király - Jugoszláviában, Károly király - Romániában, Borisz cár - Bulgáriában, valamint Metaxas tábornok rezsimje - Görögországban) bukásához vezet. Négy balkáni államban a kommunista pártok kerülnek hatalomra, ám komoly eltérések mutatkoznak az általuk folytatott bel- és külpolitikában. Közülük csupán Jugoszláviának sikerült nagymértékben elzárkóznia a totalitárius állam sztálini modelljétől, ezért az USA-tól és Nyugat-Európától gazdasági, politikai és erkölcsi támogatást kap.

Ami Bulgáriát illeti, Görögországnál és Szerbiánál később szabadul fel az oszmán uralom alól. De ő is a többiek történelmi sorsát követi: területének és lakosságának jelentős része az ország határain kívül reked. A Bolgár Fejedelemségnek Kelet-Ruméliával történő 1885. évi egyesítésével - Kelet-Rumélia a szultán fennhatósága alatt maradt autonóm terület - Bulgária a Balkán legnagyobb keresztény államává válik. Ez a körülmény a szomszédos országokból a legváratlanabb reakciót váltja ki: Bulgáriát nem Törökország - a legérintettebb az egyesülésben - támadja meg, hanem Szerbia. Az eredmény - a két ország közti kapcsolatok megromlása és kölcsönös bizalmatlanság, ami a mai napig is tart.

A Balkán megoldatlan területi problémái és a balkáni államok Macedóniáért folytatott egymás elleni harca meghatározzák Bulgária közeledését Németországhoz és Törökországhoz az első világháború idején. A Németországhoz való végleges csatlakozás Bulgáriát a második világháborúban is a háromhatalmi egyezmény oldalára állítja, és a szomszédos államokban okkupátorrá teszi.

A második világháború után Bulgária lemond a revánspolitikáról, és elfogadja a Balkán nemzeti határait, ezen belül a Jugoszláv föderáció belső tagolódását is. Ellenben elveti a macedonizmus bolgárellenességét, és szembehelyezkedik a bolgár történelem meghamisításával. 1989-ig Bulgária a szomszédos államokhoz való aktív közeledés politikáját folytatja, jelentős sikereket érve el Görögország, Románia és Törökország (az 1984-1989-es időszakot leszámítva) esetében. A viszonyok kieleződését Jugoszláviával elkerülte, Albániával pedig mérsékelt kapcsolatot tart fenn.

A Balkán etnikai és vallási problémái

A Balkán-félsziget Európa egyik olyan érintkezési zónája, ahol két nagy vallás - a kereszténység és az iszlám - él együtt. Ráadásul az iszlám követői között nemcsak a hagyományos török lakosság, hanem a helyi balkáni népesség egy része is - albánok, bolgárok, szerbek - megtalálható, akik a történelmi fejlődés során e vallást sajátjuknak fogadták el.

Az oszmán hódítók a Balkán-félsziget különböző területein a helyi lakosság erőszakos és „önkéntes” iszlamizálásához folyamodnak. Sokáig a valláscsere a maradék keresztény lakosság a nemzetiségről való lemondásként értékeli, anélkül, hogy ez feltétlenül vallási fanatizmust jelentene. Ezért ők is a más hitűeket „törököknek” nevezik. Ez az eljárás fordítva is érvényes, mint például a keresztény gagauzok (török eredetűek) esetében, akiket még nem is olyan régen a bolgárokhoz vagy a görögökhöz soroltak.

Így a Balkánon két tényező keveredik - nemzetiség és vallás, az etnikai és a vallási jelleg. Azon népcsoportok számára, amelyek kisebbségként egy másik államban maradtak, e keveredés következményei tragikusak a múltban csakúgy, mint napjainkban.

A múltban, de számos esetben máig is, az etnikai és vallási kisebbségekkel szembeni belpolitikát, kivétel nélkül minden balkáni országban, az asszimiláció (önkéntes és kényszer-) általános tendenciája és/vagy a kitelepítés jellemzi. Nem alkalmazzák szelektíven, csak a muzulmánokkal szemben. Ma Törökországban például, a különböző okokból odavándorolt muzulmánok - albánok, bosnyákok, bolgárok, szerbek, horvátok - teljes eltörökösítése folyik. Őket a török nemzethez sorolják, ez abban is megnyilvánul, hogy nem tarthatják meg nem török eredetű családnevüket. A kemény intézkedésekkel megvalósított asszimilációnak alávetették a szomszédos népek kisebbségeit is, amelyek egy adott ország területén maradtak. Ugyanakkor ezt az asszimilációt gyakran kényszer-kitelepítések kísérik. Az újonnan felszabadult balkáni államok ilyen politikát folytattak a bolgárok, görögök, szerbek, vlachok, albánok, törökök stb. ellen. Az asszimiláció eróziós hatása csupán ott érvényesül nagyon lassan, ahol az etnikai és vallási kisebbségek eléggé kompaktak, és ilyenek is tudnak maradni. Ez a helyzet a muzulmán és a török lakossággal Bulgáriában, ahol még a nevek erőszakos megváltoztatása sem hozta meg a kívánt hatást. Hasonló a kurdok esete Törökországban, akik a mai napig is kegyetlen elnyomásnak vannak kitéve, továbbá ilyen a bolgároké jugoszláv Macedóniában, ahol Bulgáriától való elszakításuk átfogó taktikáját hajtották végre, önálló államiság és nemzet bevezetésével. Ilyen az albán kisebbség esete is Koszovóban és Macedóniában, amely probléma egyre inkább előtérbe kerül. Nagyrészt ilyen Bosznia esete is, ahol az etnikai és a vallási jegyek összekeveredése a muzulmán nemzet és állam nemzetközi elismeréséhez vezetett, holott csak 40 százalék a muzulmán lakosság aránya.

Sajnos az európai és világszervezetek nemcsak folytatják ezt a bűnös gyakorlatot, hanem el is mélyítik. Az ET, amely elvileg minden akadály elhárításának, sőt Nyugat-Európa határai fokozatos eltörlésének politikáját folytatja, mintha ennek éppen az ellenkezőjét tenné a Balkánon. Ahelyett, hogy elősegítenék a társadalmak feloldódását és az együttélést, Európa és az USA megpróbálták az államiság elvét érvényesíteni, még kis, zárt kisebbségek esetében is, ezzel megteremtették az ellentétek elmélyülésének, sőt, a balkáni államok teljes destabilizációjának lehetőségét is. Az állam vallási alapon történő intézményesítése a Balkánon, etnikai és vallási kisebbségek jelenléte esetén minden egyes balkáni országban, a széthúzás és az ütközés egyik tényezőjévé válik a balkáni államok és népek között, precedenst és újabb konfliktusok előfeltételeit teremtve meg.

Az az áttörés, amit a muzulmán állam megalakulása a Balkánon jelent, fertőzővé válhat. Anélkül, hogy a fundamentalista szakaszba ment volna át, az iszlám kérdés még mindig napirenden van a Balkánon. Fellángolhat mind Albánia, mind Törökország felől, azaz ott, ahol a nemzeti célok és feladatok a legkönnyebben ölthetnek vallási köntöst.

Senki sem vitatja Törökország stratégiai szerepét a Földközi-tenger keleti részén, a Közel- és Közép-Keleten. Ám Törökország tudatos európai jelenlétre törekszik azért, hogy az Európába kerülésre aspirálhasson. Törökország aligha hagyja ki annak lehetőségét, hogy Délkelet-Európában a muzulmánok és a balkáni muzulmán államok pártfogójának aktív szerepét játssza. Ennek már bizonyítékát adta, amikor Délkelet-Európa egyetlen államként katonákat küldött Boszniába, igaz, „kék sisakosok” formájában.

Nem olyan régen Albánia még világi államnak számított, ahol a vallás muzulmán, pravoszláv és katolikus - nem játszott szerepet a társadalmi életben. Ám, hogy ellenálljon közvetlen szomszédainak, Albánia ma nyíltan Törökország felé fordul, a vallási

közelséget, az iszlámot kihasználva. Nem véletlen, hogy az Iszlám Konferencia szervezetének tagja lett.

Vallási alapon történő mozgolódás megfigyelhető Bulgária és Görögország muzulmán kisebbségei között is. Bulgáriában ezen az alapon tevékenykednek a muzulmán lakosság (pomákok és törökök) körében, elsősorban a Rodope-hegységben, és kisebb mértékben az ország belsejében. Nem véletlen, hogy az utóbbi időben Bulgária bizonyos köreiben azt a tételt hangoztatják, hogy a rodopei pomákok önálló etnoszt alkotnak, saját vonásokkal, nyelvvel és kultúrával.

Ezzel kapcsolatban érdemes felidézni a görögországi pomákok esetét. Az 1950-es évek politikai konjunktúrája miatt a Rodope déli részén, ma Görögországban élő bolgár mohamedánokat vallásuk alapján törököknek nyilvánították. Az ez irányú propaganda 3 évtized alatt valóban eltörökösödésükhöz vezetett, annak ellenére, hogy többségük megőrizte a bolgár nyelvet. Ma - Görögország és Törökország viszonyát figyelembe véve - egyes görög körök a történeteket hibának ismerik el, s keresik a lehetőséget annak kijavítására. Azonban politikai rövidlátás miatt ismét az az abszurd megoldás születik, hogy e népeiséget saját nyelvvel rendelkező, önálló etnosznak nyilvánítják.

Aligha maradnak az iszlám propaganda hatósugarán kívül a muzulmánok Macedóniában - albánok, törökök, pomákok. Éppen ebből származnak bizonyos félelmek a Balkán egyes társadalmi köreiben, egy a Boszporusztól az Adriai-tengerig terjedő muzulmán tengely esetleges kialakulását illetően.

Jelenleg az etnikai és vallási kisebbségek problémáit a volt Jugoszláviában különös érdeklődéssel figyeli a világ nyilvánossága. Csupán annyit jegyeznénk meg, hogy mindegyiknek megvan a saját előtörténete, amit nem lehet mellőzni a megoldásuk keresésekor. Ugyanakkor mindegyikük esetében, kisebb vagy nagyobb mértékben, összefonódik az etnikai és a vallási tényező, ami még jobban megnehezíti a kölcsönösen kielégítő megoldás meglegését. Most csak azokkal a kisebbségi kérdésekkel foglalkozunk, amelyek vagy nem kapnak kellő nyilvánosságot, vagy más, a volt Jugoszláviával szomszédos államokat is érintenek.

Az albán kérdés kétségkívül különös helyet foglal el a Balkán további fejlődésében. Néhány olyan kölcsönösen összefonódó aspektust tartalmaz, amelyek közvetlenül vagy közvetve érintik a balkáni államok többségét.

Koszovóban közel két millió albán, a lakosság abszolút többsége, szenved a szerb hadsereg általi ostromállapottól, miután megfosztották kevés autonóm jogaiktól is. Tagadható-e az albánok etnikai elkülönülésének joga Koszovóban, miután a szerbek Horvátország területén létrehozták a Krajainai Köztársaságot, és miután Bosznia-Hercegovinában a muzulmánoknak, horvátoknak és szerbeknek megadatott az a jog, hogy föderációt és konföderációt hozzanak létre? Az arányokat figyelembe véve, az utóbbiak jóval kevesebben vannak az albánoknál. Ráadásul létezik albán állam, amely nem maradhat közömbös e népeiséggel szemben. Másrészt nem kevés albán származású török polgár van, így Törökországnak fontos az ottani vallási testvérek helyzete.

A helyzet Koszovóban drámai, mivel mindkét népeiség - szerbek és albánok - kész arra, hogy a szent történelmi múltat mindenáron megvédje. Kétségtelen, hogy a megoldás belülről is jöhet, provokáció - mindegy, melyik fél részéről - vagy véletlen összetűzés eredményeként. De vajon egy fegyveres konfliktus Koszovóban a szerbek és az albánok között (ami az utóbbiakra nézve végzetes lehet) Koszovón belül marad-e? Közömbösek maradnak-e az albánok Macedóniában, akiknek egy része az utóbbi

években telepedett át éppen Koszovóból? És fordítva, Macedónia keresztény lakossága, az ország vezetésével az élén, nem áll-e a szerbek oldalára az „általános albán veszély”-re való tekintettel? A koszovóiak számára pedig természetes Albánia segítsége, hisz előtte áll a feladat, hogy egyesítse lakosságát.

A legvalószínűbb, hogy Koszovóban mindkét fél kivárja azt a nemzetközi helyzetet, amikor lehetővé válik számukra, hogy - legalább kezdetben - nemzetközi erkölcsi és anyagi támogatásra számíthassanak. Megvan a lehetősége annak is, hogy a koszovói albánok és szerbek kompromisszumra jussanak. Tárgyalások és kölcsönös engedmények eredményeként elérhető lenne Koszovó békés felosztása szerb és albán részre, utóbbi esetében visszaállítva az autonóm terület státusát és hagyva, ha önállóan úgy dönt, hogy a jövőben valamilyen formában Albániához csatlakozzék. Ily módon az albán probléma egyik aspektusa megszűnne, amely egyébként beláthatatlan következményeket vonna maga után.

E kérdés másik oldala - az albánok Macedóniában. Ez az aspektus megszünteti a múltban kialakult „macedónkérdés” elnevezést. Mivel az albánok nem kívánják összeszámlálásukat, illetve a hol Macedóniába, hol Koszovóba átmenő albánok számának pontos ismerete hiányában a nemzetközi közvélemény a mai napig sem tudja a Macedóniában élő albán kisebbség pontos arányát megállapítani, ami a különböző mutatók szerint 25 és 40 százalék között változik. Ez a bizonytalanság azonban éppen azzal a tendenciával áll összefüggésben, hogy Macedóniában állandóan nyitott maradjon az albánkérdés, hogy aztán a jövőben meghatározott körülmények között, a legnagyobb előnyöket szerezhessék maguknak belőle.

Macedónia fejlődésében körvonalazódik néhány perspektíva az ottani albán lakossággal kapcsolatban. Az ország hosszú, békés fejlődése és az albán népesség jelentős demográfiai megnövekedése esetén a tendencia a következő: etnikai és vallási kisebbségből többséggé válhat. Ez azt jelenti, hogy az albán muzulmánok egy napon demokratikus úton, választásokkal a Macedón Köztársaság vezetőivé válnak. Így a Balkánon és Európában gyakorlatilag megjelenik a második albán és muzulmán állam, amely, s ez nem zárható ki, bizonyos körülmények között Albániával kíván majd egyesülni. Megbékélnek-e ezzel, és hogyan reagálnak a macedóniai keresztények, függetlenül attól, ki hogyan nevezi és határozza meg őket - macedónok, szerbek, bolgárok, görögök. Vajon nem leszünk-e tanúi újabb etnikai és vallási harcoknak, tisztogatásoknak és kitelepítéseknek?

A másik távlat az, hogy azok, akik ma irányítják a Macedón Köztársaságot, semmiképp sem engedik az események ilyen alakulását. A legkevesebb, hogy minden eszközzel (demokratikus vagy más módszerekkel) megpróbálják ezt megakadályozni. E tekintetben, jelenleg és a közeljövőben, természetes szövetségese lehet Szerbia, a megoldatlan szerb-albán kérdés miatt Koszovóban. Nem lenne csoda, ha a Macedón Köztársaság a közeljövőben ismét szorosabb gazdasági és politikai elkötelezettségre törekedne az új Jugoszláviával, sőt, ha a konföderálás valamilyen formájában hozzácsatlakozna, természetesen egyenlőbb alapon. Ebben az esetben a macedóniai albánoknak sokkal nehezebb lenne több jogot követelni. Ilyen változattal szemlátomást Szerbia is számol. Nem véletlenül nem siet lépéseket tenni sem Macedónia elismerését illetően, sem a két köztársaság szétválásából keletkezett problémák megoldására. Így aztán visszaállna az az állapot, ami közel 50 éven keresztül fennállt, és amit a szomszédos balkáni államok nagyrészt már természetesnek fogadtak el.

A harmadik lehetőség az ország számára akkor adódik, ha Macedónia keresztény vezetése nem törekszik szorosabb kapcsolatra egyik szomszédjával sem, ugyanakkor kemény kurzust folytat az albánok több jogot célzó mindenféle követelésének meghiúsítására. Ilyen tendencia a macedóniai albán lakosság mind nagyobb önszerveződésére és egyre szélesebb kulturális jogok követelésére már megfigyelhető. Ám meddig és milyen eszközökkel tudnának a macedón vezetők ellenállni, és hogyan tudják megakadályozni e más vallású és nyelvű lakosság természetes igényeinek kiszélesedését? A tiltás és a kemény vonal végeredményben a probléma még nagyobb elmélyüléséhez vezet. A politikai párbeszédre való lemondás vagy a kölcsönös engedmények elkerülése mindenképpen a nyolcvanas évek elején történt koszovói események megismétlődéséhez vezethetnek, amikor is a fegyveres összetűzések, még jobban fokozták a feszültséget, de megnövelték az albánok követeléseit is. Természetes és logikus, hogy az első követelések - az anyanyelv oktatása, az albán iskolák és egyetemek megnyitása - fokozatosan az albán kisebbség hivatalos elismeréséért folytatott harccá nőhet Macedóniában, mégpedig először a kulturális, majd a politikai autonómiát érintő elkerülhetetlen követelésekkel. Vajon ebből nem következik-e Macedónia két részre osztása - albán (muzulmán) és keresztény részre? Van-e esélye annak, hogy a keresztény rész fönmaradjon mint önálló állam - útközéppont Görögország, Szerbia és Bulgária között? Hasonlóképp nem tudni, hogyan reagálna Szerbia, Görögország és Bulgária, melyeknek egyes társadalmi körei még mindig nem tették magukat túl az úgynevezett „macedón szindrómán”. Nem élednek-e újjá a már megoldottnak és elfelejtettnek vélt régi ellentétek? Távoll tudnak-e maradni és meddig az érdekek, összeütközések eme örvényétől, amely könnyen hadműveletké válhat?

Mellékaspektusa az albán kérdésnek az úgynevezett görög kisebbség kérdése Albániában. Itt is, e lakosság számát illetően, teljesen ellentétes vélemények vannak. A görögök szerint ez körülbelül 400000 fő, de láthatólag az etnikai és a vallási jelleg keveredéséről van szó, mivel majdnem ennyi vagy egy kicsit több az egész albániai pravoszláv lakosság. Albánia viszont hivatalosan körülbelül 40-50000 görögöt ismer el. Bizonyos független források szerint megközelítőleg 250000 görög származású lakosról van szó, akiknek egy része már albán öntudattal rendelkezik. A számoktól függetlenül az albániai görög kisebbség hivatalos elismerése és az általa követelt kulturális, nyelvi és vallási jogok a mai napig is negatívan hatnak a kétoldalú görög-albán viszonyra. Annak ellenére, hogy jelenleg ez a kérdés látszólag csak a két balkáni országra vonatkozik, nincs rá semmilyen garancia, hogy a görög fél az albánok esetleges mozgolódása esetén a Balkán-félsziget más részein, nem tűzi-e napirendre nemzetközi szinten az albán kérdést.

Valamikor a Vajdaság, ahol a szerbiai magyar lakosság koncentrálódik, autonóm terület státusával rendelkezett. E státus eltörlése a Vajdaságban nem vezetett feszültséghez, ami ugyanezen okból Koszovóban igen. A több mint félmillió magyar kisebbséghez való viszony továbbra is a viszonylagos civilizáltság jegyét viseli, és nem jelent valós veszélyforrást, nem fenyegeti a kétoldalú magyar-szerb kapcsolatokat. Ez nagyrészt azzal a ténnyel függ össze, hogy a magyarok nem alkotnak többséget az autonóm területen, valamint hogy nem kevés szerb él Magyarországon, akiknek hasonló jogaik vannak, mint a szerbiai magyaroknak. Jelentős érdeme van ebben Magyarországnak, mely a jugoszláv válság minden fázisában megőrizte nyugalmát, nem próbált meg visszaélni szomszédja nehéz helyzetével teljesíthetetlen követeléseket támasztva, hanem megőrizte jószomszédi viszonyát Szerbiával. Nagyon valószínű, hogy

Szerbia a két ország közti jó viszony nevében a jövőben visszaállítja a Vajdaság autonóm területi státusát, vagy legalább megnöveli a nemzetközi előírásoknak megfelelően az ottani magyar kisebbség jogait.

Némileg másképp áll a szerbiai bolgár lakosság kérdése az úgynevezett Nyugati végeken. Annak ellenére, hogy az alkotmány szerint hivatalosan a bolgárok kisebbségi státust élveznek, valódi jogaik azonban távol álltak és még mindig messze vannak a kívánttól. Közel 45 évig Bulgária nem mutatott érdeklődést Szerbiában élő honfitársai iránt, ami a célirányosan folytatott szerb propagandával és a denacionalizálással a bolgár lakosság egy részének elszerbesezéséhez vezetett. Az utóbbi két-három évben a bolgár fél bizonyos aktivizálódása figyelhető meg a Nyugati végeken élő bolgárok sorsával kapcsolatban, sőt van olyan tendencia, hogy ezt a kérdést hivatalosan fel kell vetni a jövőbeni kétoldalú tárgyalásokon. Ugyanakkor az említett időszakban szerb részről is toleránsabb magatartás figyelhető meg a bolgár lakossággal szemben, ami valószínűleg Szerbia jugoszláv válságbeli problémáival függ össze és azzal, hogy nem kívánja az amúgy sem jó viszonyát keleti szomszédjával tovább rontani.

Romániával kapcsolatban két kisebbségi probléma létezik. Az egyik az erdélyi magyar lakossággal kapcsolatos, amely közel 1700000 főt számlál. A romániai kisebbségeknek az alkotmány biztosította jogok ellenére, néhány évvel ezelőttig a kompakt magyar lakossággal szembeni hivatalos viszonyt az asszimilációt célzó szigorú adminisztratív intézkedések bevezetése jellemezte. Ezek az utóbbi 15 évben nyílt megtorlásra és erőszakra változtak. A '80-as évek elején ez a magyar-román viszony feszültté válásához vezetett; és 50000 magyar emigrálását idézte elő Erdélyből Magyarországra. A többpártrendszer kialakulásával, 1990-ben jelentős liberalizálódás következik be a kisebbségi kérdésben. A kisebbségek, köztük a magyarok is, saját pártjaikkal képviseltetik magukat a parlamentben. Másrészt a román nacionalista szervezetek és pártok megerősödése az ország politikai életében annak a potenciális veszélyét jelzi, hogy ismét megnőhet a feszültség a különböző népcsoportok között. Mind a magyar lakosság kompaktsága, mind pedig a tisztán történelmi reminiscenciák miatt, a romániai magyar kisebbség kérdése könnyen a területi önrendelkezés kérdésévé válhat, annak ellenére, hogy Magyarország jelenleg nem mutat hajlandóságot ilyen követelések támogatására.

A másik alapvető kérdés a moldvai. Szemlátomást nem jártak sikerrel azok a hosszú próbálkozások, amelyek a Moldáv SZSZK keretében a romántól különálló, önálló nemzet létrehozására törekedtek. A '90-es évek elején felerősödött a románok egyesülési törekvése, s miután önállóságát kinyilvánította, Moldva hivatalos ábécéjét is megváltoztatta cirillről latin betűsre. Moldva helyzete eléggé komplikált, mivel a 2,5 millió román lakossal együtt él 600000 ukrán és körülbelül 500000 orosz. Felesleges kiemelni, hogy mind Ukrajna, mind pedig Oroszország nagyon élesen reagálna, ha Moldva esetleg Romániához akarna csatlakozni. Éppen a probléma bonyolultsága miatt nem hozta meg a várt eredményt a Moldvában megtartott népszavazás arról, vajon a FÁK-ban maradjon-e vagy sem? Ez persze nem zárja ki, hogy a jövőben Románia és Moldva számára kedvezőbb geopolitikai helyzet esetén - Európában és a világban - egy új népszavazás más eredményt hozzon. Jelenleg Románia még nem kész a kérdés nyílt felvetésére. Jól tudja, hogy először a gazdasági válságból kell kilábalnia, és mielőtt bármilyen kísérletet tenne a megoldásra, nemzetközi támogatást kell szereznie. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy az etnikai problémán kívül a moldáv

kérdésnek, hasonlóan az észak-bukovinaihoz, történelmi-politikai aspektusa is van. Aligha lehet komolyan venni, hogy Németország egyesülésével és Jugoszlávia felbomlásával eljött az ideje a második világháború előtt és után kötött nemzetközi szerződések revíziójának, ami a háború után az európai országok közt kialakult területi status quo megváltoztatását vonná maga után. Így vagy úgy, a moldáv kérdés még nem oldódott meg véglegesen, és csak ezután foglalkoztatja majd a világ közvéleményét.

A Balkán stabilitása szempontjából különösen fontos, hogy a két ellentétesnek tűnő elv közül melyik jut érvényre: a jelenlegi határok sérthetlensége avagy a népek önrendelkezési és egyesülési joga.

Önmagában és abszolút értelemben véve mindkét elv alkalmazása megfelelőnek tűnik bizonyos feltételek esetén, míg más esetben egyformán abszurdnak. Igazságosságról aligha lehet beszélni, ugyanis a Balkán kisebbségi problémái annyira összefonódtak, hogy minden konkrét eset más népekre és államokra nézve, beláthatatlan következmények egész sorát vonhatja maga után.

Példaként említhetjük az albánokat és a szerbeket. Az első elv elfogadása az albánok nyílt mellőzését jelenti. Megbékélnek-e és meddig az albánok Koszovóban, Macedóniában és magában Albániában, miután már létezik a boszniai precedens? Ugyanakkor megbékél-e a szerb lakosság Boszniában és Horvátországban? Vagy pedig diadalmaskodik, még ha késéssel is, a nemzetállam eszméje, amely egyesítené saját, szétszórt lakosságát, amely a történelmi fejlődés során határain kívül rekedt? Ám egy ilyen, az albánoknak kedvező megoldás elkerülhetetlenül maga után vonja a területek megváltoztatásának igényét a többi balkáni országban és Európában is. Valóban meg lehetne fosztani a szerbeket, magyarokat, románokat, törököket ugyanattól az egyesülési jogtól? A jugoszláv válság és a boszniai háború szemléletesen megmutatták az árat, amit az európai államok mai határainak megváltoztatásáért kell fizetni. Íme így kényszeríti az események menete a világ nyilvánosságát a beavatkozásra. De vajon készen áll-e saját stratégiával és erőforrásokkal vállalni a felelősséget a probléma megoldásáért?

Hatalmas szerepe és jelentősége van a jelenlegi európai és világszervezeteknek, amelyek erkölcsileg és anyagilag kell, hogy ösztönözzék az etnikai és vallási problémák békés megoldását, hogy azok ne változzanak fegyveres konfliktusokká. Továbbá figyelmesen meg kellene vizsgálniuk minden konkrét eset sajátosságát, és anélkül eljárni benne, hogy előre meghatároznák, melyiket részesítik előnyben; hogy sietnének ajánlatokkal és tanácsokkal; hogy kész képleteket dolgozzanak ki, és közvetlenül vagy közvetve elkötelezzék magukat egyik vagy másik fél mellett.

Minden durvább beavatkozást, még ha az „általános humán és demokratikus” elveken alapuló egységes álláspont formájában történik is, a konfliktus közvetlen résztvevői esetleg úgy értékelhetnek, mint nem megfelelő beavatkozást, ez pedig éppen az ellenkező hatást érné el.

Az etnikai és vallási kisebbségek és azok jogainak kérdésében az ideális megoldás az egységes kritériumok kidolgozása lenne, de amíg ebben nem jutnak el a konszenzusig, addig nem kellene olyan elveket elfogadni és rákényszeríteni másokra, amelyek egyes esetekben ugyan alkalmazhatók, máskor azonban időzített bombának bizonyulhatnak.

E tekintetben nincs kilátás arra, hogy akár a Baladur-terv a közeljövőben segítsen. Annak ellenére, hogy néhány balkáni állam aláírta és egyezményé vált, inkább csak jókívánság marad, legalábbis a jelenlegi helyzetben, amit aligha lehetne végrehajtani a gyakorlatban. A Balkánon, de Kelet-Európában is, az államhatárok megváltoztatása

nemcsak most, de még hosszú ideig nem vihető végbe másként, mint erőszakkal. Nemzetközi körökben jelenleg az a tendencia, hogy abszolutizálják az etnikai és vallási kisebbségek jogait az autonómiáig, sőt az elszakadásig - ezeket a Balkánon nem fogadják egyértelműen pozitívan. Ez még inkább fokozza a feszültséget a félszigeten, és annak veszélyét, hogy újabb fegyveres konfliktus robbanjon ki a különböző etnikai és vallási közösségek között. Sőt, ebben az esetben bekövetkezhet a balkáni államok háborúba lépése, aminek megjósolhatatlan vége lehet.

A bolgár perspektíva és Bulgária helye

Ismét hangsúlyozni kell, hogy amióta Bulgária nemzeti állam, következetesen amputáltak belőle területeket és lakosságot. Ez elkerülhetetlenül a reváns, a háborús megoldás keresése felé irányítja külpolitikáját a világháborúk közti időszakban. Bulgária önként lép be mindkét világháborúba, de a vesztesek oldalán. A második világháború után Bulgária lemond a Balkán status quójának megváltoztatását célzó politikáról, és jószomszédi kapcsolatokat épít ki a félsziget minden államával.

A Bulgárián kívül élő bolgár kisebbségeket illetően elmondható, hogy az utóbbi 45 évben, egészen 1989-ig, Bulgária nemcsak hivatalosan nem tette fel e kérdést a szomszédainak, hanem bizonyos fokú érdektelenséget mutatott sorsuk iránt. Valamelyest kivételt jelentenek a Macedón SZK-ban élő bolgárok, de ebben az esetben is a viták Szkopje, Belgrád és Szófia között elsősorban történelmi-polemizáló jellegűek a terület és a lakosság múltjának bizonyítására; nem pedig a macedóniai bolgárok kulturális-oktatási jogainak követeléseivel és az erre vonatkozó tárgyalásokkal kapcsolatosak.

Bulgária politikája a területén élő kisebbségekkel szemben nem különösebben tért el szomszédai többségének politikájától. A Balkán konkrét politikai helyzetétől függően és a kétoldalú megállapodásoknak megfelelően, jelenleg minden szomszédjával hol toleránsabb, hol pedig szigorúbb adminisztratív intézkedéseket alkalmaz. A második világháborúig lényegében befejeződött a lakosság cseréje Görögországgal, így Bulgáriában ma jelentéktelen az ott élő görög származásúak száma. A zsidókkal szembeni hagyományos tolerancia ellenére a háború után a bolgár zsidók nagy része önként Izraelbe települ. Ma Bulgáriában körülbelül 5000 zsidó él. Az örmények száma pedig mintegy 15000, és mindig voltak saját kulturális-oktatási szervezeteik és belső életük. Vannak az országban más, létszámukat tekintve jelentéktelen csoportok, mint a tatárok, gagauzok, cserkeszek, vlachok, karakacsánok stb., akik kis létszámuk miatt nem jelentenek komoly problémát. 1992-ben, a legutóbbi népszámláláskor 7700 fő vallotta magát macedónnak.

A fentiekől némileg eltérő a bulgáriai cigányok kérdése. Az utolsó népszámlálás szerint 330000 fő körül élnek az országban, de nagyon valószínű, hogy még ennél is többen. Létszámuk pontos meghatározása azért nehéz, mert egy részük (nem tudni hányan) muzulmán, és töröknek tüntetik fel magukat a kérdőíveken. Megközelítően 200000 a pravoszláv vallású cigányok száma. Maguk közt a cigányok néhány alcsoportra oszlanak, de nem mondható el, hogy lenne egy egységes szervezet, amelyik egyesítené őket. Az utóbbi években megjelent néhány cigány párt és szervezet ellenére sincs olyan tendencia, hogy a közeljövőben valamilyen jelentősebb formációvá váljanak, ami a bulgáriai cigányok hivatalos képviselőjét elláthatná.

A cigányok és a bolgár lakosság közti problémák nem új keletűek, az utóbbi öt évben azonban különösen felerősödtek. Az ország gazdasági válsága és a lakosság szociális biztonságának csökkenése, a tömeges munkanélküliség és az államhatalom érdektelensége, hogy ellenőrizze és segítse a cigányok életét, mindez csupán néhány az okok közül, amiért a bolgárok nagy része a cigányokat okolja az egyre növekvő bűnözés miatt. El kell ismerni, ezekben az állításokban van valami igazság, ugyanis a demokratikus társadalomba és a piaccgazdaságba való átmenet mai feltételei közt a bolgár állami szervek egyelőre sikertelenül próbálkoznak az anarchia és a bűnözés hatásos megfékezésével. A bolgár társadalom kisebb csoportjainak néhány nyílt cigányellenes megnyilvánulása ellenére, egészében véve nem állítható a velük szembeni diszkrimináció. A gazdasági válságból való kilábalás a természetes útja a cigányok fokozatos csatlakozásának a bulgáriai lakosság alapvető tömegéhez.

Bulgáriának etnikai és vallási jellegű valós problémája egyedül a területén élő török és muzulmán lakossággal van.

Évtizedeken keresztül a bulgáriai muzulmánok normálisan élnek együtt a lakosság többi részével, erőszakos kitelepítések, üldözések nélkül. Később azonban fokozatosan felerősödnek a szociális, valamint a kulturális különbségek a keresztények és a muzulmánok között. Az utóbbiak nem tudják követni a lakosság többségének gyors felemelkedését. Elkezdődik a kitelepülés folyamata Törökországba, különösen a fiatalabb törököké. Növekszik a feszültség a lakosság egymással állandóan érintkező két csoportja között. 1984-ben megtörténik a bolgár törökök erőszakos névváltoztatása, amit 1989 nyarán a nagy, Törökországba irányuló kitelepedési hullám követ, ami megközelítőleg 330000 embert jelent. Az 1989. novemberi bulgáriai politikai változások után a kitelepedettek közül 1990 elejéig több mint 150000 tér vissza Törökországból. Az utóbbi két évben, egészen napjainkig a bolgár törökök legális és illegális kivándorlása Törökországba, főleg gazdasági okokból történik. Számuk, nem hivatalos adatok szerint, eléri a 160-170000 főt. Szintén nem hivatalos adatok mutatják, hogy jelenleg Bulgáriában körülbelül 650000 török él.

Az 1992. decemberi népszámlálás adatai szerint viszont a Bulgáriában élő törökök száma 800000, a muzulmánoké - körülbelül 1000000 fő. Azaz, az ország lakosságának mintegy 12 százaléka muzulmán. Figyelembe kell venni azt is, hogy a törökök számában már benne van a muzulmán cigányok egy része, csakúgy, mint a mohamedán bolgároké (pomákoké) is, akik a vallási jegyek alapján és az erre irányuló propaganda eredményeként megpróbálják magukat a törökökhöz sorolni. A mohamedán bolgárok, összesen hozzávetőleg 170000 fő, főleg a Rodopéban koncentrálnak, kis részük viszont az ország belsejében él. Az 1989-ben Törökországba települt bolgár törökök megoldatlan státusa miatt, egy részük a megadott számban már szintén benne van.

Bulgária világi állam, az egyház, a vallási intézmények különváltak az államtól. A vallási szekták és az etnikai kisebbségek garantált alkotmányos jogokkal rendelkeznek, amelyek mindenben egyenlővé teszik őket az alapvető népességet alkotó pravoszláv lakossággal. Aktívan részt vesznek az ország társadalmi-politikai életében. A Mozgalom a jogokért és szabadságért (a bolgár törökök fő pártja) török képviselőinek mérsékelt centrista álláspontja lehetővé teszi számukra, hogy tevékeny szerepet játszanak a bolgár parlamentben.

Ma a kormányok a létező kisebbségi csoportok ellen irányuló mindenfajta diszkrimináció elutasításának politikáját követik. Ebben segítségükre van az 1991-ben elfogadott alkotmány. Ennek ellenére egyes politikai áramlatok és társadalmi szervezetek hangulatot keltenek a muzulmán és török lakosság hivatalos elismerésére - kisebbségi státusszal és az autonómia jóváhagyásával. Ugyanakkor erősödik az iszlám propaganda e lakosság körében, s ezen az alapon bizonyos próbálkozások történnek, hogy a rodopei mohamedán bolgárok mint „elfelejtett anyanyelvet” tanulják a törököt; ezenkívül a bolgároktól különálló etnosznak igyekeznek őket feltüntetni. Ez nemcsak magának a bolgár lakosságnak az ellenállását váltja ki, hanem ellenkező hangulatot is szül: a török kisebbség jogainak leszállítását kulturális-életmódbeli megnyilvánulásokra. Határozottan érezhető a bosznia-hercegovinai események hatása, amelyet nem egyformán értelmeznek a különböző közösségek. Ha felerősödik a török kisebbség autonómia-követelése (egyelőre alaptalan), és ha ez Törökország támogatását is elnyeri, a Balkánnak ezen a részén is konfliktusok alakulhatnak ki. Nincs kizárva azonban egy másik lehetőség sem: ideiglenesen csökken a muzulmán nyomás Bulgáriára azért, hogy tartósan a közeledés tengelyéhez - Törökország, Albánia, Makedónia - vonzzák.

Törökország folytatni fogja Bulgáriával szembeni hagyományos politikáját, a török és a muzulmán lakosság pártfogását. Ugyanakkor igyekeznek majd megőrizni régi jó viszonyát Bulgáriával, amennyire ez előfeltétele a bolgár állami intézmények és a közvélemény hasonló viszonyának a nálunk élő törökökhöz. Törökország mindenekelőtt arra törekszik, hogy az EK teljes jogú tagja legyen. Ez részéről megfelelően jó viszonyt feltételez mindegyik balkáni országgal s differenciált bánásmódot Bulgáriával és Görögországgal mint közvetlen szomszédaival. Ugyanakkor megőrizve az iszlám fundamentalizmus fölötti ellenőrzést, folytatni fogja arra irányuló politikáját, hogy a Balkán, a Fekete-tenger mentének és a Közép-Kelet minden török nyelvű népének és etnikai csoportjának, valamint a Balkán muzulmán közösségeinek vonzásközpontjává váljon. A Bulgária és Görögország közti kétoldalú kapcsolatok az utóbbi tizenöt évben sülyedtek a legmélyebb pontra. Nincs komoly esélye annak, hogy ezek a kapcsolatok tovább romoljanak, még a nemzetközi helyzet esetleges kiegyezése esetén sem, mivel a két ország között nincsenek valós területi és etnikai jellegű problémák. A balkáni helyzettől és Bulgária külpolitikai orientációjától függően azonban, ezek a viszonyok meghatározatlan időre befagyaszttva maradhatnak a jelenlegi szinten. Az 1994. decemberi bulgáriai választások után a tendencia a bolgár-görög kapcsolatok fokozatos normalizálódását és magasabb szintre emelkedését mutatja, anélkül, hogy ez a Bulgária és Törökország közti viszonyt rontaná.

Romániával feltehetően megmaradnak a jószomszédi kapcsolatok, amennyiben a nagyromán nacionalizmus egyes, Bulgária ellen irányuló megnyilvánulásai nem öltenek hivatalos jelleget. Bizonyos körülmények között azonban, a moldáv kérdés esetleges kiegyezésével kapcsolatban, nem zárható ki a bolgár-román kapcsolatok feszültté válása.

Noha Macedóniával jelenleg viszonylag jók a kapcsolatok, a jövőben ez nagyrészt e köztársaság belső fejlődésétől és külpolitikai orientációjától függ. Bulgária elsőként ismerte el Macedónia függetlenségét, de a mai napig sem ismeri el a macedón nemzet és nyelv létezését. Ez ma nemcsak megnehezíti a két ország közti kapcsolatokat, hanem komoly oka lehet a jövőbeni nézeteltéréseknek és vitáknak. Ha nem hivatalosan is, Bulgária nem fogadhatja el a macedóniai népszámlálás eredményét sem, melynek adatai csupán egy tucat bolgárt mutatnak ki. Nyilvánvaló, hogy az ottani bolgár kisebbség nem

elfogadásának politikája és a továbbra is folytatódó bolgárelles hivatalt propaganda Szkopjében, csakúgy, mint azok az erőfeszítések, amelyeket ezen országnak a földrajzi „Macedónia” elnevezéssel történő azonosítására tesznek, nemcsak gátját jelentik a jövőben a kétoldalú kapcsolatok normalizálásának, hanem feszültté is tehetik azokat. Természetesen létezik a kölcsönös kompromisszumok változata is, melyben Bulgária elismerhetné a macedón nemzet és macedón nyelv létezését, de csak jelenlegi határai között, Macedónia pedig megváltoztatná alkotmányának bizonyos részeit, elismerné az ottani bolgár kisebbség létét, és biztosítaná a nekik járó jogokat.

Nagyobb részben azonban, az albán kérdés rendeződése általában és Macedóniában az, ami meghatározza e köztársaság jövőjét és kölcsönös kapcsolatait szomszédaival. E kérdésben kívánatos lenne talán idővel, minden érdekelt balkáni ország részvételével konferenciát összehívni az álláspontok egyeztetésére és az általánosan elfogadható megoldás megtalálására, ami gátat vetne az egyoldalú és ezzel túl veszélyes lépéseknek bármelyikük részéről. A közeljövőben várható az utóbbi néhány évben minimálisra csökkent bolgár-szerb kapcsolatok normalizálódása. Mindkét fél jó szándéka esetén reális a lehetőség a hosszú ideje tartó bizalmatlanság leküzdésére. Az is valószínű azonban, hogy a kapcsolatok Szerbiával továbbra is kényesek maradnak még a jugoszláv válság befejeződése és az új Jugoszlávia elleni embargó feloldása után is. Bolgár részről megjelenik az a tendencia, hogy viszonyát nyugati szomszédjával a hivatalosan elismert ott élő bolgár kisebbség jogainak alakulása határozza meg. Ez még inkább felerősíti majd a hagyományos gyanakvást a két ország között. Nem kis jelentőségűnek bizonyulhat a jövőbeni bolgár-szerb viszonyra a Macedónia és Szerbia közötti kapcsolatok fejlődése, amelyek ebben a szakaszban még tisztázatlanok és tudatosan a háttérben vannak. Bulgária nehezen venné tudomásul a két köztársaság esetleges újabb közeledését. Másrészt nem maradhat teljesen közömbös a Szerbia és Macedónia közti viszonyok kiéleződése esetén, ami elkerülhetetlenül a szerb-bolgár kapcsolatok elhidegüléséhez vezet.

Fordította: Kolozsi Lajos

VARBAN TODOROV
THE ETHNIC AND RELIGIOUS PROBLEMS OF THE BALKANS AND
BULGARIA'S PLACE

In his short historical introduction the author points to an important feature of ethnic development in the Balkans, namely that the ethnic and religious characteristics of the groups intermingle and form new identities and groups.

The Bosnian state created on former Yugoslav territory with international cooperation could increase the significance of Muslim groups and Turkey in the Balkans. The possibility of a Muslim axis from the Bosphorus to the Adriatic made up of Pomaks in Greece, Albanians in Macedonia and Kosovo and Bosnian Muslims is a worrisome perspective to many. The paper deals in detail with the situation and perspective of Kosovo and Macedonian Albanians and the problems of minorities in Rumania. The closing chapter of the paper considers the Bulgarian aspects of the Balkan problems and deems as decisive the formulation of Macedonia's politics and its situation.

Újabb kísérlet a nemzeti kisebbség meghatározására

Nicola Girasoli: National Minorities. Who Are They? Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995. 111 p.

1987-ben az ENSZ titkársága összeállította a szervezet 40 éves története folyamán a kisebbségek meghatározása céljából benyújtott javaslatok gyűjteményét. Tekintettel arra, hogy általánosan elfogadott meghatározást a konszenzus hiánya miatt mind a mai napig nem fogadták el, Nicola Girasoli vállalkozása, hogy megfelelő meghatározást dolgozzon ki, eleve reménytelennek tűnhet. A kötet azonban éppen ennek az ellenkezőjét bizonyítja: a szerzőnek, aki a Szent Szék diplomatája és a Vatikán budapesti nunciatúrájának tanácsosa, sikerült a kérdéskör talán legtömörebb, legátfogóbb és legáttekinthetőbb feldolgozását nyújtania, amely konkrét eredménnyel is zárult. A kötet két évi kutatómunka eredménye. Tudományos jelentőségét és jogi, politikai hasznosíthatóságát jelzi, hogy az EBESZ kisebbségi főbiztosa, Max van der Stoep írt hozzá előszót. A könyv fókuszában a nemzeti kisebbség fogalma és annak meghatározása áll, miközben a szerző rendkívül szigorú tudományos logika mentén kibontja mindazokat a történelmi, jogi és politikai tényezőket, amelyek a kisebbségfogalom megértésében és a kisebbségi kérdés rendezésében szerepet játszanak.

A nemzeti kisebbség kérdéskörének fejlődését történelmi távlatokban és összefüggéseiben tárgyalja. Az I. fejezet a nemzeti kisebbség fogalmának az első világháború utáni alakulását elemzi. Megállapítja, hogy az első világháború után a nemzetközi jog a Népszövetség által kidolgozott meghatározás alapján hozta létre kisebbségvédelmi rendszerét, amelyet annak ellenére, hogy azt 1950-ben az ENSZ érvénytelennek nyilvánította, és ezért a mai kodifikációs munkában nem tekintik jogforrásnak, nem lehet történelmi lecke-ként nem figyelembe venni. A nemzeti kisebbség azonosítását lehetővé tevő jellemzők (etnikai identitás, nyelv, vallás, kultúra, hagyományok) ugyanis olyan folyamatosságot mutatnak, amely az első világháború utáni időktől napjainkig nyomon követhető. A második világháború utáni fejleményeket a szerző három egymással párhuzamos sávban vizsgálja. Külön fejezeteket szentel a kisebbség fogalmának és a kisebbségvédelem alakulásának az ENSZ kodifikációs folyamatában, az EBESZ-folyamatban és az ET-ban. Mivel a munkának egészében van tudományos jelentősége, és a tömör fogalmazás, valamint szerkesztés csaknem lehetetlenné teszi azt, hogy e recenzióban a teljes művet bemutassuk, megkíséreljük kiemelni a szerző azon megállapításait, amelyek különleges figyelmet érdemelnek.

A kisebbségek számának alakulását Közép- és Kelet-Európában a szerző a következőképpen állapítja meg: 1914-ben 50 millió, a lakosságnak körülbelül a fele, az első világháború után 32 millió, az össznépeesség egyharmada, a második világháború után 8-10 millió, azaz a lakosság 8 százaléka. A jelenlegi adatokat a szerző nem közli. A kutatóknak, politikusoknak és nemzetközi szervezeteknek azonban figyelembe kell venniük, hogy a Szovjetunió, Jugoszlávia és Csehszlovákia felbomlása után a kisebbségek részaránya az össznépeességben belül újra megnőtt.

Mivel az államok egy része attól félt, hogy a nemzeti kisebbség fogalmának bevezetése területi integritásukat veszélyezteti, vonakodtak attól, hogy ezt a fogalmat bármely jogeszközbe belefoglalják. Ez arra kényszerítette a szakértőket, hogy

különbséget tegyenek a kisebbségi csoportok és a kisebbséghez tartozó személyek között, és hogy jogalanyul a kisebbséghez tartozó személyt fogadják el, amely beilleszthető az egyéni és egyetemes jogok rendszerébe. A szakértők és a politikusok, valamint a kormányok között állandó feszültség alakult ki. A szakértők eredményeit az államok gyakran megtorpedózták. A döntő szerepet nem a szakma, hanem a politikusok játszották. A nemzeti kisebbség fogalma az ENSZ-ben először a Nemzeti vagy Etnikai, Vallási és Nyelvi Kisebbségekhez Tartozó Személyek Jogairól szóló 1992. évi Nyilatkozatban jelent meg. Ez azért vált elháríthatatlanná, mert nyilvánvalóvá lett, hogy vannak közösségek, amelyek egy adott régióban sajátos kulturális, nyelvi és vallási örökséggel rendelkeznek, és a rájuk jellemző történelmi körülmények következtében önnön létüket nemzeti kisebbségként alapozták meg.

1994-ben az ENSZ olyan Addendumot fogadott el, amely a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányának a kisebbségekre vonatkozó és állandó jogforrásként felhasznált 27. cikkelyét értelmezi. Közismert, hogy ez a cikkely teszi lehetővé, hogy a kisebbséghez tartozó személyek egyéni jogait csoportjuk más tagjaival közösen is gyakorolhassák. Az Addendum leszögezi, hogy a biztosított jogok egyéni jogok, de ezeket oly módon kell alkalmazni, hogy a kisebbségi csoportok megőrizhessék identitásukat. Értelmezi a „kisebbségek léteznek” (exists) kifejezést, és leszögezi: nem az állam joga az, hogy megállapítsa az állandóságnak azt a fokát, amelyet a „léteznek” kifejezés maga után von. A kisebbségek tehát *de facto* léteznek, létük nem függhet az állam jóakaratótól. Az Addendum ugyanakkor megállapítja: a kisebbségek jogai magukba foglalhatnak egy olyan életmódot, amely szerves kapcsolatban áll a területtel és a terület erőforrásainak felhasználásával. A megfogalmazás a belső önrendelkezés (például helyi alapú önkormányzat) elismerésének irányába való enyhe elmozdulást jelez.

Az EBEÉ-EBESZ folyamat dokumentumait elemezve, a szerző megállapítja, hogy a nemzeti kisebbség fogalmát mindvégig használják, a kisebbségekre jellemző kritériumként jelenik meg a kultúra, valamint az állampolgárság. A dokumentumok kizárólag a nemzeti kisebbségekre vonatkoznak, és kizárják a jogok élvezetéből a vendégmunkásokat, a menekülteket és az idegeneket. Fontos elvként bevezetik a kapcsolattartás jogát azon államok polgáraival, amelyekhez a kisebbségeket etnikai, nyelvi, vallási és kulturális kapcsolatok fűzik. A dokumentumok új gondolkodásmódot tükröznek, és a nemzeti kisebbségek számára biztosított jogok szoros kapcsolatban állanak olyan európai kérdésekkel, mint a biztonság, stabilitás, területi integritás, emberi jogok. Bár a dokumentumok nem kötelezőek, mégis a konszenzus irányába mutatnak, és haladást jelentenek a nemzeti kisebbségek kérdése megoldásának keresésében.

A kisebbségi jogok kodifikációs folyamatának nehézségeit és jogi, valamint politikai akadályait szemléletesen tükrözi az ET folyamatnak szentelt fejezet. A szerző úgy véli, hogy az ET mint az emberi jogok területén legnagyobb tekintéllyel rendelkező európai szervezet jelentős eredményeket ért el. A nemzeti kisebbség definícióját azonban csak az 1201-es ajánlás tartalmazza, amelynek nincs kötelező jogi érvénye. Az 1994-ben elfogadott Keretegyezmény a Nemzeti Kisebbségek Védelméről kidolgozásakor a Szakértői Bizottság úgy döntött, hogy - mivel a dokumentum egyéni és egyetemes jogokat fog biztosítani - a nemzeti kisebbség definíciójának kidolgozására nincs szükség. Az eddigi dokumentumok alapján megállapítható, hogy az ET a kisebbségek

láthatóságának irányába lépett előre, és központi szerepet játszik abban, hogy az új felfogások a kodifikációs folyamatban érvényesülhessenek.

A szerző számos olyan fogalmat tisztáz, amelyek használata zűrzavart okozott a szakirodalomban és a kodifikációs folyamatban. Jól elkülöníti az etnikai kisebbség és a nemzeti kisebbség fogalmait, amelyeket gyakran szinonimaként használtak. Elkülöníti a multietnikus társadalom és a multikulturális társadalom fogalmait is, amelyek ugyancsak szinonimaként jelennek meg.

Megállapítja, hogy egy minden kisebbséget magába foglaló definíció mindeddig nem volt lehetséges. Ezért a nemzetközi szervezetek az etnikai és nemzeti kisebbségeket objektív (nyelv, vallás, kultúra, kisebb lélekszám, mint az állam lakosságának fele, nem domináns helyzet, állampolgárság) és szubjektív (az identitás megőrzésének, a fennmaradásnak kollektív akarata) kritériumok alapján ragadják meg.

A szerző személyesen a kollektív jogok biztosítása mellett foglal állást, de tekintettel arra, hogy a nemzetközi dokumentumok egyéni jogokról beszélnek, és hogy a kollektív jogok elismertetése leküzdhetetlen akadályokba ütközik, egyetlen lehetőséget lát: minden kisebbséghez tartozó személy számára biztosítani kell a kollektív dimenziójú egyéni kisebbségi jogok gyakorlását.

Úgy véli, hogy az eddigi sikertelenségek ellenére is el kell érni az etnikai kisebbség és a nemzeti kisebbség fogalmainak definícióját. A definíció nemcsak elméleti és tudományos hiányosságot oldana meg, hanem hozzájárulna a kisebbségek elvárásainak rendezéséhez, és arra ösztönözheti az államokat, hogy toleráns magatartást tanúsítsanak nemzeti kisebbségeikkel szemben. A fordítási nehézségek ellenére is közöljük a nemzeti kisebbségek Nicola Girasoli által javasolt meghatározását: „Az állam állampolgárainak (citizens) az a csoportja, amely az állam lakosságának többi országnak a vallási, nyelvi és kulturális jellemvonásait, a fennmaradás kollektív akaratával rendelkezik, és arra törekszik, hogy a többséggel való gyakorlati és jogi egyenlőséget érjen el, miközben tiszteletben tartja az állam szuverenitását.” A meghatározás a szerző által idézett korábbi definícióhoz viszonyítva több új elemet vezet be: a történelmi származást és az anyaországgal való kapcsolatot az állam iránti lojalitással együtt iktatja be; a kisebbséget csoportként határozza meg, és a kisebbséget, valamint a többséget kollektivitásként viszonyítja egymáshoz. Véleményünk szerint a meghatározás a további jogfejlődés során a kollektív jogok biztosításának is kiindulópontja lehet. Nicola Girasoli munkája nélkülözhetetlen kézikönyv a szakemberek és a politikusok számára.

Vogel Sándor

Térkép e táj

Köztes-Európa 1763-1993 (Térképgyűjtemény). Összeállította: Pándi Lajos. Budapest, Osiris-Századvég 1995. 798 p., 331 térkép

Rögtön az elején megmondom: a Századvég-Ozirisz által Pándi Lajos szerkesztésében, Bárdi Nándor munkatárskodásával és Molnárné Kasza Katalin térképrajzolásával megszületett munka, a Köztes-Európa 1763-1993 c. gyűjtemény egyedülálló, kiváló munka. Több mint háromszáz nagy és körülbelül ugyanannyi kiegészítő, kisebb térkép, a páratlan oldalakon, a térképekhez pedig minden páros oldalon kimerítő kísérő információk, amelyek akár önmagukban is megállnák a helyüket, amolyan hevenyészett Közép-Európa-történetet adva ki. S mindehhez impresszív irodalomjegyzék társul. Az itt következőkben megkíséreljük kideríteni, hogy milyen elv vezérelte a kötet összeállítóit, mely megfontolások alapján kerültek be a kötetbe azok a térképek, amelyek bekerültek, s miért maradtak ki a kimaradók, majd pedig - mivel a recenzens per definitionem egy krakéler, akinek nincsenek barátai, még családtagjai és rokonai is elhúzódnak tőle, és reggelente acélízű szájjal ébred, hogy ma kibe is kössek bele - néhány kritikai tárgyú észrevétellel próbáljuk elrontani a kötet összeállítóinak és használóinak jól megérdemelt örömét.

A szerzők Köztes-Európának hívják vizsgálatuk tárgyát, ami a német Zwischen-Europa magyar fordításának tűnik. Az elnevezés a Balti-tengertől az Égei-tengerig, keleten a (jobbára: a jelenlegi) belorusz (orosz)-balti, belorusz-lengyel, ukrán-lengyel és román-ukrán határtól a lengyel-német, illetve a cseh-német határig és az osztrák-magyar határig tartó területet jelöli, igen helyesen. A névnek továbbá megvan az az előnye is, hogy mentes mindenféle politikai felhangtól - ha emlékszünk rá, a nyolcvanas években komoly vita folyt arról, hogy minek is hívják ezt a régiót, s ennek örvén szabadságharcosok konfrontálódtak reálpolitikusokkal, almáspite-nosztalgisták ábrándoztak arról, hogy egy szép napon megint a Monarchiára ébrednek, s önjelölt helyi Kissingerek csomagolták a „régioról” szóló kvázi-történelmi diskurzusba színes álmaikat, melyekben seregnyi hangya mintegy észrevétlenül odébb visz bizonyos államhatárokat. Ez a korszak múlni látszik: a gyűjtemény szerkesztői mondhatni szenvtelenül közelítenek tárgyukhoz, szerintük Köztes-Európába a csehek vagy mi épp úgy beletartozunk, mint a pomákok vagy a gagauzok, ami lehet, nem valami fényes társaság, s kezdeni sem igen lehet vele semmit, de hát nem mind szép, ami igaz. A kötet első térképéhez („Köztes-Európa államalkotó nemzetei”, 28-29.) fűzött kommentár indokolja, ha lehetünk kissé nagyképűek, történetfilozófiai szempontból, hogy miért is kell ezeknek az országoknak külön térképgyűjtemény. Pándi a közös történelmi tapasztalat legfontosabb vonásaiként a birodalomellenességet, a nemzetállam idealizálását s még néhány egyéb, a „nemzettudat” tárgyköréből jobbára önkényesen, bár nem alaptalanul kiragadott elemet sorol fel. Mint minden Közép-Európa- (vagy Köztes-Európa-) fogalom, ez is lehet igaz is, meg nem is. A birodalomellenesség egyes nemzetek (vagy „nemzettudatok”) esetében korántsem absztrakt tendencia, s ezért nem abszolutizálható. A magyar, a lengyel, részben a szerb vagy éppen a bolgár „nemzettudatra” a történelem egyes, sokszor nem is olyan rövid pillanataiban épp valamiféle sajátos birodalmi gondolkodás volt a jellemző, még akkor is, ha közben birodalmakkal állt szemben (a 19. századi lengyel politikai gondolkodás

például még pillanatokra sem igen került ki a 16. századi Rzeczpospolita visszaállításának büvköréből, a Garasanin-féle Nacertanije szintén egy balkáni szerb mini-birodalom képét vetítette elő, a görögök csak 1922 után gyógyultak ki a Megali Ideából, ha egyáltalán, ésatöbbi). A nemzettudat egyéb elemei (a fenyegetettség víziója, a nemzetállam idealizálása, a hídszerep képzete) persze mind igazak, talán csak annyit lenne érdemes hozzátenni, hogy mindezek kritikája vagy tagadása is tradicionálisan része a közép-európai kultúra(k)nak.

Pándi szerint a „régio sajátossága (...) a sok kis nemzet nagyfokú kevertsége (...) s az etnikai és politikai határok ezzel összefüggő meg nem feélése.” A kötetnek ez a, legfontosabb gondolata s egyben szerkesztési elve is. A térképek túlnyomó többsége az etnikai és felekezeti viszonyokat és azok változását, illetve a politikai változásokkal összefüggő határmódosulásokat rögzíti. A lejtmotív tehát az úgynevezett „nemzeti eszme”, még akkor is, ha sok esetben nem lehet valódi nemzetekről beszélni, és ha az egyes nemzeti ideológiák mégoly különbözőek is. Ami a kötetből szinte teljes egészében hiányzik, az a tradicionális Közép-Európa-fogalom másik fele: a modernizáció, illetve a modernizációs próbálkozások bemutatása, a „haza és haladás”-ból a haladás. A társadalomtörténet. Néhány térkép a demográfiai viszonyokról és azok változásairól, a városiasodásról, az iparosodásról, a foglalkozási szerkezetről, az írástudásról, a mortalitásról stb. bizonyosan nem ártott volna, bár könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy a szerzők próbálkoztak a dologgal, csak a helyi történeti szociológiák általános alultápláltsága miatt nem találtak fogást rajta, s ez persze a legkevésbé az ő hibájuk.

A kötet első fejezete a *Köztes-Európa államalkotó nemzetei* címet viseli. A szerzők szerint vitatható a belorusz és az ukrán „kivülhelyezése”, ha nem is Köztes-Európán, de az államalkotó nemzetek közösségén. Olcsó dolog belekötni abba, amiről a szerzők már eleve jelezték, hogy ebbe bizony bele lehet (úgyhogy ne tessék, kérjük szépen), ennek ellenére jegyezzük meg, hogy bizony, jobb lett volna Ukrainát és Belorusziát az államalkotó nemzetek közé sorolni, és azt mondani, hogy *behelyezésük* vitatható. Paradox módon Belorusszia járt jobban, amennyiben két önálló térképet végül is kapott az utolsó, összefoglaló fejezetben („Köztes-Európa országainak területi változásai”, 316., 317. sz., 676-680.), míg Ukrajna önálló térképpel alig szerepel a gyűjteményben (a szerkesztők két melléktérképet szenteltek neki, az egyiket az 1917-21-es eseményeknek (138/a), a másikat, lényegében toponímák nélkül, egy 1970-es adatsor alapján az ország etnikai viszonyainak, 285/b). Ukrajna bizony többet érdemelt volna, annyit egészen biztosan, hogy legalább az említett utolsó fejezetben helyet kapjon (ha már Moldávia belefért). Az utolsó fejezetben egyébiránt szerepel Macedónia és Bosznia-Hercegovina is, igen helyesen. A szerzők szerint államalkotó nemzet ugyanis valószínűleg az az etnikai közösség, amely magát nemzetnek véli, és önálló államot alkot: márpedig eszerint a definíció szerint mind Bosznia-Hercegovina, mind Macedónia most lett az. A macedón nemzetépítés, mely vagy száz éve kezdődött és a titói érában kapott lendületet, tagadhatatlanul befejeződött, a bosnyákokat „most lövik nemzetté” (Dobrovits Mihály szavával), önálló államra most tettek szert - felteszem, a kötet szerkesztői ezért adtak mindkét országnak önálló térképet az utolsó fejezetben, s ezért nem szerepelnek az elsőben. E logikát nem érheti kifogás, sőt, állást is foglal abban a tekintetben, hogy nem veszi be a macedón vagy a bosnyák nemzet ősi mivoltáról szóló helyi szövegeket. Ennek ellenére Bosznia-Hercegovinát legalább egy kifejezetten saját történeti térképpel meg lehetett volna küldeni (az első önálló térkép, amelyen szerepel, az

1878-as okkupációt ábrázolja, aztán az 1992-es felosztási terv következik, pedig mielőtt fel akarták volna osztani, valahogy össze kellett, hogy álljon), ami bemutathatta volna a felekezeti-etnikai viszonyok *változásait*, Bosznia-Hercegovina határainak módosulásait, tudomisen, azt, amiből a bosnyák nemzet és a bosnyák állam *lett*. (Macedónia esetében például van egy hasonló jellegű térkép.)

A következő fejezet a Köztes-Európában labdába rúgó birodalmakat és áldásos tevékenységüket mutatja be. Ebben a részben a Napóleon-korabeli Köztes-Európa három önálló térképpel is szerepel (37., 39., 40.), míg az Oszmán Birodalomnak mindössze egy jutott, és az is csak a területi veszteségeit mutatja be, uszkuje a karlócai békétől (41.). Tény, hogy a címben jelzett periódusba kétségtelenül csak ez tartozik bele, de milyen szép lett volna, ha szerepel egy olyan térkép is, amely a keletkezéséről szól, vagy netán a belső közigazgatási határait ábrázolja! (Azért merem ezt mintegy számon kérni, mert a gyűjtemény készítői más alkalmakkor - hála Istennek – igen rugalmasan kezelik az időhatárokat, amolyan bonus track-ként beemelték például a Német Lovagrend tündöklését és bukását is, amelynek története a 16. századra le is zárul, arról nem is beszélve, hogy a vilajethatárok más térképeken, mintegy mellékesen és ennél fogva nehezebben kivehetően ábrázoltatnak.) Egyébként is, talán szerencsésebb lett volna, ha minden egyes birodalom felemelkedése és bukása kap egy külön térképet ebben a részben: az említett oszmánon kívül a litván, majd a lengyel-litván is, meg az orosz is, még akkor is, ha ez valóban némi nagylelkűséget igényelt volna az időhatárok tekintetében. (Megint csak: ha van egy „Nagy-Karantánia a 11. század elején” című darab?...) A gyűjtemény következő blokkja (C és D fejezetek) a 19. századi nemzeti felszabadító harcokkal, illetve az első világháború előtti határok kialakulásával foglalkozik: szépen sorra veszi a balkáni (a szerb, a görög, a román, a bolgár), a magyar és a lengyel nemzeti mozgalmakat (sőt, Olaszország és Németország egyesítéséről is találunk térképeket, amit pedig nem is vártunk volna). Innentől kezdődnek azok a térképek, amelyek a különféle választási eredményeket mutatják be, s ez jó. A cím mindazonáltal kissé megtévesztő, ugyanis a D. fejezet *Az európai nemzetállamok megszilárdulásáról* ígér hasznos tudnivalókat: márpedig ez a két rész inkább a három birodalom, az osztrák-magyar, az orosz és az oszmán végóráit meséli el. A nemzetállami aspirációk a kötetben is az első világháborúba torkollanak, ami további nemzetállamok létrejöttéhez vezet (E. és F. fejezetek), hogy aztán a G. fejezet már a második világháborút és előzményeit tárgyalja. A kötet e helyütt is hű marad szemléletéhez: a második világháborút az aktuális két birodalom, a szovjet és a német hódítási törekvéseiként, illetve a vetélkedésük erőterébe kerülő kismemzeti viszályok halmazaként mutatja be. E felfogás üdítően Köztes-Európa központú (a Magyar Narancs 1995. május 25. számának egyik vezércikke e gondolatot így fogalmazta meg: „Ki hinné, hogy a 20. századot még mindig Kelet-Európában találják ki, amikor ott találták ki az egész első felét, és olyan is lett?”). És a vázolt koncepcióból futotta a kötet utolsó előtti részére is, mely a *Köztes-európai ütközőzóna restaurálása, 1989-1993* címet viseli. Ez a fejezet Oroszország- és Németország térképekkel indít, s azt sugallja, hogy a térség meghatározó külpolitikai viszonyrendszere ismét a német-orosz vetélkedés lesz. Éppenséggel magának az „ütközőzóna” szónak is csak így van értelme - a szerzők például egyetlen térképet sem helyeztek el, ami az úgynevezett Európához való csatlakozás különféle-diplomáciai, gazdasági, katonai - vonatkozásait szemléltetné. Pedig lehet, hogy most az egyszer óvatosabban kéne bánni a birodalmak versus kismemzetek értelmezési sémával.

A térképek általában jól áttekinthetőek és szépek. Van azonban néhány kivétel. A nehezen kibogozható darabok közé tartozik például a „Köztes-Európa történelmi tájai” című (3. sz.) vagy a már-már kivehetetlen 97. számú darab, ami a „Macedónia felosztása, 1913:” címet viseli. Ez egyszerre ábrázolja a térség etnikai viszonyait (a kucovlahokig bezárólag), aztán néhány vilajethatárt, aztán a felosztás utáni határokat, aztán két titkos szerződésben megállapított határokat, aztán még valami határokat, ember legyen a talpán, aki képes eligazodni a sok rohadt vonalon. Ilyen példa egyébként több is akad, főként a melléktérképek között („A felső-sziléziai népszavazás, 1921.”, 125/a térkép, nyolcféle adattal és jellel egy fél tenyérynyi Lengyelországon, vagy Napóleon oroszországi hadjárata (37/a) akkora helyen, hogy még Gerd Müller sem tudna rajta cselezni). Ezek pedagógiai szempontból feltétlenül hasznosnak mondhatók: a közép-európai történelem tanulmányozóját a kétségbeesésbe kergetik, ami egyrészt tökéletesen passzol a tárgyhoz, másrészt elveszi a kedvét a további tanulmányozástól, és így talán értelmesebb dolgokkal fog foglalkozni abban a kevés időben, ami még hátravan, és elmegy például Herbalife-ügynöknek, vagy nyolcadszor is megnézi a Duna-tévéen a Casablancát. Ugyanakkor, szűk szakmai szempontból, a kevesebb adat ezekben az esetekben feltétlenül több lett volna. De ez legyen a legnagyobb bajunk.

Néha az is megesik, hogy túl kevés a toponíma a térképen (10. sz, 26. sz.), ez néha logikátlan: a zsidókról szóló térképeknél például a Baltikum részletesebb, mint a lengyelországi (jóllehet itt csak a lengyelországi zsidók számának csak egy tizede élt). Megért volna egy részletesebb térképet a görög katolikus vallás is, például egyházmegyék szerintit, nem ártott volna a mellékelt információkat rátenni a térképre, a lengyelországi, magyarországi és erdélyi görög katolikusok közti különbségeket valahogy megjeleníteni. És biztosan akad majd még példa arra, hogy a gyűjtemény egy-egy térképe csak egy másikkal együtt nézve válik értelmessé, de hát dolgozzon az olvasó agya, azért van.

A kötet legfájdalmasabb hiányossága a toponímák helyesírásával, illetve átírásával kapcsolatos. Először is a térképeken szereplő helységnevek nagy részéről, a mutatóból pedig teljes egészében hiányzanak a diakritikus jelek. A latinbetűs (lengyel, cseh szlovák, szlovén, horvát, sőt, szerb, sőt, román stb.) nevek feltüntetésekor ez nem jelenthetett volna akkora problémát, hogy ne lett volna érdemes próbálkozni vele (a cirillbetűsökhöz, a fonetikus átírás mián, pedig nincs sok gond). Ennek híján a térkép menthetetlenül és per definitionem pontatlanná válik, még akkor is, ha kifogás annyi, mint a tenger. A *Névmutató* rövid bevezetője némiképpen meggondolatlanul egyébként avval kérkedik, hogy a mutató „a térképeken szereplő összes nevet, azok történelmi és nyelvi variációit tartalmazza”. Ezt ne higgyük el neki (csak két példa: Skopje nem csak Üsküb és Szkopje, hanem Scopia, Shkup, sőt, még Skoplje is, Lvov városában Lwów és Lemberg mellett még Ilyvót és Lvivet is tisztelhetjük). Magukon a térképeken a toponímák különféle variációi szerepelnek, amivel nincs is semmi baj. Értesüléseink szerint készül az a pótkötet, amely valóban megadja az összes helységnév minden lehetséges nyelvű változatát, ami, ha összejön, még a telefonkönyvnél is izgalmasabb olvasmány lesz.

Mindezek a kifogások persze elhanyagolhatók a térképgyűjtemény erényei és az elkészültének tényéből fakadó nagyszerűség mellett. Világos és értelmes koncepció, túlnyomórészt a szemnek is szép és áttekinthető térképek, iszonyú mennyiségű információ - nélkülözhetetlen segédkönyvet kapott a magyar Közép-Európa-kutatás. Ne

rajta kérjük számon, hogy azok a magyar nyelvű történelemkönyvek, amelyek tanulmányozása mellett használnunk kéne, még nem láttak napvilágot. (Jóllehet; ahogy Para-Kovács Imre, a jeles közíró a heti Magyar Narancs első számában megfogalmazta: „Szakembereink már dolgoznak a problémán”.) És biztos úgy lesz, hogy ha majd megjelenik a térképgyűjtemény mondjuk hetedik, javított és bővített, színes kiadása, a recenzensnek tényleg csak két betűt kell majd leírnia, mielőtt a pénztárhoz fírad: O. K.

Bojtár B. Endre

A nemzetiségi elitről

Srećko M. Džaja: Bosnien-Herzegowina in der österreichisch-ungarischen Epoche (1878-1918). Die Intelligentsia zwischen Tradition und Ideologie. München, 1994, R. Oldenbourg, 2781. (Südosteuropäische Arbeiten 93.) (Bosznia-Hercegovina az osztrák-magyar korszakban. Az értelmiség hagyomány és ideológia között.)

A szerző már 1984-ben publikált egy könyvet az 1463-1804 közti felekezeti és nemzetiségi fejlődés kérdéseiről (ismertetését Id. *Acta Historica* 1988. 2-3.) Itt ismertett könyvében hatalmas levéltári és könyvészeti anyag alapján az osztrák-magyar korszakról, fő címében félrevezető módon, de az alcím által tisztázva érdemben az értelmiség szociális, ideológiai és nemzeti összetételét vizsgálja, roppant részletesen.

A bevezetőben az értelmiség-fogalom kialakulását mutatja be röviden. Felfogása szerint az értelmiség az a réteg, amely a meglévő hatalom mellett vagy még inkább azzal kritikusan szembenállva artikulálja önmagát. Ebben a vonatkozásban elsősorban a századforduló orosz értelmiségére hivatkozik. Utal arra, hogy a szerb értelmiség jelentős része „kelet-közép-európai jellegű”, mert jórészt a Habsburg-monarchia területéről származik. Az adott esetben a politikailag elkötelezett értelmiség a papok, tanítók-tanárok és a középiskolai és főiskolai diákság köréből került ki.

A könyv három nagy fejezetre tagolódik. Az első a kulturális infrastruktúrát mutatja be. Először a felekezeti megoszlást, a népszámlálások során a lakosság 42-43 százaléka ortodox szerb, 32-38 százaléka muszlim, 18-22 százaléka pedig katolikus volt. Részletesen bemutatja a birtokviszonyokat is felekezet szerint, a birtokosok főképp a muszlimok közül kerülnek ki. A politikai közigazgatásról is ad táblázatos áttekintést. A Monarchia óvatosan modernizálásra törekedett, de a katonai és a magyar érdekeknek alárendelten. A felekezeteket igyekezett a külvilágtól elszigetelni.

A katolikusokat 1878 előtt a boszniai ferencesek képviselték, de délszláv orientációjuk miatt megbízhatatlannak számítottak, Bécs és a Vatikán egyaránt világi hierarchiát kívánt létrehozni. Végül egy érsekséget és két püspökséget hoztak létre, az érsek Josef Stadler lett, aki egyszerre volt ultramontán és nagyhorvát. A konzervatív politikai katolicizmus tipikus képviselője volt. A szerb-ortodoxok három püspökséget tartottak meg, 1878 előtt is ennyi volt. A kormányzat különösen az alsópapságot erősen támogatta, 151 új templom épült. A püspökök és az alsópapság mégsem volt lojális. A muszlimok jobban jártak, mint egyebütt, saját kinevezett vallási vezetővel, az egyházi alapítványokat (vakufokat) az új kormányzat meghagyta. 65 000 fő vándorolt ki az országból 1918-ig, valószínűleg vallásuk miatt. A vallásváltozások nagyon ritkák voltak (Džaja pontos számadatokat közöl), Kállay Benjámint közös pénzügyminiszter szerint elsősorban vegyes házasságok miatt. A szefárd és askenázim zsidók az 1880-as években kapták meg státútumukat.

Iskolája 1878 előtt valamennyi felekezetnek volt. Különösen az iszlám iskola volt fejlett, reformiskolákban már világi tantárgyakat is oktattak. 1878 után valamelyest csökkent a számuk, aztán megint nőtt. 1914-re 1233 korán-iskola volt (népiskola), tanítóképző, muzulmán vallási jogot oktató iskola, amelyet 1918-ig 219 fő végzett el. Az ortodox iskolák száma 1913-ra 122 volt, de ezeket a háború kitörésekor mind bezárták. A

ferenceseknek is voltak népiskoláik 1878 előtt, számuk azonban idővel megfogyatkozott. De volt középiskolájuk és papképezdájük. Zsidó is volt, a két csoport közt megosztva, de 1878 után a zsidók inkább az állami nyilvános iskolákba jártak. Az osztrák kormányzat ezeket igyekezett fejleszteni, a magyar inkább a meglévő iskolarendszert. Négyosztályos elemi iskolából a korszak végére 455 volt, 3500 lakosra egy. A gyerekek 70 százaléka járt iskolába. Állami gimnáziumokat és egyéb középiskolákat is alapítottak, számuk a korszak végén már 8 volt. Főiskolát nem alapítottak, mert értelmiségi túlermeléstől féltek.

Nemzeti Színházat 1914-ben nyitották meg, de mindjárt be is tiltották. A geológiai kutatásokra már korán hoztak létre tudományos intézeteket, meg statisztikai hivatalt is. 1884-ben múzeumegyesület alakult meg, 1888-ra megalapították a szarajevói Nemzeti Múzeumot, ez lett a társadalomtudományi kutatás központja. A sajtó mindhárom felekezetnél megvolt, már 1878 előtt, Džaja részletes kimutatást közöl a lapokról, felekezet és azon belül műfaj szerint. A szerb lapokat jórészt Szerbiából pénzelték. Egyesületekből a hatóságok csak a vallási jellegűeket szerették, de a századfordulóra mindegyik felekezetnek is megalakult a nemzeti egyesülete.

A második fejezet a képzés, a származás és az életút szempontjából vizsgálja a helyzetet. 1906-ban 784 elemi iskolai tanító volt, 66 százalékuk férfi, nagy többségük (568) ekkor már állami. Ezek jórészt a Monarchia egyéb területeiről kerültek ide, relatív többséget a horvátok képviseltek köztük. Džaja sok esetben az egyes személyekig lemenően vizsgálja őket. Még inkább persze a középiskolai tanárokat, hiszen politikailag azok voltak a legfontosabbak. Az oktatás célja a Monarchiába való betagozódás volt. Megtudjuk a könyvből, mit tanítottak, milyen fizetést kaptak (besorolták őket az állami tisztviselők kategóriájába, többnyire a VII-I. fizetési fokozatban). 1914-ben a nyolc középiskolában 2756 tanuló volt és 161 tanár, + 31 ideiglenes segédedő. Legtöbbször a kognitív szakokban oktattak (társadalmiak és természettudományiak). Legtöbbjük horvát volt, vegyesen a Monarchia egyéb tartományaiából, de főképp Horvátországból. A hatóságok a politikai tevékenységet meg tiltották számukra, de zömmel politikailag elkötelezettek voltak, a nemzeti egyesületek tagjai. A muszlim tanárok lojálisak voltak, diákjaik nem.

Džaja mind a nyolc középiskolát külön vizsgálja, az érettségiket tekintve szerint, de érinti a szociális származást is, meg szülőhely szerintit is. A végzetek közt nagy volt azoknak az aránya, akik máshonnan kerültek ide, tisztviselők stb. gyermekeiként. A szerbek többnyire a faluról kerültek ki. Összesen 12 nemesi származású volt az érettségizettek közt. Persze tartományon kívül is tanultak sokan, de erre nincs pontos adat. (Džaja az iskolai értesítők és a tartományi hatóságok évi beszámolóinak alapján közli adatait.) A zsidók és a katolikusok számarányukhoz képest felülreprezentáltak voltak. Az ortodoxok többnyire falusi értelmiségiek gyermekei. Sokan kaptak ösztöndíjakat, az államtól, a községektől és a kulturális egyesületektől. Ezekről is részletes számszerű adatokat közöl a szerző. Főképp papok kaptak, meg tehetséges szegény származásúak. A tanulmányokat szigorúan ellenőrizték, a hanyagoktól megvonták, ami aztán gyűlöletet keltett a Monarchia ellen. Sok esetben ezek kaptak utána ösztöndíjakat az egyesületektől vagy Szerbiától (nem nagy számban.) A muszlimok csak a századforduló után kértek ösztöndíjakat. A főiskolások, akik közt a szerbek alulreprezentáltak voltak, évi 4,5 ösztöndíjat kaptak, általában a Monarchia főiskoláira. A ferencesek Innsbruckban tanultak a jezsuitáknál, Ferenc József magánvagyonából támogatta őket. Kállay Bécsben

internátust hozott létre az ösztöndíjasok számára, de ennek szigorú rendjével nem volt megelégedve, később fel is számolták az intézményt. Összesen mintegy 450 fő kapott állami ösztöndíjat, a szerb kulturális egyesület 1902-14 közt 507 ösztöndíjat adott. A muszlim egyesület 69 ösztöndíjat adott, a horvát több mint 200-at (Ivo Andrić is ilyen ösztöndíjat kapott). Összesen végül 375 szerb kapott ösztöndíjat, ebből 165 állami, 160 az egyesület, 30 magánosoktól vagy a szerb kormánytól jött, amely ennek fejében propagandát kívánt meg.

A harmadik fejezet tárgyalja a történeti-politikai identitás problémáit, nyilván ez a legfontosabb számunkra. Az államhivatalnokok 27-42 százaléka helybeli származású volt, többnyire szerb. A felsőbb állásokat osztrákok töltötték be. Az 1910 óta működő parlament képviselőinek majdnem 70 százaléka értelmiségi volt. A muszlimok jórészt földbirtokosok, egyharmadukból Bildungsbürgertum lett. A kormányzat meg akarta tartani a felekezeti megoszlást, az értelmiség nemzetit akart. Szerb-horvát harc folyt a muszlimok megnyeréséért.

A szerbek az egész tartományra igényt tartottak, hivatkozva az I 557-ben létrehozott szerb patriarchátusra. A szerb Jovan Cvijić szerint ez a szerbek törzsországa. A századforduló után a muszlimokat is szerbeknek tekintették, együtt akartak autonómiát, a szultán fennhatósága alatt. Állítólag erre vonatkozólag létezett is egy 1902-es egyezmény.

A horvátoknak ilyen történeti előzményekre visszatekintő modelljük nem volt. A századfordulóig a jogpárt nagyhorvát ideológiája volt az uralkodó. A fiatalok inkább a jugoszlávizmus mellett voltak. A ferencesek már 1878 előtt illír jugoszláv eszméket ápoltak. A ferencesek liberálisak voltak, ezért álltak szemben Stadler érsekkel. A munkásság szociáldemokrata befolyás alatt állt, 1909-ben meg is alakult a tartományi párt. Tagjai valóban munkások voltak, mindössze 28 értelmiségi és kisiparos párttag volt (1,4 százalék). 1906-ban ugyan létrehoztak egy külön horvát munkásszervezetet, de ennek mindössze 742 tagja volt 1910-ben a szociáldemokraták 1704 párttagjával szemben. (Persze, tehetjük hozzá, ez nem is olyan kevés.) A horvát polgárságon belül külön volt klerikális és liberális párt.

A muszlimok nem tudtak választani a másik két nemzet közt, erős volt a katolikusellenes szerb propaganda. A muszlimok egyik vezetője, Mehmed bég Kapetanović a Monarchia mellett foglalt állást, még az oszmán birodalommal szemben is. Kállay a muszlimokból szeretett volna egy külön bosnyák nemzetet létrehozni. Mehmed bég arra utalt, hogy a szerbek és a horvátok is bosnyákok, csak más vallásúak. A Monarchia támogatta is a muszlimokat. 1902-ben történt először utalás arra, Sefvet-bég Bašagić részéről, hogy a muszlimok tulajdonképpen az egykori bogumilok leszármazottai. Ez kontinuitást is jelentett volna a középkori nemességgel. Az értelmiség viszont integrálódást kívánt a délszláv mozgalomba, és az iszlám modernizálását. Az 1890-es évektől a horvátok látszottak vonzóbbaknak, viszont az emigráns muszlimok külföldön a szerbek mellé álltak. 1908-ban megalakult egy muszlim haladó párt. Džaja itt Hroch periodizációjára hivatkozva arra utal, hogy a szerb és a horvát értelmiség itt egyből a nemzeti mozgalom B szakaszába jutott el, tehát a propaganda szakaszába, míg a muszlimok idővel is csak az A szakaszba, amikor egy kis csoport válik nemzetileg öntudatosá. A boszniai muszlimok az 1960-as években, amikor erre lehetőségük támadt, nemzetiségi szempontból is muszlimoknak tekintették magukat, mert az iszlám még nem szekularizálódott, és nem került a magánszférába.

Az annexió után általánossá vált a Monarchia ellen fordulás, a horvátok közt is. A szerb burzsoázia megalkuvó volt, az ifjúság forradalmi. Stadler érsek továbbra is a nagyhorvát állásponton volt, a muszlimok autonómiát kívántak, nehogy bekerüljenek egy délszláv államba. Csak 1918 októberében fogadták el a jugoszláv megoldást, akkor Stadler is aláírta a csatlakozási nyilatkozatot, de decemberben meghalt. A szociáldemokraták az ausztroszlavizmus és a jugoszlávizmus közt ingadoztak.

Az utolsó alfejezetben Džaja a Mlada Bosna (Ifjú Bosznia) kérdését vázolja fel röviden. Van olyan vélemény, hogy ez szerb és orosz forradalmárok ügynöke volt, de más felfogás szerint ettől független. Vladimir Dedijer az oszmánellenes hajdukmozgalomban látta az őst. Džaja inkább az orosz terroristákban. A mozgalom 1895-1908 közt alakulóban volt, 1908-10 politikai szakaszában, utána 1914-ig forradalmi szakaszában. Az elsőben egyértelműen szerb mozgalom volt, a másodikban a horvátok hoz közeledett, a harmadikban került sor a fiatalok összefogására, szerb vezetés alatt. Az 1914 után hazaárulási perekben elítéltek 70 százaléka szerb volt, 20 százalék muszlim, 10 százalék horvát. A jövőre vonatkozólag nem volt elképzelésük, csak a Monarchia alóli felszabadulás volt a cél.

A befejező részben a szerző összegezi megállapításait: a polgárság félt a szocializmustól, ezért nem kívánt földreformot és egységes iskolarendszert. A századforduló után az értelmiség egy része már professzionizálódott, értelmiségi pályákra került, a szegény fiatalok azonban, akik a képzésben nem tudtak sikereket elérni, radikalizálódtak. Az orosz értelmiségre emlékeztet. Elsősorban külső hatás alatt álltak. A szerbek voltak a legmagabiztosabbak, a horvátok és a muszlimok inkább saját egyházuk felé nyitottak. A felekezetiiségtől a nacionalizmus felé fordultak. Citoyen itt bizony nem akadt.

A 245-267. lapon petittel nyomott terjedelmes kimutatás található a levéltári és nyomtatott forrásokról és a feldolgozásokról, meg a szokásos hely- és névmutató, a helynevek szláv formájukban szerepelnek, ahogy a szövegben is, de a német elnevezéseknél (Agram) utaló található.

Csak mellékesen jegyezzük meg, a szerző nemcsak szláv helyneveket használ, a helynevek azonosításánál nem a korabeli helyzetet veszi figyelembe, így a szarajevói főgimnáziumban van egy Szlovákiával együtt, de aztán megint a banjalukai főreális-kolánál 2 katolikus Pozsonyból, 4 Magyarországról. Egy ilyen alapos munkában nem kellett volna ilyeneket bennhagyni.

A szerző csak mellékesen szól a Monarchia modernizáló szerepéről, inkább csak a negatívumokra utal. A hatóságok óvatosságát emlegeti, meg takarékoságát. De mellékesen megtudjuk, hogy egy Aleksa Radović ösztöndíjjal a bécsi Theresianumban tanult, pedig apja az 1875-78-as és 1882-es felkelés egyik vezetője volt. Persze ez nem volt Džaja témája.

Összességében mégis egy kitűnő könyvet üdvözölhetünk Džaja munkájában. Néhol talán túl részletes, és éppen az utolsó fejezetben talán nem eléggé az. De a boszniai három nemzetiség előtörténetének egy tanulságos fejezetét alkotta meg. Nemzeti identitás és felekezetiiség összefüggésének mintapéldája az itteni helyzet. Reméljük, hogy a szerző folytatja kutatásait és újabb kiváló könyvekkel ajándékoz meg a témakörből, mai aktualitásától függetlenül is.

Példa a múltból

Bernis Ferenc: A Julián akció (Egy „magyarságmentő egyesület” tevékenysége Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában és a jelen, 1904-1992) Pécs, Baranya Megyei Könyvtár 1994. 178. p. (Pannónia Könyvek)

Bernics Ferenc könyve az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó másfél évtizedében, majd a két világháború között működő „magyarságmentő egyesület”, a Julián Egyesület tevékenységét vizsgálja. Az egyesület 1904 és 1918 között a Délvidéken igyekezett a magyar iskolarendszert kiépíteni, mivel az itt élő magyar ajkú lakosság magyar tannyelvű iskoláztatása, közművelődési lehetősége és állampolgári jogai nem vagy csak korlátozott mértékben voltak biztosítva.

A történelmi szintér az Osztrák-Magyar Monarchia, mely az 1867-es kiegyezést követően a Habsburg Birodalom soknemzetiségű Kelet-Közép-Európai térségében több nemzet közös államaként, de osztrák és magyar vezetéssel jött létre. Rendkívül fontos szerepet játszott az orosz-német hegemonia kiegyensúlyozásában, mint azt már a korabeli politikusok is felismerték. Gazdasági szerepe szintén igen jelentős volt, hiszen a 600 ezer km² területű, 50 milliós belső piac biztosította a modern polgári fejlődés lehetőségeit. Ezt a hatalmas lehetőséget azonban súlyos ellentmondások terhelték. A nemzetiségek nemzeti törekvései annyira divergáltak, hogy mindegyikük elvárásainak és a Monarchia központi célkitűzéseinek egyszerre megfelelni nem lehetett. Így a mindenkori kormányzat a két legnagyobb elemre, a németre és a magyarra támaszkodott. A német-magyar szupremáciát azonban a többi nemzetiség nem fogadta el. Ezek közül is elsősorban a csehek és a horvátok igyekeztek a magyar elemet visszaszorítva, legalább dualizmussá alakítani a dualizmust.

A magyarság nem volt túlsúlyban, de a magyar elem fokozatos növekedése 1880 és 1910 között jóval meghaladta a nem magyar nyelvűek növekményét (55,3 százalék magyar: 13 százalék egyéb). Ez körülbelül 3,5 milliónyi népességet jelent. Ez a növekmény a természetes szaporodásból, az alacsonyabb kivándorlási veszteségből és az asszimilációs nyereségből adódott.

Ezekben az években erősödött föl a magyarok bevándorlása Horvát-Szlavóniába. Míg 1880-ban 4147 fő, 1910-ben már 105958 főnyi magyar ajkú lakost tartottak nyilván ezen a területen.

A magyar népességszaporulat mintegy 30 százalékát kitevő asszimilációs nyereség fő előidézője a polgárosodás volt - főleg a városokban és a gazdaságilag fejlődő területeken.

A korszak, a nacionalizmus világjelenség lett. A horvát nemzeti törekvések a magyar-horvát kiegyezésben (1868. XXX. tc.) nyertek elismerést. Magyarország és Horvátország „egy és ugyanazon állami közösséget képez”, ezen belül Horvátország „mint külön territóriummal bíró politikai nemzet” él. Törvényhozási és önkormányzati joggal a beligazgatás, vallás- és közoktatásügy és az igazságügyi területeken. Hivatalos nyelv a horvát: Ez volt a történelmi-politikai helyzet, amikor 1904-ben a *Julián akció* megkezdte tevékenységét.

Az 1900. évi népszámlálás felhívta a figyelmet a szlavóniai magyarság jelentősen növekvő számára. A betelepült magyaroknak megoldhatatlan volt gyermekeik *magyar*

nyelvű iskoláztatása, gondok voltak a katolikus magyarok vallásgyakorlásában is. Erre a konkrét kihívásra volt válasz a Julián Egyesület megalakulása 1904. április 16-án, a Nemzeti Múzeumban. Tagjai magyar mágnások, főpapok, minisztériumi tisztviselők, politikusok. Célja a magyarság kulturális, társadalmi és gazdasági támogatása ott, ahol erre szükség van. Valójában ez egy kormány által alakított szerv volt, a Horvát-Szlovén országokban élő magyarság támogatására, mely tevékenység közvetlenül a magyar állam nevében politikai okból nehézségekbe ütközött volna. Ennek a politikának ideológiai alapját tartalmazza gr. Széchenyi Béla elnöknek az egyesület 1908/1909. évi működéséről írott jelentése zárószövege: „Amilyen mértékben fordul el a horvát nemzet a nyolcszázéves Unió eszméjétől és igyekszik tőlünk elszakadni, olyan mértékben kell a magyar politikának azokat az elemeket, melyek a magyar állami egység... hívei támogatni. Ezek pedig a magyarság és az államhű németesség”. A jelentés tükrözi a magyar-horvát viszony kiéleződését, mely később a J. E. és a horvátországi magyarság tragikus helyzetbe jutását eredményezte, másrészt megvillantja a magyar uralkodó osztály egyes rétegeiben élő illúziót a magyar imperializmusról. Az 1903-as „Exposé” konkrét programot ad a cél megvalósításához. Az áttörést a magánalapítású népiskolákon keresztül javasolja.

Az akcióban 3 iskolai ágazat működhetett közre: (a) vasúti (MÁV) iskolák, (b) református felekezeti iskolák, (c) katolikus felekezeti iskolák.

Az első két kategória már 1904 előtt is működött, a magyar tannyelvű katolikus iskolák felállítását azonban a horvát katolikus egyház akadályozta, mondván, hogy a katolikusok járjanak a horvát katolikus iskolákba, melyek fel tudják szívni a magyar katolikus tanköteleseket is. Így az egyesület révén főleg a római katolikus gyermekek számára létesültek iskolák, de az előzők fejlesztésében, felügyeletében is jelentős szerepet vállalt.

Vasúti (MÁV) iskolák

A magyar korona országaiban 1890-1913 között a vasúti vonalak hossza duplájára nőtt (21798 km). Ezen belül Horvátországban, főleg a tengerrel való összeköttetés megteremtése miatt jóval több volt, mint például Szerbiában vagy Romániában. A vasút fokozatos államosítása megkövetelte a vasútirányítás egységes nyelvét, amely a magyar volt. Ezt Horvátországban is törvény rendelte el, persze a horvát képviselők erős ellenzése mellett, mely később a horvát-magyar viszony rombolója lett.

Ez volt a politikai háttere a magyar vasúti iskolák működtetésének és további fejlesztésének. 1890 és 1909 között 12 ilyen iskola létesült, és 8 további engedélyeztetését kérték a báni kormánytól. Az iskolákban 3174 tanuló tanult, de ennek csak 64,7 százaléka volt magyar, 78,4 százaléka római katolikus, és csak 49 százaléka volt vasutas szülők gyermeke. A nem magyar anyanyelvű, nem MÁV-alkalmazott szülők gyermekeinek jelentős számaránya kiváltotta a horvát sajtó és közvélemény nemtetszését, és nagy ellenállást váltott ki. Az iskolák 4 km-es körzethatárának be nem tartása is vita tárgyát képezte. 1907-re az ügy már a horvát Szábor napirendjére is felkerült, és tovább szította az indulatokat. A hosszas viták eredménye kompromisszum lett, melyet aztán a valóságban nem tartottak be.

A Julián Egyesület a Duna és mellékfolyóin élő hajósok gyermekei számára is szervezett tanfolyamokat. Ezekon 1910-1937 között 1165 fő vett részt.

Református magyar elemi iskolák

1917-18 körül 17 református iskola működik 1000 körüli tanulólétszámmal. Ezek az iskolák is bekapcsolódtak a Julián-akcióba, melynek megbízottja Antal Gábor püspök, az akció mentorának, Tisza Istvánnak barátja volt.

Katolikus magyar iskolák

1900-ban Horvát-Szlavóniában a magyar anyanyelvű népesség 82,4 százaléka volt római katolikus, ez 74 869 főt jelent. 1904-ben 8 római katolikus Julián-iskola megnyitását engedélyezte a báni kormány. Ezek számára körültekintő tantervet dolgoztak ki, melyet a református és MÁV-iskolák is alkalmazhattak. 1904-5-ben a Julián-iskolákban 792 gyermek tanult, ebből 723 volt magyar, 1906-ban már 1190 volt a létszám, de a magyar tanulók aránya 91,3 százalékról 89 százalékra esett. Noha a horvát ellenállás miatt az iskolák száma nem nőhet tovább, a tanulói létszám nő. A már meglévő és létesülő úgynevezett uradalmi iskolák is ebbe a kategóriába sorolhatók. A horvát nacionalista ellenzék a magyarországi nemzetiségi népoktatás meglévő problémáit, melyet az 1907-es „Lex Apponyi” még tovább mélyített, ürügyül használta fel a Julián-iskolák elleni propagandájában. Tény, hogy a kiegyezés utáni magyar népoktatási törvények, az 1868. XXXVIII. tc. rendkívül liberális és a nemzetiségekkel szembeni méltányos előírásaihoz viszonyítva fokozatosan alkalmassá váltak a nemzetiségi anyanyelvi oktatás visszaszorítására. A Julián-akció sikerei láttán a horvát-szerb koalíció nacionalistái is ugyanezt akarták. Mindezek ellenére az iskolák és tanulók létszáma egyre emelkedik. A csúcspont az 1913/14-es tanév, ekkor a 3 boszniai iskolával együtt 59 magyar iskola működik 116 tanítóval és 7601 gyermekkel. Az analfabéta-tanfolyamokon 469 felnőtt tanult. Bosznia annektálása után (1908) az Egyesület ide is kiterjeszti magyarságmentő tevékenységét. 1910-ben itt 5739 magyar élt, és 2042 fő beszélt magyarul a nem magyar nemzetiségűek közül. Legtöbben Szarajevó és környékén éltek. Ezeket egyesítette a Szarajevói Magyar Egyesület, amely sürgős segítséget kért a J. E.-től 1909-ben. 1910-ben meg is nyílik az iskola 194 tanulóval. A háború kitörésekor már szükségessé vált egy középiskola beindítása is. Az utolsó tanév az 1917/18-as, 4 évfolyamán 72-en kaptak év végi bizonyítványt.

A 20. század első évtizedében, az egyre romló politikai helyzetben a horvátországi magyarság társadalmi beilleszkedése mind nehezebbé vált. Különösen a helyi szervek akadályozták a Julián-iskolák továbbfejlesztését, nehezítették a bevándorlók községi illetőségének megszerzését, ezzel a közbirtokok használatát. Az alacsony iskolázottságú magyarság a diszkriminatív intézkedésekkel szemben védtelen volt. A több mint százezres etnikumnak alig volt középosztálya. Hiányzott a képzett értelmiségi és iparos réteg, amely a magyarok érdekeit képviselte volna a magyarelles horvát ügyvédekkel, papokkal, hivatalnokokkal szemben. A kor vezetői ezt a problémát horvát és horvátországi magyar ifjak magyarországi, magyar szellemű beiskoláztatásával próbálták megoldani. Számukra *ösztöndíjat* alapítottak, pécsi székhellyel, az ügyeket az egyesület Pécsi Bizottsága intézte, az ösztöndíjakat részben saját költségvetésből, részben helyi adományokból fedezték.

Célkitűzéseik a következők voltak: (a) Horvát ifjak pécsi középiskolai beiskolázása, (b) Bosznia-Hercegovinai és albán középiskolások pécsi továbbtanulása; bukovinai és romániai menekült magyar ösztöndíjasok pécsi elhelyezése, (c) Horvátországi „szórvány magyar” elemi iskolások internátusi elhelyezése, (d) Horvátországi magyar iparos tanoncok képzése Pécsen, (e) Horvátországi magyar középiskolások internátusa Pécsen, (f) Mohamedán középiskolások debreceni továbbtanulása.

1912-ben meg is kezdik a terv megvalósítását, mely sikeresen és nagy lendülettel haladt előre, de a háború miatt csak részben sikerült. Ami pedig a horvát és boszniai mohamedán ifjak magyar szellemű itthoni beiskolázását illeti, az még kevésbé volt sikeres, politikai szempontból több kárt, mint hasznot hozott.

A Julián Egyesület a társországokban élő gazdák - egyébként viszonylag jó - élet- és gazdálkodási színvonalának emelésére a belterjes gazdálkodás kiterjesztését javasolja. Szorgalmazza a tagszövetkezetek létesítését, kamatmentes kölcsönök szervezését. A legfontosabbnak tartja, hogy ezeket magyar pénzüzetek nyújtsák, mert tendencia a magyar kézben lévő földek szerb-horvát kézre jutása, a magyar kamatterhek miatt. Ezzel szemben Magyarországon 1915-ben már 317 nemzetiségi pénzüzet működött 800 millió korona tőkével, és a szövetkezetek száma is meghaladta a 400-at. 1915-17 között 207 ezer kat. hold felparcellázott magyar nagybirtok került így nemzetiségi kisbirtokosok kezére.

Közművelődési tevékenysége következtében 1914-re kiépült a Julián-könyvtárhálózat is. 147 helyen 205 könyvtára volt 22000 kötetel, 11739 olvasóval. 1908-ban Eszéken megjelenik a *Szlavóniai Magyar Újság* első példánya. Meg kell még említeni felnőtt-oktató tevékenységét és az analfabéta tanfolyamokat. A munkában az egyházak is nagy szerepet vittek, főleg naptár, és imakönyvek kiadásával.

Az első háború a nemzetiségek viszonyát a magyar államhoz tovább rontotta. A világháború első éveiben a fejlesztési célkitűzéseket már nem tudták megvalósítani, noha az iskolafejlesztési program már a befejezés előtt állt. A háború a tanítók felét elvitte, a háború végére az iskolák nagy részét már nem lehetett megnyitni. Végül az iskolák megszűntek, de a Julián Egyesület jogfolytonosságát sikerült megőrizni, bízva abban, hogy a békeszerződések nemzetiségi rendelkezései alapján az elemi iskolákat valamilyen formában újra meg lehet majd szervezni. Hosszú pereskedés után ez a remény szertefoszlott. Az egyesület ezért a magyar diaszpórákhoz (USA, Brazília, Németország, Franciaország, Bulgária stb.), másrészt a trianoni Magyarország területére tette át működésének székhelyét. A Hazai tevékenysége 1933 nyarától vált jelentőssé, egyesülve az Országos Magyar Iskolaegyesülettel, átvéve attól a hazai nem magyarajkú állampolgárok között a magyar nyelv és kultúra terjesztésének feladatát. Neve ekkortól Julián Iskola-Egyesület (JIE) lett, és működött 1944-ig.

A békeszerződéssel létrehozott SHS állam megalakulásakor nem tükrözte az addigi horvát elképzeléseket egy szövetségi állam létrehozására. Ehelyett egy katonai erővel rendelkező, szerb hegemoniára épülő centralizált államalakulat jött létre, melyben a horvátok még a magyar uralom alatt élvezett autonómiájukat is elvesztették. Az 1929-es „királypuccs” kiélezte helyzet vezetett a Jugoszláv állam létrejöttéhez, amikortól is délszláv államról kezdtek beszélni. A közigazgatás átszervezésével sikerült elérni, hogy legtöbb bántásban szerb többség alakuljon ki. Ez a területrendezés jól szolgálta a ma is alkalmazott „etnikai tisztogatás” politikáját. A mostoha körülmények hatására igen sokan főleg a szórványosabban élő horvátországi magyarok közül kivándoroltak más országokba.

A vajdasági egy tömbben élő magyarokra ez kevésbé volt jellemző. A magyarság beolvasztását jelentős mértékben szolgálta az iskolapolitika. Fellelhetők mindazon módszerek - újabbakkal kiegészítve - melyek az első világháború előtti Magyarország nemzetiségi iskolapolitikájában 1879 után alkalmazták azzal, hogy itt komoly erőszakról is beszélhetünk.

A Jugoszláv Királyság nemzetiségi politikája és ennek gyakorlati megvalósítása figyelmen kívül hagyta a nemzetiségek jogaira vonatkozó előírásokat. Az itt élő közel félmillió magyar etnikum rosszabb körülmények közé került, mint a dualizmus idején Magyarországon élő nemzetiségek. Ez a helyzet csak a második világháború után az 1950-es évek feszült politikai viszonyait követően enyhült a Horvát Szocialista Köztársaságban, melyhez hozzácsatolták a „Baranyai háromszög”-et. A Drávaszögben és Szlavóniában magyar iskolák, tagozatok és egyesületek alakultak, ennek ellenére a kivándorlás, vendégmunka és az asszimiláció miatt a magyarok száma rohamosan csökkent. A jelenlegi délszláv háború súlyos károkat, pusztítást hozott a magyarokra is. A menekültek 20-25 százaléka magyar (1992). A magyar pedagógusok 50 százaléka elmenekült, ugyanennyi a tanulók közül is. És 1992 óta a helyzet csak romlott.

A megoldás várat magára. A történelmi tények bizonyítják, hogy az úgynevezett nemzetállam teóriája, a túlfűtött nacionalizmus súlyos tévút.

A két világháború közötti évek, majd az ezt követő időszak Jugoszláviáját is ugyanazok az erők erodálták és feszítik szét ma is, amelyek a Monarchiát is szétbomlasztották. Noha azóta a körülmények megváltoztak, a Julián akció történetének bemutatása aktuális ma is. Bernics Ferenc munkája a szerző szándéka szerint a megoldás kereséséhez kíván tényanyagot és tanulságokat nyújtani. Mondanivalóját rendkívüli alaposággal összegyűjtött statisztikai adatokkal és nagyszámú (26 db), az idézett törvényhelyeket, rendeleteket ismertető melléklettel támasztja alá. Bőséges irodalomjegyzék és jegyzetelés teszi a munkát még hitelesebbé, ad útmutatást a téma további kutatásához.

Borsos Angéla

Az elszalasztott lehetőség

Molnár Judit: Zsidósors 1944-ben az V (szegedi) csendőrkerületben. Budapest, Cserépfalvi 1995. 223 p. (Scientia Hungariae)

Molnár Judit a szegedi csendőrkerület 1944-es, a zsidó lakosság gettóba zárásával és deportálásával kapcsolatos iratait dolgozta fel. A kötet egy historiográfiai áttekintés után öt fejezetre oszlik; a fejezetek a Horthy-korszak zsidóellenes intézkedéseit, a német megszállás utáni rendeleteket, a gettók és a gyűjtőtáborok felállítását és a deportálást, végül a mentesítési ügyeket tárgyalják. A kötetet két epilógus zárja; a másodikban a terület felelős hivatalnokainak és rendőri-csendőri tisztjeinek népbírósági ítéleteit ismerteti a szerző. Molnár Judit célja a csendőrkerületben történtek rekonstruálása volt, valamint a hatóságok választási lehetőségeinek kimutatása.

Véleményem szerint a szerző két dolgot nem tisztázott. Az egyik az, hogy munkáját csak a szűken vett szakma (tehát a Holocausttal foglalkozó történészek) vagy az érdeklődő, de előismeretekkel nem szükségszerűen rendelkező olvasók részére szánta. Ha az utóbbi volt a célja, akkor több dolgot jobban meg kellett volna magyarázni. Például lábjegyzetben utalni lehetett volna arra, hogy mi az a Birodalmi Biztonsági Főhivatal, mi az a IV. B/4. alosztály, és miért volt fontos, hogy annak vezetője, Adolf Eichmann Magyarországra érkezett (akiről egyébként szintén nem tudunk meg semmit, pedig egy lábjegyzetet megérdemelt volna, ő is, és a pere által kiváltott vita is [34]). Ugyancsak érdemes lett volna megmagyarázni, hogy mi a különbség a gettó és a gyűjtőtábor között, mert ez jelentősen megkönnyítette volna az olvasást. Nem volt célszerű a bevezetés első két bekezdésében rögtön a zsidótanácsok problémájára utalni, mert nem biztos, hogy a kérdés jelentősége érthető annak is, aki nem ezzel foglalkozik.

A másik tisztázatlan kérdés, hogy Molnár Judit helytörténeti munkának szánta-e írását, vagy az országos képbe próbálta-e belehelyezni a vizsgált terület eseményeit. A bevezetőből úgy tűnik, az előbbi volt a célja. A dolgozatban viszont országos hatású törvényeket és rendeleteket, valamint egyéb országos eseményeket ismertet; gyakran elmulasztja azonban megvizsgálni, hogy az ismertett esemény milyen kapcsolatban áll a vizsgált területtel. Például említi a szerző a kamenyec-podolszkiji mészárlásokat (30-31) de azt nem jelzi, van-e adat arra, hogy erről a területről is vittek el „hontalan” zsidókat. A gyűjtőtáborokról és deportálásról szóló fejezetben ír arról, hogy Kárpátalján már a központi rendelet előtt intézkedtek a zsidók gettóba zárásáról (130); ennek nincs köze ehhez a területhez, példaként, ha szükséges, elég lett volna lábjegyzetben utalni rá. A németek munkaerő-igényléséről szóló részokről sem derül ki, hogy volt-e hatása erre a területre (131-132). Szerencsésebb lett volna, ha az országos összefüggések rövid összefoglalása után azok helyi hatását próbálta volna minél pontosabban kimutatni.

Az általános problémák után a tanulmány egyes részeire térek rá.

A dolgozat leggyengébb része a historiográfiai bevezető. Ez a magyar Holocausttal foglalkozó művek időrendi áttekintését tartalmazza, néhány kötet - elsősorban Lévai Jenő és Randolph L. Braham - egyes tévedéseinek korrigálásával. A Holocaust nemzetközi irodalmából a kötetet szerző, csupán Raul (s nem Raoul) Hilberg és Hannah Arendt műveire utal, ami akkor sem elegendő, ha csupán a magyar esemé-

nyekkel kapcsolatos irodalmat akarta áttekinteni. Az időrendi tárgyalás helyett célszerűbb lett volna a problémaközpontú megközelítés, ami a Holocaust jelenség által felvetett és a szakirodalom által tárgyalt kérdések köré csoportosította volna az eltérő véleményeket (például a Holocaust jellegéről, a zsidó tanácsok szerepéről, a közigazgatás és az egyházak szerepéről stb. folytatott viták). Ez lehetőséget adott volna arra, hogy a szakirodalom pusztá megemlékezésén és egyes ténybeli tévedések korrigálásán túl a szerző érdemi véleményt is alkosson. Ugyancsak lehetőség nyílt volna a magyar Holocaust által felvetett speciális problémák jelzésére és elemzésére. Az anyag tematikus bemutatására helyenként kísérletet tett a szerző: a zsidó tanácsok esetében (9), a magyar áldozatok számáról (12) és a német megszállásról (15) folytatott vita esetében, ezt azonban következetesebbé lehetett volna tenni. A kronologikus tárgyalásnál még az is jobb lett volna, ha legalább a különböző műfajú írásokat (történeti feldolgozások, elemző-elméleti munkák, visszaemlékezések, forrásközlések) együtt tárgyalja a szerző, így azok azonos és eltérő problémafelvetésére felhívhatta volna a figyelmet.

A historiográfia felsorolás-jellegéből súlyos aránytalanságok következtek. Bibó István 1948-as tanulmánya például mindössze két sort kapott, amiből megtudjuk, hogy fontos az írás, de hogy miért az, az nem derül ki. A tanulmány további részében idézeteket olvashatunk a Bibó-tanulmányból, azonban Bibó szemléletének főbb elemeit érdemes lett volna kiemelni.

A kötetre az időrendi tárgyalás jellemző. A bevezetőben említett Hilberg-mű azonban már 1961-ben megteremtette a Holocaust-kutatás fogalmi kereteit. A historiográfiai bevezetés nem reagál arra, hogy Hilberg a megsemmisítés folyamatát egymást követő és egymásból következő lépcsőkre bontotta fel. (Érdekes módon a hilbergi szakaszolás a kötet végén található angol nyelvű összefoglalásban egy bekezdést is kapott (222); az angolul nem olvasók is megérdemelték volna legalább ennyit a bevezető részben.) A feltárt tényanyag feldolgozási módszere viszont arra enged következtetni, hogy Molnár Judit nem fogadja el a hilbergi sémát; ezt azonban jelezni kellett volna.

Az Antiszemitizmus Magyarországon a német megszállás előtt - elég megtévesztő - címet viselő fejezetben a Horthy-korszak zsidóellenes törvényeiről és egyéb intézkedéseiről kapunk képet. A zsidótörvények tárgyalásánál hiányzik annak kiemelése, hogy nem csupán a gazdasági lehetőségeket korlátozta az első két zsidótörvény, hanem a zsidónak minősítettek politikai jogait is. A szerző csupán a törvényhatósági bizottságokból való kizárásukat említi, a második zsidótörvény azonban a zsidók országgyűlési választójogát is különböző feltételekhez kötötte, melyek nagyrészt teljesíthetetlenek voltak. Ezt a súlyos jogsérelmet egyáltalán nem említi a szerző. Hivatkozik a zsidótörvények gazdasági korlátozó intézkedéseire, azonban e törvények helyi végrehajtásának leírása és a vizsgált területek zsidóságára gyakorolt hatásának kimutatása teljesen hiányzik; a szerző csupán azt jelezte, hogy a nem zsidóknak gondot okozott az utánpótlás biztosítása (29).

A következő fejezet időrendi sorrendben ismerteti a megszállás utáni rendeleteket. Érdemesebb lett volna csoportosítani a rendeleteket (például foglalkozási korlátozások, a mozgásszabadságot korlátozó rendeletek, vagyonjogot sértő rendeletek stb.), mert így áttekinthetőbb lett volna ez a rész. Egy esetben azonban még az időrendtől is eltér a szerző: a zsidók összeírását elrendelő 6136/1944. B. M. res. rendeletet - ami április elején keletkezett, tehát a legkorábbi rendeletek egyike volt-, csak az alföldi gettókat, azon belül

a hódmezővásárhelyi helyzetet leíró részbe ékeli be (112-114), ahová sem időrendben, sem tartalmilag nem illik. Noha e területen, mint a dolgozatból kiderül, csak kevés ilyen névjegyzék maradt fenn, biztosan tudható, hogy ezt az összeírást mindenütt elvégezték még április folyamán, és ezek az összeírások attól kezdve a zsidó lakosság ellenőrzésének legfontosabb eszközei voltak, például a megkülönböztető jelzés viselésének ellenőrzésére tartott razziák (46-48) alatt is.

Fontos a szerző azon megállapítása, hogy voltak olyan tisztségviselők, akik az országos rendeleteket megelőzve adtak ki rendeleteket (41-45, 56-57). Az országos rendeletek helyi végrehajtásának leírása azonban néhol hiányérzetet kelt. Így például a zsidó üzletek lezárásáról csak jánoshalmi és szegedi adatok olvashatók (53), pedig a vizsgált terület jóval nagyobb. Ha esetleg nem maradt fenn több ezzel kapcsolatos irat - amit egyébként valószínűtlennek tartok -, akkor azt jelezni kellett volna.

Ugyancsak ebben a fejezetben olvasható a közigazgatási rendszer szervezete (37-38), illetve a német megszállás utáni személycserék, a polgármesteri, alispáni és főszolgabírói személycserék kérdése (39-41). A főispánok leváltásáról a szerző azonban csak később szól (76-78). Szerintem célszerűbb lett volna a közigazgatás bemutatása után a helyi tisztségviselőket ismertetni, a megszállás utáni személycseréket így egy helyen tárgyalni.

Az utolsó három fejezet (a terület zsidóságának gettóba zárása, a gyűjtőtáborok felállítása és a deportálás, valamint a mentesítési ügyek tárgyalása) a kötet legjobb és a magyar Holocaust további tárgyalása szempontjából legjelentősebb része. A levéltári források és a korabeli sajtó anyagának felhasználásával Molnár Judit több helyen pontosította a szakirodalom által eddig ismert adatokat. Figyelmet érdemelnek az egyes városok „gettó rendeletei”. A ténybeli újdonságon túl fontos, hogy a szerző kimutatta, hogy a hivatalnokok számára volt lehetőség a rendeletek végrehajtása módjának megválasztására, így a humánusabb eljárásra is (66-70, 109-111, 114-115, 119-120, 128). Ezzel a bevezetőben megjelölt célt elérte a szerző.

Érdekes kiemelni a helyi zsidó tanácsok működésének kérdését. Az angol nyelvű összefoglaló állításával (223) ellentétben, meglepően sok irat maradt fenn, ami lehetővé teszi a tanácsok működésének jellemzését és értékelését. A tanácsok egyrészt - emeli ki a szerző - petíciókkal próbálták meg a helyi hatóságokat humánusabb eljárásra bírni (83, 124-125, 126); másrészt a rendeleteket ellenkezés nélkül végrehajtották (86-87, 100). A tanácsok működésének értékelése azonban ellentmondásos. Szemükre veti a szerző, hogy nem vették tudomásul, hogy itt nem hosszú távú intézkedésekről van szó a gettó felállításakor (83); egy másik petíció érvelését pedig, ami a szegedi zsidók hazaszeretét bizonygatta, hibás helyzetértékelésnek tartja (124-125). A petíciók benyújtásából ugyanakkor azt a következtetést vonja le, hogy mégiscsak a közösség sorsán akartak ezzel segíteni (127). Az események ismeretében naivnak tűnhetnek ezek az iratok; azonban ha akkor elfogadták volna a zsidó vezetők, hogy nincs értelme bármit tenniük, mert úgymint csak ideiglenes minden, akkor átvették volna megsemmisítőik logikáját. Miért hajtották végre a tanácsok ellenkezés és késleltetés nélkül? Molnár Judit szerint nem kizárt, hogy ezzel a zsidó vezetők „saját sorsukat, helyzetüket remélték javítani” (126). Szerintem ez az állítás így nem tartható, ha volt személyes érdekük a zsidó tanácsok tagjainak a rendeletek végrehajtásában, az annyi volt, hogy bármi rendbontás és engedetlenség esetén valószínűleg ők lettek volna az elsők, akiket felelősségre vonnak. Raul Hilberg szerint az enyhítés és az engedelmisség a zsidók két jellemző reakciója az

üldözésre már évszázadok óta. A Holocaust során azonban ez a két régi reakció járt katasztrofális következményekkel.

A tanulmány több helyen idézi Hamvas Endre csanádi püspök leveleit, beszédeit, kiállítását az üldözött zsidókért. Hamvas tevékenységének összefoglaló elemzése és értékelése azonban hiányzik. Nem kap hangsúlyt az, hogy Hamvas egyike volt azon keveseknek, akik megpróbáltak tenni valamit; hangsúlyozni kellett volna, hogy egyházának sem ez volt a jellemző magatartása. Hamvas június 25-i beszéde például csak a gyűjtőtáborokról és deportálásról szóló fejezet nyitóidézeteként szolgál (129), holott az a beszéd a magyar katolikus egyház és a Holocaust történetének egyik legjelentősebb dokumentuma. A dolgozat nem vizsgálja, hogy a többi, ezen a területen működő keresztény egyházi vezető hogyan viszonyult a zsidóüldözéshez. A Holocaust magyar szakirodalmában hagyománya van a *Zsidósors* kezdetű címadásnak. Ez a kötet is ezt a hagyományt folytatja; szemléletmódjában a Holocaust történetét kizárólag a végrehajtó apparátus szemszögéből vizsgáló történeti iskolához tartozik. Az áldozatokról, a terület zsidónak minősített lakóiról azonban nagyon keveset tud meg a kötet olvasója. A megszállás előtti törvényeket ismertetve szól röviden a szerző a szegedi zsidóság történetéről, valamint a szegedi, kecskeméti és hódmezővásárhelyi zsidóság demográfusról (19-22). De még a demográfiai áttekintés sem öleli fel az egész területet; a zsidó közösségek más jellemzői pedig említést sem nyertek. Lehetett volna utalni e közösségek kulturális és társadalmi életére, így világossá vált volna, hogy a pusztaság emberéleteken túl mi pusztult még el. Az áldozatokat figyelmen kívül hagyó szemléletmód feltűnő példája, hogy a szerző megjegyzi: „valószínűleg sokan köszönhetik életüket Losonczy Endre tanácsnoknak, aki értesítette a város (tudniillik Újvidék) zsidó lakosságát az összegyűjtési tervről” (66). Nem tudjuk viszont meg, hogy ez az értesítés hogyan mentett meg emberi életet, vagyis mit csináltak azok a zsidók, akikhez ez az értesítés eljutott, annak érdekében, hogy életben maradjanak. Ugyancsak ebből a szemléletmódból ered, hogy a munka végén csak a zsidó *áldozatok* számát közli a szerző (178), arról, hogy hányan jöttek haza, a túlélők hogyan próbáltak magukra találni, nincs szó. Ennek a kérdésnek a vizsgálata különösen indokolt lenne, hiszen innen a vonatok egy része Ausztriába ment, így minden bizonnyal nagyobb a túlélők száma.

A Holocaust története elválaszthatatlan a nem zsidó környezet felelősségének kérdésétől. Molnár Judit azonban csak a végrehajtó apparátus szerepét vizsgálja. A nem zsidó környezet egészének a reagálását, részvételét az eseményekben nem vizsgálja. Két dolgot érdemes lett volna megnézni. Egyrészt a zsidó emberek mentésére tett kísérleteket, vagy azok hiányát, másrészt pedig a „végső megoldásból” nyert anyagi haszon kérdését. Utóbbira helyenként utal a szerző, elsősorban a zsidó lakásokkal kapcsolatban (81, 175-176), azonban ezek rendszerezett feldolgozása hiányzik.

Az összegyűjtött tényanyag mennyiségét tekintve Molnár Judit a kutatás célját elérte. Kutatásai nyomán sikerült az V csendőrkörlet történetét rekonstruálnia, mely jelentősen hozzájárul a Holocaust magyarországi eseményeinek feltárásához. Csak sajnálni lehet, hogy a feldolgozás színvonala egyenetlen: az elsősorban levéltári forrásokra alapuló fejezetek esetében a legjobb, a zsidórendeleteket, illetve a korábbi zsidótörvényeket tárgyaló fejezetekben kevésbé összefogott. Az olvasást nehezítik a néhol indokolatlan témaváltások és fejezeten belüli következetlenségek. Ha valóban csupán helytörténeti munka elkészítése volt a cél, még ezek sem túlságosan súlyos problémák. Azonban a téma lehetőséget adott volna arra, hogy a Holocaust-jelenség

egyediségéből következő problémákat a szerző helyi mélyfúrással közelítse meg, és ezzel a munkát hozzákapcsolja legalább a magyar, de akár a nemzetközi Holocaustkutatás kérdésköréhez. Varga László a könyvhöz írt ajánlásában reményét fejezte ki, hogy „e munka kihívás lesz a hazai történettudomány képviselői számára, s sorra megszületnek a többi csendőrkörület sorsát bemutató feldolgozások”(8).

Kétséges azonban, hogy kizárólag helytörténeti jellegű, az országos intézkedéseket a helyi közösség vonatkozásában is csupán a gettók és a deportálás összefüggésében tárgyaló, a Holocaust-kutatás eddigi elméleti eredményeihez nem kapcsolódó feldolgozásoknak hosszú távon van-e kifizetésük.

Berkes Tímea

Találkozás újabb kisebbségekkel

Nemzetközi Kisebbségi Szeminárium, 1995. június 2-5. Európa Ház, Neumarkt

A regionális kisebbségi konferenciasorozat 1995-ös összejövetele érdekes programmal kecsegtette a résztvevőket. A sokat ígérő cím - „új kisebbségek” - elsősorban az egyenjogúvá válni akaró, illetve a régi, honos kisebbségekkel azonos közjogi politikai helyzetet igénylő egykori vendégmunkásokat és leszármazottaikat jelentette. Ezen a kategórián belül - teljes egészében - az ausztriai török kisebbséggel akartak foglalkozni a rendezők. Izgalmasnak ígérkezett, hogy az érintettek társadalmi beilleszkedési problémái egyfelől összefüggést mutatnak a párszáz évvel korábban érkezett, úgynevezett régi vagy honos etnikai, nemzeti kisebbségek sajátos igényeivel és elvárásaival, másfelől azonban az is bizonyos, hogy integrációjuk új, más minőséget takar, mint az elődöké.

Az újabb kisebbségi problémáknak a konferencia középpontjába állítása azonban nem jelentette azt, hogy a szervezők az idei rendezvény témaköreiből kizárták volna a honos nemzeti és etnikai kisebbségek nehézségeit. Az elhangzott hét előadásból kettő a régi kisebbségekkel - kelet-európai németekkel, illetve a szlovákiai magyarokkal - foglalkozott, öt pedig az újabb védelmet keresőkkel, a menekültekkel és a vendégmunkásokkal.

A kisebbségi szeminárium alaphangját Dr. Willibald Pahr egykori szövetségi külügyminiszter adta meg, *Menedékkérők mint új kisebbségek Ausztriában* című bevezető előadásával. Adatai szerint az ország jelenlegi népességének 12 százaléka (800 ezer személy) külföldi állampolgár. Ez arányaiban több, mint a Németországban vagy Franciaországban élők aránya. Az előadó elkülönítette a menekült kategóriát (Flüchtlinge) a menedékkérő, vagy a magyar terminológia szerint menedékes (Schutzsuchende) kategóriától. Az első csoportba az 1951-es Genfi Egyezmény definíciója szerint azok a személyek tartoznak, akik „faji, vallási okok, nemzeti hovatartozásuk, illetve meghatározott társadalmi csoporthoz tartozásuk, avagy politikai nézeteik miatti üldözéstől való megalapozott félelmük miatt az állampolgárságuk szerinti országon kívül tartózkodnak, és nem tudják, vagy az üldözéstől való félelmükben nem kívánják annak az országnak a védelmét igénybe venni; vagy akik állampolgársággal nem rendelkezve és korábbi szokásos tartózkodási helyükön kívül tartózkodva ilyen események következtében nem tudnak vagy az üldözéstől való félelmükben nem kívánnak oda visszatérni.” A második kategóriába az utóbbi évek háborús menedékkérőit sorolják. Amíg az előbbi csoport tagjainak a száma erősen lecsökkent az utóbbi években, addig a második csoporthoz tartozók száma folyamatosan nőtt. Ma Ausztriában 80 ezer háborús menekült él, amely a lakosság egy százaléka! Németországban ugyan 300 ezer bosnyák menekült tartózkodik, azonban ez még mindig kevesebb, mint a népesség fél százaléka.

A volt szövetségi külügyminiszter által felvetett kérdés a következőképpen hangzott: Kell e az országnak (újabb) etnikai közösségeket, a menedékeseket, a vendégmunkásokat és leszármazottaikat támogatnia? A politikai és egyben kulturális kérdés mellett éppúgy szólnak érvek, mint ellene. Ausztria *eddig* még hivatalosan nem foglalt állást ebben a kérdésben. Az Európai Közösség háttérben meghúzódo stratégiaja a

migrációval, a menekültek befogadásával kapcsolatban az, hogy a közösség külső határán rendkívül szigorú ellenőrzések révén csökkenteni kell a belépni szándékozók számát - még az életüket mentőkét is! -, ugyanakkor a korábban beengedettek lehető leggyorsabb integrálására, illetve asszimilációjára kell törekedni. W. Pahr szerint az új kisebbségek integrációját nem szabad erőltetni. Rájuk kell hagyni, szabad elhatározásukra kell bízni társadalmi integrációjuknak a módját és ütemét. Jelenleg azonban különféle belső osztrák társadalmi réteg- és csoportérdekek miatt (Németországhoz hasonlóan) a vendégmunkások számára-függetlenül szándékaiktól-nincs biztosítva a korlátlan tartózkodási engedély, nincs garantálva a munkához való jog, a lakáshoz-jutás lehetősége. Mindez együtt azt eredményezi, hogy Ausztriában a vendégmunkások állampolgárság-elnyerési esélyei igen korlátozottak.

A következő előadó dr. Herbert Krauland a gottscheei Landsmannschaft vezetője a Habsburg Birodalomban szétszórt, szláv, román és magyar közegben élő német nyelvű kisebbségekről tartott előadást. A gottscheei német ajkúakat - mint belső szlovéniai nyelvszigethez tartozókat - a második világháború végén drasztikus módon távolították el az új Jugoszláviából. Krauland rövid történeti áttekintése elsősorban az érdeklődő laikusoknak kívánt tájékozódást nyújtani, s ennek megfelelően nem az újabb kutatási eredmények ismertetése állt szándékában. Előadásában kitért a dunai svábokra, az erdélyi szászokra és a szudétanémetekre is.

Dr. Varga Sándor a szlovákiai magyar nemzeti kisebbség történetéről, demográfiai, gazdasági, társadalmi, kulturális jellemzőiről adott átfogó képet. Előadásának alapját az Együttélés Politikai Mozgalom Politikai Memoranduma adta, amely angol és magyar nyelven a helyszínen is hozzáférhető volt. Az előadó, egykori szlovák miniszterelnök-helyettesi posztjának megfelelő rutinnal és nyugalommal válaszolt a referátumát követő kérdésekre is.

Ezek közül talán az egyik helybeli hallgató felvetését érdemes külön kiemelni, aki a viszonyossági elvre gondolva kérdezte meg Varga Sándort, hogy a magyarországi szlovákok helyzete és igényei mennyiben különböznek a szlovákiai magyarok törekvéseitől. Az előadó differenciálási szándékát a két kisebbségi helyzet között a résztvevők többsége alaposan félreértette. Úgy érezték, hogy Varga „lenézi”, kevésbé értékes kisebbségnek tartja a magyarországi szlovákokat és törekvéseiket, holott erről szó sem volt. A történelmi szituációk közötti különbségek megértésére azonban a hallgatóság nem mutatkozott elég fogékonnak. Nem érezték, hogy szociológiailag a szlovákiai magyarság primér etnikai közösségnek, a magyarországi szlovák társadalom pedig szekunder etnikai csoportnak tekinthető. Felfogásunk szerint a primér etnikai közösség a befogadó társadalomban arra törekszik, hogy három fontos életszférát - az üzletit, a társadalmi közösségit és a házasságkötést - saját közösségébe integrálja. A szekunder etnikai közösség viszont legfeljebb az utóbbi két terület lefedésére képes. Amíg az elsődleges közösség inkább az anyaország szerkezetét tükrözi vissza, addig a másodlagos közösség jobbra a befogadó társadalmat képezi le. Így és ezért tekintik például másodlagos etnikai kisebbségnek a magyarországi németeket maguk a németek is. Világos, hogy ez a különbség nem értékellentétet fejez ki, nem jelent magasabb vagy alacsonyabb rendű közösségi létformát. Varga Sándor válaszai - egészében véve - jó benyomást tettek a hallgatóságra.

Az iszlám mai lehetséges társadalmi funkciójáról, a fundamentalizmustól való alapvető különbségeiről, a mohamedán szokásokról, a Koránról dr. Smail Balic bosnyák

tudós tartott rendkívül informatív előadást. Az előadó 1976-ban azért nem kapta meg a szarajevói egyetem professzori állását, mert a titói Jugoszlávia ellenségnek tekintette.

A konferencia hátralévő részében az ausztriai török kisebbség problémáival ismerkedhettek a konferencia résztvevői. Képviselőik csaknem tízen voltak jelen, s forgatókönyvszerűen, több nézőpontból vetették fel közösségük nehézségeit. Alaposan ismerve az osztrák jogrendszert és azt, hogy Ausztria sokat profitál foglalkoztatásukból, a kommunális választójog és az állampolgárság egyszerűbb megszerzésének a biztosítását követelték. A szülők még hálásak voltak azért, hogy beengedték őket az országba, a gyerekek már nem elégszenek meg a nyugdíjjogosultsággal és az otthoninál jóval magasabb életszínvonallal: politikai és jogi egyenlőséget akarnak. Van televíziós megjelenési lehetőségük, ami többek között abból is kiderült, hogy a szemináriumon részt vett és előadást tartott Meryem Citak asszony az ORF Központi Kisebbségi Szerkesztőségének a munkatársa. A török kisebbség rendelkezik államilag támogatott ifjúsági érdekvédelmi szervezettel is, amely fiataljaik sokoldalú védelmét és támogatását látja el: ez a szervezet az Echo.

Az osztrák politikának több adóssága is van az ausztriai törökök jogi integrációja tekintetében. A török előadók szerint a vendégmunkások saját akaratukból választottak egy másik társadalmat és tisztában voltak a korlátokkal, amelyekkel számolniuk kellett a befogadó országban. Számukra azonban mindig nyitva áll a hazatérés lehetősége, s itt van az egyik olyan pont nézetem szerint, amely helyzetüket alapvetően megkülönbözteti a honos kisebbség státusától. Az utóbbiak számára ugyanis nincs ilyen alternatíva. A hagyományos kisebbségek ez irányú felvetéseire a törökök nem reagáltak - nem vettek részt a szlovákiai magyar programon sem -, kizárólag a saját igényeikkel foglalkoztak. A szűkebb csoportönzés dominált az átfogóbb szolidaritás helyett.

A konferencia rövid összegzéseként megállapítható, hogy a régi, honos kisebbségek és az új kisebbségek képviselői elbeszéltek egymás mellett, s így nem teljesülhettek az előzetes várakozások. A résztvevők nem jutottak el egymás problémái megismerésének a szándékáig, s talán - egyelőre - nem is voltak egymásra különösebben kíváncsiak.

A neumarkti konferencia, illetve az itt megfogalmazott, a kulturális identitás megőrzésére vonatkozó követelések - az úgynevezett multikulturalizmus - az eddigi negatív tapasztalatok ellenére is világossá tették, hogy a kétfajta kisebbség problémái közelítenek egymáshoz.

Ennek magyar aktuálpolitikai vonatkozásai is vannak. Magyarországon a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény második szakasza kivonja a törvény biztosította kedvezményezett körből a menekülteket, a bevándorlókat, a letelepedett külföldi állampolgárokat és a hontalanokat. A háborús menekültek és a honos kisebbségek törekvései azonban egyre jobban közelítenek egymáshoz. Erre a tendenciára feltétlenül tekintettel kell lenni az új menekültügyi törvény megalkotásakor is.

Cseresnyés Ferenc

Tilkovszky Loránt: Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig. Budapest, Ikva Kiadó 1994. 164 p. (Nemzetiségi könyvek)

A szerző jó néhány monografikus feldolgozással a háta mögött egyetemi oktatói tapasztalatait is kamatoztatva hármasszerkezetű rövid összefoglalását kínálja a trianoni Magyarország legfontosabb nemzetiségpolitikai eseményeinek, folyamatainak, illetve azoknak az elképzeléseknek, koncepcióknak, amelyek részben jelentős mértékben befolyásolták a magyarországi nemzeti kisebbségek sorsának alakulását.

A kisebbségek demográfiai fejlődésének rövid, legfőbb adatokra kiterő bemutatása, az enumeráció kellőképpen ráhangolhatja az olvasót a könyv elemző fejezeteire, illetve az ott bemutatott problémákra, mint például a kisebbségek asszimilációs folyamatai, településszerkezetük változásai, a magyar kormányok velük szemben tanúsított magatartásának alakulása stb. Mindezeket a kérdéseket a bevezetőben a szerző által is hangsúlyozottan elsősorban a magyarországi német kisebbséggel kapcsolatosan járja körül alaposabban a könyv.

A Károlyi-féle népköztársasági, illetve a tanácsköztársasági periódus nemzetiségpolitikai gyakorlatának lényegi elemeit felvillantva Tilkovszky Loránt a kortárs kritikusok által használt „nemzetiellen” minősítést cáfolva a felbomlóban lévő régi Magyarország megkésett reformkísérleteként értékeli Jásziék próbálkozását a ruszin, német és vend autonómiákkal. A Tanácsköztársaság bukása utáni időszakban a Bleyer-féle nemzetiségi minisztérium körüli politikai viták érveit ismertetve mutatott rá a könyv a magyar nemzetiségi politika egész 20. századon végignyúló dilemmájára: milyen mértékben kell és lehet az országon belüli kisebbségek és a határon túlra került magyarok ügyét egybekapcsolni.

Bethlen István tízéves kormányzásának idejét a szerző több szakmonográfiája vizsgálati terenumaként aprólékosan ismeri, így a takarékos szövegezésű összefoglalás vélhetően itt jelentett igazi Prokrustes-ágyat: a bilaterális kisebbségvédelmi szerződések elvetélése, a kormányzati kisebbségi politikai intézményi bázisának átalakítása (nemzetiségi minisztérium helyett a Pataky-féle nemzetiségi ügyosztály, illetve az ország szlovák, román, német kisebbsége részére kijelölt nemzetiségi kormánybiztosok), a nemzetiségi iskolapolitika új szerkezetének kialakítása jelzi azt a mozgalmas hátteret, amely a húszas években a félmilliónál is nagyobb magyarországi németesség számára is egyfajta erőgyűjtést, az önszerveződés fellendülését jelentette. A népi német (volksdeutsch) irányzat feltartóztathatatlan terjedésének a Bethlen-kormány igyekezett útját állni, ami óhatatlanul feszültségeket okozott a magyarországi német kisebbség helyzetének megítélésében Magyarország és Németország között. A magyar nemzetiségpolitika magyar kisebbségekkel szembeni elkötelezettsége és a területrevíziók elérését elsőszámú célként kezelő fő törekvése s az ezekhez szükséges német támogatás biztosítása azonban megakadályozta a német kisebbségen belüli nemzetiszocialista befolyás visszaszorításának hathatósabb kísérleteit.

A könyv négy fejezetben foglalkozik a második világháború éveinek magyar nemzetiségpolitikai sikereivel, dilemmáival és csődjével. A visszacsatolások utáni helyzetben, a világháborúba sodródott Magyarországon a kisebbségi kérdés a szomszédos és a háborúban szövetségeseinek számító államokkal szemben igen kiélezett viszonyt

eredményezett. A szerző meggyőzően tárja fel „a kölcsönösség vagy az egyoldalú kezdeményezés dilemmáját” a Bárdossy- és a Kállay-kormány politikájában. A miniszterelnökség nemzetiségi osztályán felismerték ugyan a kisebbségeket túszként kezelő reciprocitás-politika kilátástalanságát, de a magyarországi kisebbségekkel szemben fogantatott kedvezményeknek a háborús körülmények közt vajmi csekély jelentősége lehetett.

Külön részben tárgyalja a szerző a két világháború közti korszak és a második világháborús periódus magyar nemzetiségpolitikai elképzeléseit, úgy, ahogy azok az egyes politikai pártok, mozgalmak, illetve tudományos munkák és politikai programok keretében megfogalmazódtak. Többek között igen szemléletes képet kaphatunk Illyés Gyula *Pusztulás* című *Nyugatban* megjelentetett írásának korabeli fogadtatásáról, a baranyai magyar-német viszony megítéléséről, a Teleki Pál által képviselt toleráns nemzetiségpolitikai eszményekről vagy éppen a Szálasi-féle hungarizmus torz nemzetiségpolitikai elképzeléseiről.

A könyv harmadik része a magyarországi kisebbségek sorsának, helyzetének 1945 utáni alakulását elemző fejezeteket tartalmaz: a magyarországi németek szovjet munkatáborokba hurcolását és kitelepítését, illetve a koalíciós időszak magyar kormányzati nemzetiségpolitikáját mutatja be egy-egy rövid fejezet. A harmadik részt a kommunista pártállam és a rendszerváltozás első időszakának nemzetiségpolitikájával foglalkozó áttekintés zárja le. Ebben a szerző igen kritikusan tekint vissza a hetvenes évek magyarországi „mintaszerű” nemzetiségi törekvéseire, amelyek a hídszerep-elmélethez kapcsolódva valójában a határon túli magyarsággal kapcsolatos óvatos kádári elvárásokat voltak hivatottak kifejezni.

A magyarországi kisebbségi (főként a német) kérdés és a magyar kisebbségi politika iránt érdeklődők Tilkovszky Loránt könyvét tankönyvként forgathatják: olyan bevezetést ad a vizsgált témába, amelynek szövege mögött könyvek és tanulmányok egész sora áll, tehát egy-egy bekezdéssel képes a legfontosabb szempontokat és tényezőket érzékeltetni.

A kötetet két térkép egészíti ki (az első nyilván a két világháború közti állapotokat tükrözi, noha 1941. éviként van feltüntetve), a második pedig az 1980. évi népszámlálás adatai alapján készült. Ezenkívül Jászi Oszkár portréjától a nemzetiségi vezetők Antall Józsefnél tett látogatásakor készült csoportképig bezárólag számos fénykép is illusztrálja a könyvet.

Szarka László

**Mirnic Károly: Kisebbségi sors. Tanulmányok. Újvidék, Fórum
Könyvkiadó 1993. 139 p.**

Könyve bevezetőjében a vajdasági magyar demográfus a délvidéki magyarság felgyorsult asszimilációjának előzményeit, okait vizsgáló tanulmányok indokoltságát öt nagyobb témakör kijelölésével támasztja alá. A korábban is sokat hangoztatott kisebbségi önismeret még a Vajdaság viszonylag nagyobb lehetőségei között sem terjedhetett odáig, hogy a magyar kisebbség népességcsökkenésének valódi okait firtassa. A délszláv etnikai

belháború veszélye miatt a magyar kisebbség katonaköteles fiataljai tömegesen hagyták el szülőföldjüket. A háborús hisztéria nyomán felerősödött szerb nacionalizmus egyre kisebb mozgásteret biztosít a szülőföldjükön maradó magyarok számára. Nehéz prognosztizálni a háború befejezése utáni szerb kisebbségpolitika alakulását, mint ahogy azt a kérdést is nehezen lehet megválaszolni, hogy a magyar pártok, szervezetek és az értelmiség mit tehet a magyar kisebbség megmaradásáért.

Mirnic Károly kötetbe gyűjtött tanulmányai a politikai téren is cselekvő társadalomtudós eredményei. A jugoszláviai magyarkisebbség demográfiai jellegzetességeit vizsgáló 1968-ban készült tanulmányának helyzetelemzése és ajánlásai - még ha a racionális jövőképek esélyét, a korabeli jugoszláviai reformtörekvések lehetőségeit túlértékelték is - ma szinte változtatás nélkül vállalható téziseket fogalmaztak meg. Igaz ez például az anyanyelvű oktatás önálló szervezetségére és az annak elgáncsolását szolgáló, ma újra felerősödő ellenérvekre vonatkozóan: „Az önálló szervezetségnek az a jelentősége, hogy általa a nemzetiség tagjai közvetlen társadalmi és társasági kapcsolatokat alakítanak ki. Nevetséges az az ellenvetés, hogy a magyarság így magába zárkózik, autarchikussá válik, gettóba vonul stb. Ez nem történhet meg, mert modern tömegkommunikációs jellegű társadalomban számtalan személytelen kapcsolat fűzi össze az embereket, minden általánosodik. Éppen ezért a sajtóságok megőrzése az egyik legnehezebb feladat” (32-33).

A könyv három demográfiai tanulmánya, a *Szórványmagyságtól a szigetmagysáig* (1991), illetve *A népszámlálások és a vajdasági magyarok identitása* (1992) és *A vajdasági magyarok politikai-demográfiai helyzete 1988-1992 között* című elemzések egyaránt a vajdasági nemzeti kisebbségek, elsősorban a magyarok ijesztően felgyorsult asszimilációjának folyamatát és következményeit mutatják be: „A magyarok százalékaránya 1991-ben 16,9 százalékot tesz ki (1948-ban még 25,6 százalék volt), a szlovákoké 3,2 százalék (1948-ban 4,4 százalék volt), a románoké 1,9 százalék (1948-ban 4,3 százalék volt), a ruszinoké 1 százalék (1948-ban 1,5 százalék)” (76). A legfőbb okok közt a kivándorlás, a szétszóródás, a szórványosodás és a depopuláció mellett az asszimiláció változatos formáit - külön súllyal a vegyes házasság igen erős asszimilációs szerepét - elemzi a szerző. Jóllehet a Vajdaság 461 települése közül az 1991. évi népszámlálás tanúsága szerint 81 a magyar többségűek száma, de ezek közül csupán 47 helység tartozik magyar többségű körzetekbe. A magyar többségű településeken 212 ezer magyar él, tehát az 1991-ben regisztrált 340 960 vajdasági magyar 62 százaléka. Ebből a számból a nem magyar többségű körzetekhez tartozó 31 községben hozzávetőleg 50 ezer magyar nemzetiségű személy él, míg 128 ezer vajdasági magyar lakhelyén is kisebbségben él.

Ez a meglehetősen vigasztalan településszerkezeti szituáció nem sok jót ígér a közeljövőben, kivált ha Mirnic Károlynak a jelenkori demográfiai folyamatok alapján levont következtetésére gondolunk: „Ami most történik a volt Jugoszláviában, etnikai és népességi értelemben nem más, mint harc az asszimilálás jogáért: azért, hogy véglegesítsenek bizonyos elkezdett, de még be nem fejezett asszimilációs folyamatokat” (93).

Demeter Zayzon Mária: A budapesti népesség nemzetiségi, etnikai arculata - honos népcsoportok és bevándorlók. Budapest, Szerzői kiadás 1994. 192. p.

A kőbányai önkormányzat kisebbségi csoportot vezető szerző munkája a Budapest Főváros Általános Rendezési Terve című programja keretében a Fővárosi Polgármesteri Hivatal Városfejlesztési Ügyosztálya megbízásából készült. A könyv két különböző adatbázisra támaszkodik: az első öt fejezetben - alapvetően az 1980-1990. évi népszámlások nemzetiségi adataira támaszkodva - a mai magyar főváros nemzetiségi arculatát és szerkezetét, a hagyományos kisebbségek statisztikai, demográfiai, szociológiai jellemzőit, az új bevándorolt kisebbségi csoportok (mindenekelőtt a kínaiak) közösségi szerveződésének statisztikai, szociológiai tényeit, illetve a szerző által „nemzetiség-specifikus életkereteknek” nevezett nemzetiségi intézményhálózatot, a budapesti kisebbségi csoportok egyes kerületekben eltérő „általános életkerekét” mutatja be. A 6. fejezetben a szerző Sz. Dévai Judit által a cigány, görög, horvát, lengyel, örmény, román szerb, szlovén, ukrán-ruszin egyesületek, szervezetek vezetőivel készített mélyinterjúinak táblázatokba sűrített információit adja közre.

Demeter Zayzon Mária munkája gazdag táblázat-, ábra- és térképanyagával több konkrét kérdés vizsgálatának lehet fontos kezdőpontja: így például a magyarországi kisebbségek majdnem mindegyikére jellemző budapesti munkaerő- (szakmunkás, betanított munkás, értelmiségi) bevándorlás és akkulturáció-asszimiláció kutatásában. Már önmagában az az adat is ritkán bukkan fel a hazai kisebbségekkel foglalkozó munkákban, miszerint Budapesten él az összes magyarországi kisebbségi állampolgár 18 százaléka, azaz közel ugyanakkora hányada, mint a magyaroknak. A kisebbségi csoportok iskolázottsági-foglalkozási adatai, valamint életkor és kerületek szerinti megoszlásuk adatsorai mind-mind igen sokat árulnak el a kisebbségek fővárosi bevándorlásának motívumairól és következményeiről.

A szerző érezhetően az adatok összegyűjtését és csoportosítását tekintette elsődleges feladatának. Alighanem ezzel magyarázható, hogy elemzései takarékosan visszafogottak, s főként kiegészítő információkat tartalmaznak. Így például kiderül, hogy a legnagyobb lélekszámú budapesti kisebbség a szervezetek számát tekintve is a legerősebbnek tűnik, a budapesti németek „belső szervezettsége, az érdekképviselet tudatossága egyértelműen a legmagasabb” (86). A könyv a magyarországi kisebbségi önkormányzatok kialakulása előtti állapotokat rögzíti, feltünteti a kisebbségek hagyományőrző, kulturális, egyházi szervezeteit, az utóbbi években létrejött alapítványokat, beszámol a kisebbségi oktatás és hitélet szervezett lehetőségeiről és a kisebbségi csoportok önszerveződésének helyzetéről, valamint a tervekről és igényekről-követelésekről.

A könyv fentebb jelzett műfaji kötöttségeinek megfelelően politikai szempontok szerint is hasznosítható következtetésekkel, illetve ajánlásokkal végződik: így például „önkormányzatkonform komplex programcsomagok alkalmazásának” lehetősége merül fel az egyes kisebbségek által leginkább lakott kerületekben. A felvándorlás trendjeinek megítélésében a szerző a nehezebb gazdasági feltételek hatását úgy ítéli meg, hogy az a leginkább érintett cigányság esetében felerősítheti ezt a folyamatot (135-136). A

legfontosabb ajánlások szintén a budapesti cigányságra vonatkoznak: a budapesti cigány népességén belül magas arányban jelen lévő gyermekkorúak és fiatalok körében különböző kerületi ifjúsági mikroprojektek beindítását, a magukra hagyatott csoportok szocializációját elősegítő programok beindítását és támogatását, a már is marginalizált rétegek felzárkóztatását veti fel a legsürgetőbb teendők között Demeter Zayzon Mária, munkája összefoglalásában.

A kétféle adatbázis alapján bemutatott és csoportosított tények közreadásával ez a könyv kétségkívül úttörő jelentőségű. A kérdés most már csupán az, hogy a kisebbségi önkormányzatokkal összefogva a hazai kisebbségkutatás képes lesz-e a közeljövőben Budapest és az ország kisebbségi jellegű többi régiójának módszeres és részletes vizsgálatára. Tekintve, hogy egyszerre több társadalomtudomány, több intézet és kutatócsoport is érdekelt a feladatok elvégzésében, illetve az ezekhez szükséges pénzeszközök megszerzésében, ideje lenne a feladatok sorrendjét és felosztását minél hamarabb valamiféle módon közösen megállapítani. Az alapítványi finanszírozásnak ugyanis máris kiütköznek a gyengéi: sok a kiegyensúlyozatlanság, az átfedés, illetve a másik oldalon még mindig sok a fehér folt. Demeter Zayzon Mária könyve egy „rendezési terv” előkészületi anyagaként készült, de a fővárosi kisebbségek megismerése szempontjából a fehér foltok eltávolításának fontos vállalkozásává vált.

Kiss Katalin

Vera Kržišnik [szerk.]: Slovenci v Hrvaški (Szlovénok Horvátországban). Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 1995. 415, 5. p.

A Szlovéniát körülvevő valamennyi országban él szlovén kisebbség. A szlovén politika, tömegtájékoztató és könyvkiadás mindig is élénk figyelemmel kísérte ezen kisebbségek helyzetét, kivéve a Horvátországban élőkét. Márpedig ez utóbbiak száma az 1991-ben megtartott népszámlálás szerint 22376, azaz többszöröse a magyarországi szlovénok számának. Őrölük Szlovéniában eddig nem túl sok szó esett. Az eddigi érdeklődés hiánya elsősorban azzal magyarázható, hogy a történelem során ugyanakkor a birodalomnak a lakosai voltak, mint az anyaországbeliek, nem érezték és nem is kellett magukat kisebbségnek érezniük. Különösen érvényes ez a megállapítás az 1918 óta létező Jugoszláviára, amelyben a szlovénok államalkotó nemzetként éltek.

1991-ben Szlovénia és Horvátország függetlenné válásakor azonban alapvetően megváltozott a helyzet, és amint M. Ule *Socialna psihologija odnosa med manjšino in ve ino* (A kisebbség és a többség közötti viszony szociálpszichológiája) című írásában kifejti, a probléma ekkor túlnőtt a privát szférán, és a szlovénoknak ezután már nyilvánosan dönteniük kellett arról, hogy milyen állampolgárságot választanak, és meg kellett erősíteniük, hogy vajon a szlovén nemzethez tartozónak vallják-e magukat. E kérdés akuttá válását felismerve a szlovén kormány 1991-ben úgy döntött, hogy támogatja a volt Jugoszlávia területén élő szlovénok helyzetére irányuló tudományos kutatásokat. E program részeként jött létre ez a kötet, amelyben horvát és szlovén kutatók

számolnak be eredményeikről, s amelynek kiadását a szlovén intézményeken és a Soros Alapítványon kívül, Horvátország szlovéniai nagykövetsége is támogatta anyagilag.

A kötet hat fejezete a kérdéskör lehető legteljesebb bemutatására törekszik. Az első fejezet metodológiai kérdéseket tárgyaló tanulmányát a történelmi háttérrel felvázoló blokk hat írása követi. A harmadik fejezet a szociológiai-demográfiai-geográfiai problémákat tárgyalja, a negyedik az etnológiai nyelvi és szociálpszichológiai, az ötödik a jogi-politológiai szempontokat tárja fel. A zárófejezet három írása az isztriai szlovénok néhány, problémáját illetve az Argentínában élő horvátok és szlovénok együttélését vizsgálja

A történelmi fejezet tanulmányaiból megtudhatjuk, hogy a szlovénok vagy a szlovénok elődei Isztria területén már a 6. század végén, valamivel a horvátok elődei előtt megjelentek. Nem tömeges betelepülésről van szó, a 6. századi beszivárgás csupán a kezdete egy sok évszázados folyamatnak, amelynek során a szlovénok is alkotóelemévé váltak az isztriai lakosságnak. Darko Darovec tanulmánya a történelmi források, a politikai fejlődés eseményei, a helynévanyag, a falusi települések típusai és a dialektusok elemzésének segítségével a 17. századig követi a Dragonje és a Mirna folyó között megtelepült szlovénok történetét. A történelmi rész többi tanulmánya figyelemmel kíséri a horvátországi szlovénok kulturális és egyházi életét.

A Horvátország és Szlovénia között jelenleg zajló határvita eredményeként a sajtó figyelme elsősorban az isztriai szlovénokra irányul, holott ezek a horvátországi szlovénoknak csak töredékét alkotják. A többiek zöme a 19. század nagy gazdasági népvándorlása részeseként hagyta el szülőföldjét. Nem csupán szezonmunkásként keresték fel Horvátországot, de a legkülönbözőbb foglalkozások képviselőiként - az említettek között orvosok és tanítók is vannak -, 1860-ban mintegy 30 ezren éltek Horvátország területén: Zágrábban, Varazdon, Fiumében és másutt.

V. Krišnik-Buki tanulmánya a Horvátországban élő szlovénok nemzeti és kulturális önszerveződésének folyamatát, legfőbb eredményeit mutatja be. Írásából kiderül, hogy a szlovénoknak - akik Isztria nem egy településén hol szlovénoknak, hol pedig horvátoknak deklarálták magukat - Zágrábban és Fiumében, ahol a legnagyobb számban éltek szlovénok, jól működő szervezeti életük volt. S. Me nari ismert szociológus alapos tanulmányban térképezi fel a meghatározása szerint- Croatian citizens of Slovene ethnic origin helyzetét. A statisztika tanulsága szerint a magukat szlovénnak vallók száma az 1948-as 38734-ről - az akkori horvátországi lakosság 1 százalékáról, 1991-re az említett 22376-ra, 0,50 százalékra csökkent. A szlovénok többsége a nagyvárosokban - Zágrábban több mint hétezeren, Fiumében háromezren -, illetve a szlovén határhoz közel eső területeken - Muraköz, Isztria- él. Többségük férjzett nő, két gyermekkel, középiskolai végzettséggel. Feltűnő a fiatalok csekély száma, többségük az ötvenen felüli korosztályból került ki. Ez utóbbit nyilván az a tény is magyarázza, hogy a házastársak döntő többsége horvát vagy más jugoszláv nemzet tagja, s csupán kétezeren választottak maguknak szlovén társat.

A magukat szlovénnak valló polgárok jogi helyzetét az 1990 decemberében elfogadott horvát alkotmány és az 1991 decemberében elfogadott „Az emberi szabadságjogokról és a Horvát Köztársaságban élő etnikai és nemzeti közösségek, illetve kisebbségek jogairól szóló törvény” rendezte. B. Jesih azt vizsgálva, hogy az említett horvát dokumentumok és a Szlovéniában elfogadott alkotmány, illetve az 1994 októberében elfogadott „Az önkormányzattal bíró nemzeti közösségekről szóló törvény”

miképpen védi a nemzeti kisebbségeket, megállapítja, hogy eltekintve a horvátországi szerbek bonyolult helyzetétől, a két ország megfelelően rendezte ezt a problémát, s nem lépett vissza a kisebbségi jogok rendezésében már előzőleg elért eredményektől. A szlovénoknál a két autochton nemzeti közösség törvény által biztosított képviseleti helyet kapott a parlamentben, Horvátországban ez nincs így. Igaz viszont, hogy Szlovéniában nemzetiségi jogok csak az autochtonnak tekintett magyarokat és olaszokat, illetve részben a romákat illeti meg (az alkotmány az ott élő szerbekről, horvátokról, muzulmánokról nem szól), míg a horvát alkotmány kevésbé restriktív, és elismert nemzetiségként említi a szerbeket, muzulmánokat, szlovénokat, cseheket, szlovákokat, olaszokat, magyarokat és a zsidókat.

A kötet tanulmányai, amelyekre - vélhetően a jövőbeni még jobb együttműködés reményében - az empatikus helyzetfelmérés és a kevés kritikai hang a jellemző, komoly segítséget nyújtanak a horvátországi szlovénok helyzetének megismeréséhez.

Szilágyi Imre

Bartosz, Adam: Nie bój się cygana. [Ne félj, cigány.] Pogranicze. Sejny 1994. 206 p.

Az utóbbi években a lakosság csekély hányadát alkotó cigányok iránt megnőtt a kutatók és a társadalom érdeklődése Lengyelországban. A ma mintegy 30000-nyire becsült cigányságról egymás után jelennek meg különböző mélységű, színvonalú ismertetések, leírások, amelyek egyben e népcsoport önmeghatározási törekvéséről is hírt adnak.

A szerző - aki egyik jeles képviselője a kevés számú lengyel cigánykutatóknak - könyve elé azt a célt tűzte ki, hogy a hazájában élő cigányokat a lakosság - róluk kevés hiteles információval rendelkező, tőlük idegenkedő - részével alapfokon megismertesse, hozzá életszerű előadásban közelebb hozza. Épp ezért olyan, a köztudatban élő cigányképekből indul ki, mint hogy a cigányok: - bűnözők, misztikus erővel rendelkeznek, illetve életmódjuk az operettekből megismerthez hasonló. Mindezt azonban egy cigánykutatásban eltöltött életpálya gazdag tapasztalatai birtokában teszi, s igyekszik az említettek helyébe reális, életből vett képet bemutatni.

Ez a kép sok apró életképből tevődik össze. A lengyelek és cigányok egymástól idegenkedésének érdekes, kutatói tapasztalatokon alapuló példái után a cigányok eredetéről, vándorlásaik történetéről - illetve az ezekről kialakult tévhitekről olvashatunk. Ezt a cigányok erkölcsi magatartásáról tanúskodó példák követik: napjainkban koldulás, korábban lopások a lakosságtól, a figyelem ügyes elterelésével - ami mellett a keresztény vallás mély átélésére, embert próbáló, fáradalmas zarándokutak megtételére vállalkozókról is szól híradás.

A helyi társadalmak normái ellen vétő cigányokat a történelem folyamán az adott korban jellemző módokon büntették, fenyítették, sőt üldözték, de a cigányok megbecsülésére, munkájuk értékelésére is olvashatunk példákat. A cigányok magatartását vajdáik irányították, s ők is feleltek ezért az állami szervek előtt. Mindaz azonban, ami az elmúlt századokban a cigányok ellen történt, nem mérhető össze azzal, amit a második

világháború idején, és a Holocaust által elszennvedtek. Az akkor ötvenezer nyi lengyelországi cigányból csak 15000 élte át és túl ezt az időszakot. A megsemmisítő táborok emlékét a helyi cigány folklór is megörökítette. A közvélemény-kutatások napjainkban is a lakosság idegenkedéséről tanúskodnak a cigányok iránt. Az idegenkedés gondolatát a lengyel nacionalizmus propagálta is, nyíltan kifejezve azt az óhajt, hogy a cigányok hagyják el Lengyelországot.

Mind e sok hátrány és veszteség ellenére a cigányok - *rom-ok* - büszkék mivoltukra, eredetükre és kapcsolataikra más cigány csoportokkal, amihez az utóbbi időkben kibontakozott nagyobb arányú nemzetközi kapcsolattartási lehetőségek is hozzájárulnak. Értéknek tartják társadalmukat, annak szokásait, életmódját, nyelvüket - amelyet a kívülállók nem értenek, míg ők azok nyelvét megértik! - folklórukat, hiedelemvilágukat, amely utóbbit kiegészíti a helyi lakosság vallásához - Lengyelországban a római katolikushoz - való, gyakran mély és őszinte alkalmazkodás.

A cigányok életeleme a vándorlás, vándorélet, amelyről gyakran akkor sem mondanak le, amikor azt az előszereteten kívül más nem indokolja. A vándorlás az utóbbi időben modern, korszerű kellékekkel is történhet. A vándorélet régebbi eszközei között az egyszerű ekhós szekerek mellett népművészeti ornamentikával díszített lakókocsikat is találunk.

A cigány zene, a zenélő cigány fogalma az általános műveltség része, ugyanakkor a cigányság egyik legfontosabb önmeghatározója is, függetlenül attól, hogy mindenütt elsajátították a helyi lakosság dallamkincsét is, csupán előadói stílusukkal módosították azt. Saját dalaikat azonban az eddigiekben nem szánták a nyilvánosságnak.

A cigány közösségek nagy fontosságot tulajdonítanak erkölcsi elvárásaik betartásának és betarttatásának, bizonyos formások nélkülözhetetlenségének. E meglévő törekvéseket erősíti a cigányság társadalmi elismertetésének előrehaladása, amit a cigány egyesületek, találkozók, kongresszusok elősegítenek. A cigányok élete nehézségeinek, árnyékos oldalának bemutatása mellett a szerző utal annak szépségére - „találkoztam boldog cigányokkal is” -, és irodalmi eligazítást ad a cigányokról többet tudni óhajtóknak. Itt Lakatos Menyhért egy könyvét említi, Mróz, Lech jeles cigánykutatótól megemlíti *Geneza Cyganów i ich kultury* [A cigányok és a kultúrujuk eredete] című könyvét. (Historia pro futura, PAN, Institut Histori, Warszawa, Rynek Starego Miasta), és előbbi szerző Mirga, Andrzej jel együtt írott művét: *Cyganie. Odmienność i nietolerancja* [Cigányok. Különbözőség és intolerancia] (Pan'stwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, ul. Miodowa 10.). További címek mutatják, hogy a cigányság élete és kultúruja rendszeresen jelen van az utóbbi évek lengyel néprajzi szakirodalmában.

A kitűnő, életből ellesett jeleneteket ábrázoló fényképek élményszerűvé teszik az olvasó számára a könyvben olvasottakat. A mellékelt dokumentumok pedig megmutatják, milyen feladatokat tekintettek sajátjuknak különböző időpontokban a hatóságok a cigányok életmódjával kapcsolatban.

A könyv fejezeteiben lépten-nyomon felmerül, hogy a „lengyelországi cigányság” mennyire cseppfolyós fogalom, hogy az ott tartózkodó, ott tanulmányozható cigányok hol Magyarországról, hol Romániából érkeztek. Magyarország, a magyarországi cigányok említésével sűrűn találkozunk. Szerzőnk az egykori magyarországi Szepes vármegye - a dél-lengyelországi Spisz területén kezdte néprajzi pályafutását, az ott működő, kivétel nélkül cigány kovácsok tanulmányozásával.

A bemutatott könyv szerény híradás az ennél jóval több, alaposabb, szakszerűbb eredményeket felmutató lengyel cigánykutatásról, amely a jelenben is folyamatosan gazdagodik. Érdemes lépéseket tenni ezek megismerésére, a magyar kutatás és kutatók iránt őszintén érdeklődő szakemberek felé is.

Györgyi Erzsébet

Kós Károly Válogatott bibliográfia. Összeállította és bevezette Vajk Ilona. Budapest, Országos Idegennyelvű Könyvtár 1994. 193 p. +19 t.

A magyar kultúrhistoria egyik legizgalmasabb alakja Kós Károly. Sokan és sokszor leírták már: igazi polihisztor volt, mert bár magát elsősorban építésznek tartotta, írt regényt, drámát, szerkesztett, illusztrált, díszletet tervezett, politikai pártot alapított, volt könyvkötő, nyomdász, fafaragó, műszaki rajzoló. Tette a dolgát, ahogy kellett, ahogy lehetett és - vallja szerényen - ahogy tudta. Ami ezt a reneszánsz szenvedélyt kormányozta, az az elkötelezettsége az erdélyi magyarságért, szűkebb közösségéért a kalotaszegi emberekért. És így tekintve a dolgot, talán mégis a legkifejezőbb minősítés munkásságára a családi gyászjelentés szikár titulusa a neve alatt: „Építész, író”. Alkotói-emberi törekvéseit a magas poézis tömörségével így jellemzi Kányádi Sándor: „Hajlékot Istennek, / hajlékot embernek / kőből, fából / házat, / raktál a léleknek / kőnél, cserefánál / erősebb igékből / várat.”

Építő ember volt Kós Károly, akinek Zebegénytől Kolozsváron át Sepsiszentgyörgyig számtalan gyönyörű építménye *nem* a kezenyomát viseli, de lelkiségét, amely máig felülmúlhatatlanul ötvözte a magyar építőhagyományokat a célszerűséggel és a modernséggel. Ám ugyanezt tette íróként, szerkesztőként, gazdaként, kultúrpolitikusként is. Ihletője a táj, a benne élő ember, a magyar építészeti hagyomány, de éppen így a századelő nemzeti építészeti stílusreemtőinek, az angol Ruskinnak, Morrisnak és a finn Saarinennek a munkássága.

Ezért nem eldönthető és eldöntendő kérdés: „muszaj Herkules” volt-e Kós Károly, akit a kisebbségi sors kényszere vitt regény- és színdarabírássra, díszlettervezésre, sőt pártalapításra (az első erdélyi magyar párt, a Magyar Néppárt életre hívása az ő nevéhez fűződik), vagy lélekalkata, érdeklődése eleve magában hordozta az önkifejezés gazdagságát, sokszínűségét.

Mert egyrészt tény, hogy éppen a két világháború idején - 1918-ban és 1940-ben - választotta az élet árnyékos oldalát, Erdélyt és Kalotaszeget, elhárítva hízelgő fővárosi invitációkat az Iparművészeti Főiskolára, illetve a Műegyetemre, és Erdély Romániához csatolása tette Kós Károlyt a transzszilvanizmus egyik fundálójává, s ami ezzel járt. Ha kellett, folyóiratot szerkesztett, kiadót alapított, egyházmegyei főgondnokságot vállalt, gazdálkodói ismereteket terjesztett. Sőt, maga vallja, hogy irodalmi sikerei megriasztották, zavarták olykor: amikor 1909-ben faksimile kiadásban megjelent első írott-rajzolt munkája, az *Atila királról ének* című balladája, a fogadtatást látva, tíz éven át nem nyúl „szépirói pennához”. Bántotta, hogy építészként - úgy látta nem aratott ekkora sikert. Tény: miközben egyre-másra tervezi, építi szebbnél-szebb épületeit, 1918-tól a

kisebbségi sorsba szakadt magyarság érdekében már nemcsak kőből és fából, de szóból és igéből is épít.

Mégsem mondhatjuk, hogy életútját pusztán a külső körülmények irányították volna: a gondolatot nála mindvégig a látványból sarjadó képzelet szülte. A Budai Nagy Antal históriáját az őt körülvevő „kicsi kalotaszegi világ” ihlette, s a drámához előbb készítette el rajzait a bíróról, vajdáról, kolduló barátról, s csak utóbb a textust. S ez a látásmód többé-kevésbé érvényesült majd' minden írói alkotására, az Erdélyre, a Székely balladákra, a Régi Kalotaszegre, a Sztambulra, sőt az általa szerkesztett, kiadott, tipografizált, terjesztett *Kalotaszeg* című folyóiratra is.

Akárhogy is nézzük: ha van életmű, amit egybegyűjteni, rendszerezni, a határon inneni és túli magyar olvasó számára közkinccsé tenni fontos feladat, az Kós Károlyé. A feladat azonban nemcsak szép, de igencsak nehéz: a hosszú és tevékeny életút - a fentiek szellemében - rendkívül változatos műfaji palettát mutat, s a benne domináns vizuális műfajok a bibliográfust valóban alkotó munkára kell, hogy serkentsék. Nos, Vajk Ilona, a bibliográfia szerkesztője - ad personam: Kós Károly-kutató - arra vállalkozott, hogy régi hiányt pótolva Kós Károly teljes munkásságát, az alkotó tevékenységére vonatkozó írásokat összegyűjtse, és a bibliográfia műfaji követelményeinek megfelelően megszerkessze az anyagot. Szögezzük le nyomban: vállalkozása sikerrel járt.

A bibliográfia fő része tartalmazza Kós Károly műveit és a róla szóló irodalmat, második része pedig a regisztrált irodalom visszakeresését szolgálja (mutatók). Szerencsés megoldás, hogy az életmű sajátosságaira tekintettel a név-, cím- és tárgymutató mellett a szerkesztő földrajzi mutatót is felvett a bibliográfiába, viszont bölcsen lemondott a mutatófajták öncélú szaporításáról, ami - a tapasztalatok szerint - éppenséggel nem az eligazodást segíti az irodalomban, inkább dezinformálja az olvasót.

A bibliográfia minőségét, használhatóságát első rendben az anyaggyűjtés igényessége (az érdemi teljesség, az ésszerű szelekció és a hangsúlyok kijelölésének együttes kívánalma) határozza meg. Jelen esetben önmagában jelzi a munka méreteit a kötetben szereplő 1175 bibliográfiai tétel, amiből 646 egység Kós Károly műve, a többi a róla szóló írás. Az első fejezet az *Önálló kötetben megjelent művek, színházi előadások* címet viseli. Ide kerültek Kós Károly valóban legfontosabb írott-nyomtatott művei (s megtudhatjuk azt is, hogy például a *Sztambul* című híres könyvét 1918 óta máig nem adták ki), mégpedig szükség esetén tartalom-ismertetéssel (például a *Kalotaszeg* vagy a gyűjteményes munkák alatt) és a műre vonatkozó kritikákkal kiegészítve. Az utóbbi megoldás jól illusztrálja a művek korabeli fogadtatását: kitűnik, hogy irodalmi művei közül az *Országépítőnek* (Erdélyi Szépművészeti Céh, 1934), drámái közül pedig a *Budai Nagy Antalnak* (Vígsház, 1937) volt a legnagyobb visszhangja.

A bibliográfia legterjedelmesebb és nyilvánvalóan legmunkaigényesebb fejezete Kós Károly sajtóban, folyóiratokban megjelent munkáit közli. Az anyaggyűjtés nehézségeit itt nem pusztán a mennyiség adta, de a források és a Kós által művelt műfajok rendkívüli változatossága, sokrétűsége. Az utóbbi problémát Vajk Ilona úgy oldotta meg, hogy az egyes éveken belül műfaji alfejezeteket vett fel, úgymint tanulmány, műfordítás, építészet, terv, iparművészet stb. A módszerrel egyetértve sem hallgathatunk el egy kritikai megjegyzést: átérezve a szerkesztő gondjait és megértve koncepcióját (tudniillik az évenként közölt hatalmas anyagmennyiség és műfaji gazdagság fejezze ki Kós Károly elképesztő alkotóképességét) sem érthetünk egyet azzal a megoldással, amelynek eredményeképp Kós Károly építész-tervező tevékenysége egy

fejezetbe került újság- és folyóiratcikkeivel. Tőle is tudjuk, építész volt elsősorban, s a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum megalkotásának jelentősége például nem igazán vehető össze a bármily gondolatgazdag alkalmi írásaival. Építészeti alkotásainak (egyebekben nagyon helyesen jelöli róluk, hogy megvalósultak-e vagy sem) a regisztrációja külön fejezetet érdemelt volna, de legalább az első, önálló műveinek sorába kellett volna illeszteni őket.

A Kós Károlyról szóló irodalom feldolgozása mutatja igazán, hogy autentikus, a téma iránt elkötelezett személy vállalkozott a bibliográfia összeállítására. Több ponton is kiderül: a hatalmas anyagra vonatkozó információit nem „másodkézből” vette, de autopsziát alkalmazott, sőt elemezte a forrásokat. Olyan gyűjteményes köteteket (például a Műegyetem *Kós Károly* című kiadványa, vagy a *Kőből, fából házat... igéből várat* című mű), amelyek „vegyes” műfajúak: Kós Károly-szövegek mellett tartalmaznak róla szóló írásokat is, két helyen is regisztrált. De ami ennél is fontosabb, a bibliográfiába felvett olyan lényeges tételeket is, amelyekről csak a szöveg tanulmányozása révén derül ki, hogy Kós Károly munkásságáról (is) szól. Ilyen például Deér József: *Újabb történeti regények...* című tanulmánya a *Magyar Szemlében*.

A kötet mutatói árnyaltak, szakszerűek: valóban jól szolgálják az olvasó lehetséges keresési igényeit. Az elismerést fenntartva említjük: a névmutatóból hiányolható Ruskin és Wright neve, holott Kós mind az angol, mind az amerikai építész úgy méltatta több írásában is, mint akik hozzá közel álló felfogást képviselnek; a tárgymutatóban egymástól függetlenül szerepel az „erdélyi gondolat” és a „transzszilvanizmus”; a földrajzi mutatóban pedig „Budapest” címszó alatt rejtőzik (a korabeli elnevezéssel „Kispesti munkás- és tisztviselőtelep”) a Wekerle-telep főtéri építészeti terve, holott ez az egyik legfontosabb anyaországi alkotása. (Ráadásul a hely maga csak az 1950. évi közigazgatási átszervezéssel került a fővároshoz.)

Mindez természetesen nem árnyékolja be a mű érdemét: az Országos Idegennyelvű Könyvtár a bibliográfia kiadásával nagy szolgálatot tett az egyetemes magyar kultúrának, Vajk Ilona pedig Kós Károlyhoz méltó művel örvendeztette meg az olvasót. Ennek fényében bosszantó igazán a kirívó tipográfiai „baki”, amely a kiadási és terjesztési adatoknak külön, mintegy második címlapon talált helyet.

Cholnoky Győző